

HU-77

U.S. AIR FORCE

OFFICE OF THE SECRETARY OF THE AIR FORCE

WASHINGTON, D.C.

ATTENTION: AIR FORCE SECRETARY

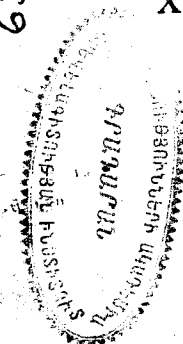
MAIL ROOM

Մ. Ա. ԽՈՆԴԿԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

XIX Դ. ՎԵՐՁ ԵՎ XX Դ. ՍԿԻԶԲ

630

ԽՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՐԵՎԱՆ — 1974

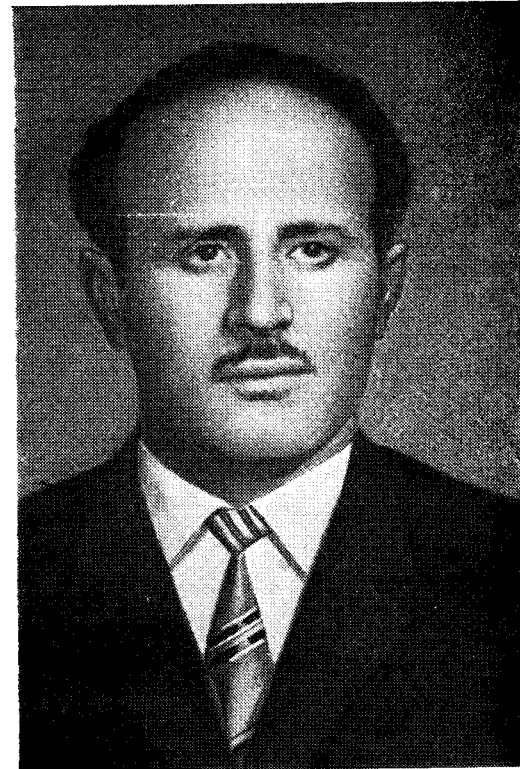
Մարտիկ Արշավիրի եռնդկարյանը (1926—1972) ետմանու
 ևրատարակվող սույն աշխատության մեջ ուսումնասիրված են
 ագրարային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում
 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբներին: Համառոտակի
 բնութագրված է գյուղացիական ռեֆորմի նշանակությունը, ա-
 պա ցույց է տրված պետական, կալվածատիրական, վանական
 ու գյուղացիական հողատիրության պատկերը, լուսաբանված
 են՝ կապիտալիզմի զարգացումը արևելահայ գյուղում, ագ-
 րարային հարաբերությունների կրած փոփոխությունները և
 գյուղացիական շարժումները մասնավորապես 1907—1914
 թվականներին:

№ 0161—30
 704(02)—74 434—74

© Երևանի համալսարանի
 հրատարակչություն, 1974 թ.

ХОНДКАРЯН
 МАРТИК АРШАВИРОВИЧ
 ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ
 ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ
 (конец XIX в. и начало XX в.)
 (На армянском языке)

Издательство Ереванского университета
 Ереван — 1974

Մարքս-լենինյան տեսությունը սովորեցնում է, որ հասարակության զարգացման պատմությունն ամենից առաջ արտադրության, արտադրողական ուժերի և արտադրահարաբերությունների զարգացման պատմությունն է, ուրեմն և անմիջական արտադրողների՝ աշխատավոր մասսաների պատմությունը: Այս տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի հասարակության տնտեսական զարգացման, անմիջական արտադրողների տնտեսական վիճակի և դասակարգային պայքարի պատմության ուսումնասիրությունը:

XX դարի սկզբին ագրարային հարցը Ռուսաստանում սոցիալական մեծ նշանակություն ուներ և, ինչպես լենինն է նշել, կազմում էր երկրի բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության առանցքը: Բոլշևիկների ագրարային ծրագրի հիմնական նպատակն էր՝ բռնագրավել կալվածատիրական, վանքապատկան ու արքունի հողերը, ազգայնացնել դրանք և անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծել կապիտալիզմի ամենաարագ զարգացման, դասակարգային պայքարի հետագա խորացման համար, կազմակերպել պրոլետարիատին ու գյուղի կիսապրոլետարական զանգվածներին և անցնել սոցիալիստական հեղափոխության:

Ցարիզմը ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության միջոցով մի նոր քայլ էր անում կապիտալիզմի զարգացման ուղղությամբ և կոլակության մեծաքանակ շերտ ստեղծելով աշխատում էր ամրապնդել իր սոցիալական բազան, վերջ տալ գյուղացիության հեղափոխական շարժումներին:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հողային հարցը սուր կերպարանք էր ստացել ինչպես Ռուսաստանի այլ ծայրամասերում, այնպես էլ Հայաստանում: Սույն աշխատության մեջ մենք նպատակ ենք դրել բնութագրել ագրարային հարաբերությունների էությունը Հայաստանում, ցույց տալ, թե ինչ փոփոխություններ էին տեղի ունենում դրանցում, ինչպես էր ուժեղանում գյուղացիության շահագործումը և վատանում նրա տնտեսական վիճակը: Ցույց է տրվում նաև բուլճերիկյան կազմակերպությունների պայքարը բուրժուական և կեղծ սոցիալիստական կուսակցությունների դեմ, գյուղացիության դասակարգային պայքարը ռեակցիայի տիրապետության և հեղափոխության նոր վերելքի տարիներին:

Հայաստանի ագրարային հարցի և գյուղացիության վիճակի մասին արդեն հրատարակվել են մի շարք արժեքավոր աշխատություններ¹: Սակայն տակավին շատ անելիքներ կան

նրանց գիտական ու բազմակողմանի ուսումնասիրման համար:

Սույն աշխատությունը գրելիս ղեկավարվել ենք մարքեդմի կլասիկների համապատասխան դրույթներով և կուլտուրական կարևոր փաստաթղթերով: Օգտագործել ենք ՍՍՀ Կենտրոնական պետական արխիվի (ՀՍՍՀ ԿՊԱ), Վրացական ՍՍՀ Կենտրոնական պետական պատմական արխիվի (ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ), ՄԷԻ Հայկական և Վրացական մասնաճյուղերի արխիվների նյութերը, ինչպես նաև զանազան ժողովածուներ, վիճակագրական տեղեկություններ, այդ ժամանակաշրջանի պարբերական մամուլը, առանձին ուսումնասիրություններ:

Անհրաժեշտ ենք համարում մի քանի խոսքով անդրադառնալ գյուղացիական, կալվածատիրական և վանքապատկան հողատիրության մասին առանձին հեղինակների վկայակոչած տվյալների քննարկմանը:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Հայաստանի ագրարային հարաբերությունների և հողատիրության մասին արժեքավոր տվյալներ են հաղորդում Վ. Ռշտունու «Крестьянская реформа в Армении в 1870 г», Լ. Թումանյանի «Экономическое развитие Армении», Ա. Մարությանի «Գյուղացիության դրույթները նախասովետական Հայաստանում (1900—1920 թթ.)», «Аграрно-земельные отношения

Армении в период первой русской революции» (դիսերտացիա), Օ. Հովհաննիսյանի «Ագրարային հարցը Հայաստանում XIX դ. վերջին և XX դարի սկզբին» (դիսերտացիա) և աշխատությունները: Սակայն այդ աշխատություններն անհշուտություններ կալվածատեղ են գտել առանձին անհշուտություններ. կալվածատեղի և գյուղացիության հողատիրության մեջ հաշվի չի առնվել էջմիածնապատկան մասնատիրական 5 գյուղերում 21000 հեկտարին գյուղացիական օգտագործման բաժնի գոտի: Հայտնի է, որ այդ գյուղերի գյուղացիությունը Հայաստանի մնացած շրջանների կալվածատիրական գյուղացիությունից տարբերվում էր միայն նրանով, որ տնտեսապես իրավական ծանր կախման մեջ էր գտնվում ոչ թե աշխատող, այլ հողերը կալվածատիրոջից: Պրոֆ. Թումանյանը համարում էր, որ հողերն ամբողջ Հայաստանում նշում է

¹ В. А. Рштуни, Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947. «Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в.», сост. проф. В. Рштуни, при участии К. Степаняна, Ереван, 1951. О. Е. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, 1934. Ա. Մարության, Գյուղացիների դրույթները նախասովետական Հայաստանում (1900—1920), Երևան, 1948: Օ. Մ. Հովհաննիսյան, Ագրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում XIX դ. վերջին և XX դ. սկզբին, Երևան, 1949: Մ. Գ. Ներսիսյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955: Մ. А. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957. В. Д. Мочалов, Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М., 1958. А. С. Абрамян, Развитие капиталистических отношений в арм. деревне (1860—1920), Ереван, 1959. Խ. Հ. Ավդաբեկյան, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917), Երևան, 1959: Վ. Հ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, Երևան, 1960, մաս Ա: Ա. Նգանյան, Հայաստանի հետոսֆորմյան ագրարային հարաբերությունները, Երևան, 1964: Վ. Ա. Պառսամյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, Երևան, 1967, հ. 3: Վ. Հ. Ռշտունի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, Երևան, 1968, մաս Բ: Մ. Հ. Ապրեյ, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դ. սկզբին, Երևան, 1968:

45000 դես., Ա. Մարուխյանը՝ 45000 և 81000 հեկտ., իսկ միայն Երևանի նահանգում՝ 32440 հեկտ., 0. Հովհաննիսյանը՝ 81000 դես. և այլն: Մեր կարծիքով, վանքապատկան հողերը Հայաստանում եղել են մոտ 64000 դես. առանց էջմիածնապատկան 5 գյուղերում եղած 21000 դես. գյուղացիական բաժնեհողերի: Այդ հաշվելու դեպքում վանքապատկան հողերը կկազմեն 85000 դես.²: Ընդ որում 45000 դես. (այդ թվում նաև 21000 դես. գյուղացիական բաժնեհողը) ունեցել է միայն էջմիածնի վանքը, իսկ 32440 դես. հողը եղել է Երևանի թեմի (և ոչ թե Երևանի նահանգի) 48 վանքերի սեփականությունը: Այնուհետև վրիպում են Հ. Թումանյանը և 0. Հովհաննիսյանը, երբ պիտանի հողերի մեջ չեն հաշվում արոտավայրերը: Հայտնի է, որ արոտավայրերը կարևոր նշանակություն ունեին երկրի գյուղատնտեսության համար ընդհանրապես և անասնապահության համար՝ մասնավորապես: Նույն հեղինակները կալվածատիրական ծխերի քանակը և կալվածատիրական տիրույթների թիվը նույնացնում են: Դրանք տարբեր բաներ են: Այսպես, Երևանի նահանգում 1899 թ. տվյալներով 430 տիրույթներ ունեին մեկական կալվածատեր, 47 տիրույթներ՝ 2-ական, 19 տիրույթներ՝ 3-ական, 15 տիրույթներ՝ 4—10-ական տեր, իսկ 133 տիրույթներում հողատերերի քանակն անորոշ է: Հ. Թումանյանը նշում է, որ Լոռիում եղել են 50 կալվածատերեր, երբ 1910 թ. վիճակագրական ժողովածուն որոշակիորեն ցույց է տալիս 139 տիրույթ 265 կալվածատերերով: Վերջապես ասենք այն, որ Ա. Մարուխյանը ուռճացնում է կալվածատիրական հողատիրությունը և նվազեցնում կալվածատերերի քանակը: Նրա հաշվումների համաձայն Հայաստանում 400 կալվածատիրական տնտեսություններ ունեցել են 303000 հեկտար հող, ընդ որում, ինչ-ինչ պատճառներով, կալվածատերեր ասելով նա հասկանում է միայն մուլքատերերին և թիուլատերերին³: Նույն սխալը կրկնում է նաև Ս. Խրիմյանը. առանց աղբյուր-

ները նշելու, կալվածատիրական հողատիրության չափը Երևանի նահանգում նա հաշվում է 270000 հեկտ., իսկ Հայկական ՍՍՀ տերիտորիան ընդգրկող շրջաններում՝ 300000 հեկտ., որից 45000-ը՝ վանքապատկան⁴: Հայաստանի ինչպես հողատիրության, այնպես էլ կալվածատիրական տնտեսությունների մասին լրիվ և ստույգ տվյալներ ստանալու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել նոր աղբյուրներ, արխիվային վկայություններ: Ներկա աշխատության մեջ վերջրժեկով հողային հարաբերությունները, անհրաժեշտ ենք համարում համառոտակի կանգ առնել գյուղացիական ռեֆորմի վրա, քանի որ այն կարևոր նշանակություն ունեցավ այդ հարաբերությունների զարգացման համար:

³ Տե՛ս Ա. Մարուխյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900—1920 թթ.), Երևան, 1948, էջ 16:

⁴ Ս. Խրիմյան, գրախոսություն, «В. Рштуни. Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в.», Ереван, 1951 (տե՛ս ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, Հասարակական գիտություններ, 1952, № 5):

² Տե՛ս Բաբիկև վարդապետ, Ս. էջմիածնի կալվածքներն ու նրանց բարեկարգության ծրագիրը, Վաղարշապատ, 1908: Մխիթար վարդապետ, Հայերը Ռուսաստանում, 1906:

ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (XIX Դ. ՎԵՐԶ—XX Դ. ՍԿԻՋՐ)

1. ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԴԻՏՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԱԿԱՆ ՌԵՖՈՐՄԻ ՄԱՍԻՆ

1861 թվականի գյուղացիական ռեֆորմի հրապարակումից հետո, ինչպես հայտնի է, ցարիզմը ռեֆորմներ անցկացրեց նաև կայսրության ծայրամասերում, այդ թվում նաև Անդրկովկասում: Կառավարությունը 1864 թ. այդ ռեֆորմը անցկացրեց Թիֆլիսի, իսկ 1865 թ.՝ Քութայիսի նահանգներում:

Սովետական Հայաստանի տերիտորիան ընդգրկող շերտերում գյուղացիական ռեֆորմն անցկացվեց 1864, 1870 և 1877 թթ.: Կալվածատերերի շահերից ելնող օրենքների կենսագործման հետևանքով մասնատիրական գյուղացիները ենթարկվեցին թալանի. զրկվեցին լավագույն հողերից: Գյուղացիների մեծ մասն ստացավ անբերրի, ոչ պիտանի, գյուղի զանազան մասերում ընկած հողաբաժիններ: Զգալի թվով գյուղացիական ծխեր մնացին հողազուրկ: Հող չստացան նաև կալվածատերերի հողերում «կամավոր համաձայնությամբ» ապրող գյուղացիական շատ ծխեր, 15 տարեկանից բարձր արական շունչ չունեցող ծխերը և այլն:

1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքի 9-րդ հոդվածով կալվածատերն իրավունք ուներ իրեն պահելու ամբողջ հողի $\frac{1}{3}$ -ը: Օգտվելով այդ հոդվածից, կալվածատերերն անողորմաբար խուզում էին գյուղացիական բաժնեհողերը: Պարզ է, որ այդպիսի պայմաններում խոսք լինել չէր կարող՝ գյուղացիներին օրենքով պահանջված բաժնեհող տալու մասին (յուրաքանչյուր 15 տարեկանից բարձր արական շնչին՝ 5 դես-

յատին կամ ծխին՝ 15 դեսյատին): Այդ թալանով պետք է բացատրել, որ, օրինակ, 1885 թ. Երևանի նահանգում կային 1209 հողազուրկ ծխեր⁵: Լոռու շրջանում, պաշտոնական տրված լինելով, կալվածատիրական գյուղացիները մինչև 1864 թ. ռեֆորմը ունեին 1301 դեսյատին հող, կանոնադրերի կազմումից հետո նրանց օգտագործմանը մնաց միայն 1028 դեսյատին հող⁶: Ռեֆորմը շտարածվեց Լոռու շրջանում ապրող արզանների, ինչպես նաև թիուլական գյուղերի վրա:

Ռեֆորմի կիսատ-պռատ լինելու հետևանքով զգալի չափով պահպանվեցին ճորտատիրության մնացուկները, գյուղացիների կախվածությունը հողատերերից: Կալվածատերերն իբրև կանոն չէին վարում տնտեսությունը և իրենց հողերն ստրկական պայմաններով վարձով էին տալիս չքավոր գյուղացիներին: Դրա հետևանքով լայն չափով տեղ էին գրտում աշխատավճարումները, զանազան նատուրալ պահակները: Գյուղացիները զրկվեցին անտառային բաժնեհողերից, պահպանվեց արոտավայրերից ու անտառներից օգտվելու հնուց եկող սերվիտուտային իրավունքը, որ նշանակում էր մի սողանքը ևս թողնել կալվածատերերի կողմից գյուղացիների շահագործումն ուժեղացնելու ուղղությամբ: 1870 և 1877 թթ. օրենքներով տոհմիկ և ոչ տոհմիկ հողատերերը անաչվեցին իրենց ունեցած անձնական և գյուղացիական օգտագործմանը տրված հողերի լիակատար սեփականատերեր: Գյուղացիների վրա մնում էին կալվածատերերին և պետությանը տրվող հարկերի ծանր բեռը և բազմաթիվ պարտականություններ: Ետ գնման ոչ պարտադիր լինելը և կալվածությունից «օժանդակություն» չստանալը նշանակում էր, որ շարունակվելու էր գյուղացիների կախյալ վիճակը կալվածատերերից, նրանց անողորմ ճնշումն ու շահագործությունը: Կալվածատիրության ու աճող կուլակության կողմից

⁵ ՏՃ՝ «Кавказские депутаты в 3-ей Государственной думе», Ба-
1912, էջ 24:

⁶ ՏՃ՝ «Сборник статистических данных о землевладении и спо-
дах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края», Тифлис,
1909 г., Приложение 2 (հետագայում՝ «Сборник статистических дан-
»):

դաժան շահագործման, զարգացող ապրանքադրամային հարաբերությունների պայմաններում գյուղացիների տնտեսությունը քայքայվում էր, վերջիններս աղքատանում, պառակտվածության և պրոլետարացման էին ենթարկվում:

Չնայած այդ ամենին, ռեֆորմն իր բովանդակությամբ բուրժուական էր: Այն օբյեկտիվորեն նպաստում էր ապրանքադրամային հարաբերությունների հետագա ծավալմանը, գյուղի սոցիալական բեկոացմանը և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը:

Ռեֆորմը իրավաբանորեն ձևակերպում էր մուլքատիրական գյուղացիների տնտեսողների, վարելահողերի, այգիների, բանջարանոց-բոստանների անհատական ծխային օգտագործման ձևը: Դա հնարավորություն էր տալիս զանազան միջոցներով բաժնեհոգերը «զիջել» համագյուղացիներին, իսկ այգիները վաճառել նույնիսկ ոչ համագյուղացիներին: Այս ամենը զարկ էր տալիս դրամական հարաբերությունների զարգացմանը, հողի կենտրոնացմանը կուլակային խավի ձեռքում: Ռեֆորմը որոշ կանոնավորում մտցրեց գյուղացիներից կալվածատերերի օգտին գանձվող նատուրալ բահրայի չափի մեջ, մուլքատիրական գյուղերում վերացրեց հողատիրոջ համար կատարվող մի շարք պարհակները և ծառայությունները: Ռեֆորմը իրավունք էր տալիս, որ գյուղացիները բանջարանոցներից, այգիներից մուլքատիրոջը հասնող բահրան վճարեին նաև դրամով և այլն:

Վ. Ի. Լենինը 1861 թ. ռեֆորմի մասին գրում է. «Գյուղացիական ռեֆորմը» ճորտատերերի ձեռքով իրագործվող բուրժուական ռեֆորմ էր: Դա քայլ էր Ռուսաստանը բուրժուական միապետության վերածելու ուղիով»⁷: Հասկանալի է, որ լենինյան այդ բնութագրումը վերաբերում էր նաև Հայաստանին:

Սակայն ռեֆորմի բուրժուական էությունը Հայաստանում ավելի թույլ էր արտահայտված, քան եվրոպական Ռուսաստանում: Այսպես, 1881 թ. օրենքով ռուսական նահանգներում մտցվեց բաժնեհողի պարտադիր հտ գնում, որը, չնա-

յած իր ծանր պայմաններին, այնուհանդերձ գյուղացուն դարձնում էր իր փոքր բաժնեհողի սեփականատեր: Մինչդեռ Հայաստանում այդ օրենքը չկիրառվեց: Ռուսական գյուղական համայնքում կատարվում էին ամեն տեսակի առևտրական, վարձակալական, հողի զնման և վաճառքի գործարքեր, որոնց հետևանքով հողը կենտրոնանում էր մի խումբ կուլակների ձեռքում, իսկ Հայաստանում այդ գործարքները կատարվում էին սահմանափակ չափերով:

2. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՁԵՎԵՐԸ

Հետռեֆորմյան Հայաստանում պահպանվում էին գյուղացիության նախկինում գոյություն ունեցող մասնատիրական, եկեղեցական, պետական և սեփականատիրական կատեգորիաները: Մասնատիրական խմբի մեջ էին մտնում կալվածատիրական, մուլքատիրական, թիւլական, եկեղեցական հողերի վրա բնակվող գյուղացիները և խիզանները: Պետական հողերից օգտվող գյուղացիները կոչվում էին պետական գյուղացիներ, իսկ սեփականատեր գյուղացիները՝ սեփականատիրական: Այս խմբերում ամենամեծ տոկոսը կազմում էին պետական գյուղացիները, հետո՝ մասնատիրական գյուղացիները, իսկ սեփականատերերը կազմում էին Հայաստանի գյուղական բնակչության շնչին տոկոսը⁸:

Մասնատիրական գյուղացիների գերակշռող մասը կազմում էին մուլքադարական գյուղացիները, որոնք ապրում էին Հայաստանի կալվածատիրության մեծամասնությունը կազմող և այսպես կոչված բարձր դասին պատկանող մուլքատերերի հողերի վրա: Այդ գյուղացիները կալվածատեր-մուլքատիրոջ հողից օգտվելու համար վճարում էին ստացված բերքի ⁴/₃₀-րդ մասը: Մուլքատիրական, ինչպես նաև բեկային-աղալարական գյուղացիները ցարական կառավարության կողմից պաշտոնապես կոչվում էին տիրունական հողերի վրա բնակեցված պետական գյուղացիներ (поселяне),

⁸ Արևելյան Հայաստանի գյուղացիության տարբեր կատեգորիաների հողատիրության մասին մանրամասն տե՛ս Վ. Հ. Ռյուտեի, Ուրվագծեր Հայաստանի գյուղացիության պատմության, Երևան, 1968, մաս Բ:

⁷ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, էջ 131:

իսկ 1870 թ. ռեֆորմից հետո սկսեցին կոչվել «ծամանակավոր» կախյալ գյուղացիներ:

Մուլքատիրական գյուղացիների օգտագործման տակ գտնվող հողատարածությունների մասին կան զանազան և նույնիսկ իրարամերժ տվյալներ: Այսպես, Անդրկովկասյան վիճակագրական կոմիտեի կողմից 1893 և 1899 թթ. հրատարակված ժողովածուները, հիմնվելով հաշտարար միջնորդների՝ կանոնագրերից վերցրած տվյալների վրա, նշում են, որ կալվածատիրական գյուղացիների ծխաքանակը Երևանի նահանգում եղել է 11 515, որոնք ունեցել են 52 918 արական շունչ: Նրանց բաժնեհողերի տարածությունը կազմել է 101691 դեսյատին⁹: Ուրեմն, 1870—1880-ական թվականներին Երևանի նահանգում կալվածատիրական գյուղացիության յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում էր 8,83 դես., իսկ արական շնչին՝ 1,92 դես. բաժնեհող: Սակայն այդ տարածությունից եթե հանենք 9363 դես. գյուղատնտեսության համար ոչ պիտանի հողը և սակավ եկամտաբեր 16223 դես. արոտավայրերը, ապա գյուղացիության օգտագործմանը կրճատված միայն 76105 դես. կամ ծխին 6,6 դես. և արական շնչին 1,43 դես. վարելահող, այգիների հող, տնատեղ և խոտհարք: Միաժամանակ պետք է նշել, որ դրանից բացի, գյուղացիների ու կալվածատերերի «բնդհանուր» օգտագործմանն է պատկանել 36057 դես. արոտավայր, որից օգտվելու համար գյուղացիները կախված են եղել կալվածատերերի կամայականություններից:

Հետոսֆորմյան շրջանում Երևանի նահանգում եղած կախյալ գյուղացիության հողատիրության մասին համարյա նույն տվյալներն են տալիս նաև Օրեստ Սյոմինը, ըստ որի գյուղացիական 11699 ծխեր ունեցել են 98264 դես. հող, Ան-

գալը, ըստ որի 9508 ծխեր ունեցել են 101687 դես. հող, Ավարիանին և Խորհշներ¹⁰: Ինչ վերաբերում է սովետահայ հեղափոխողներին, ապա նրանք (Վ. Ռշտունի, Ա. Նալյան, Օ. Կովհանիսյան, Ա. Մարության) հենվում են Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի կողմից 1893 և 1899 թթ. հրատարակված ժողովածուների տվյալների վրա:

Այն, որ Երևանի նահանգի մուլքատիրական գյուղացիների օգտագործման տակ իրոք եղել է շուրջ 100000 դես. հող, ինչպես նաև մի շարք այլ աղբյուրներ: Այսպես, գյուղատնտեսության կարիքներն ուսումնասիրող Երևանի նահանգական կոմիտեն 1902—1903 թթ. մուլքատիրական-գյուղատնտեսության հողաքանակը նշում է 76896 դես.¹¹: Նույն թիվն է տալիս նաև Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» լրագրի թղթաբեկիցը 1911 թ. հունվարի 10-ին Թիֆլիսից ուղարկած հաղորդման մեջ¹²: Եթե ի նկատի ունենանք, որ այդ տվյալներում բաշխված են 16223 դես. արոտավայրերն ու 9363 դեսյատին ոչ պիտանի հողերը և եթե 76896 դեսյատինն ավելացնենք Երևանի գոմարը, ապա կստանանք մոտավորապես այն թիվը, ինչ նշված է վերոհիշյալ ժողովածուներում: Երևանի նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանի՝ կողմից 1906 թ. փոխարքայի գրասենյակին ներկայացրած արժանահավատ փաստաթղթերից մեկում մուլքատիրական գյուղացիության հողաքանակն առանց արոտավայրերի հիշատակված է 87970 դես.¹³, եթե դրան ավելացնենք 16223 դես. արոտավայրերը, ապա գոմարը կլինի մոտ 104 193 դես.:

Մուլքատիրական գյուղացիության հողաքանակի մասին իմ բան են ասում Կովկասի փոխարքայության գրասենյակի այն բազմաթիվ փաստաթղթերը, որոնք ստեղծված են գլխա-

⁹ *Տե՛ս* «Сборник стат. данных...», «Сведения о числе государственных крестьян, живущих на владельческой земле в губерниях Бакинской, Елисаветпольской и Эриванской, с показанием количества десятин земли, находящейся в наделе или пользовании у названных крестьян, а также размера и вида повинностей, уплачиваемых крестьянами за эти земли», Тифлис, 1893 г. (հետագայում՝ «Сведения о числе гос. крестьян...»).

¹⁰ *Տե՛ս* Орест Семин, Великая годовщина, Киев, 1911, էջ 35, Բ. Сегаль, Крестьянское землевладение в Закавказье, Тифлис, 1912, էջ 72, С. Л. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, Одесса, 1914, հ. 3, էջ 64 և հ. 4, էջ 4:

¹¹ *Տե՛ս* «Извлечения из журналов местных комитетов...», էջ 11—12:

¹² ՎՍՍՀ Կողմ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2543, թ. 126:

¹³ Նույն տեղում, ց. 2540, թ. 19—20:

վորապես հարկային հարստահարումների նպատակով: Կասկած են հարուցում նաև կանոնագրերի տվյալները. նույնիսկ ցարական շինովնիկներն են նշում նրանց մեջ եղած թերություններն ու սխալները, հաճախ աչքաշարիով գյուղացիներին բաժնեհողեր առանձնացնելը և այլն: Սակայն կանոնագրերում թույլ տրված սխալների հետ չի կարելի համեմատել այն խոշոր կեղծիքները, որ կատարում էին ցարական ֆինանսական օրգանները, հարկային տեսուչները, որոնք գյուղացիական բաժնեհողերի մասին ուղեացված տվյալներ տալով, աշխատում էին հարկերի ու տուրքերի միջոցով մեծացնել պետության հասույթները: Օրեստ Սյունինը և Ավալիանին իրավամբ գտնում են, որ պետական պալատը հարկային նրպատակներով կախյալ գյուղացիների հողաքանակը Երևանի նահանգում արհեստականորեն մեծացնում է և ցույց տալիս 137199 դես.: Փոխարքան ևս 1909 թ. գրում էր, որ ետ գնվող հողերի քանակը Երևանի նահանգում կազմում է 137200 դես.¹⁴: Հասկանալի է, որ ցարական ֆինանսական օրգանները հարկային հարստահարման նպատակով գյուղացիական 101.000 դես. հողաքանակի վրա ավելացնում էին փաստորեն կալվածատիրական 36000 դես. «ընդհանուր» օգտագործման տակ գտնվող արոտավայրերը: Սակայն ցարական պաշտոնյաները չսահմանափակվեցին դրանով. 1907—1914 թթ. գյուղացիական հողատարածությունները հասցրին արդեն մոտ 358000 դես.¹⁵:

Այս տվյալների բաղդատումից մենք եզրակացնում ենք, որ Երևանի նահանգում մուլքատիրական գյուղացիության օգտագործած հողաքանակի մասին համեմատաբար ճիշտ տեղեկություններ են տալիս 1893 և 1899 թթ. վիճակագրական ժողովածուները: Այդ ժողովածուներում գյուղացիության հողաքանակը հաշվվում է շուրջ 100000 դես.:

Գյուղացու բաժնեհողի չափի, նրա հողային բավարարվածության մասին գաղափար կազմելու համար անհրաժեշտ է

համալ նաև մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում կախյալ գյուղացիական ծխերի քանակը Երևանի նահանգում: Այդ մասին որոշակի տվյալներ չլինելու հետևանքով մենք դիմում ենք անուղղակի հաշվումներին: Այսպես, գյուղատնտեսության կարիքներն ուսումնասիրող Երևանի նահանգական կոմիտեն 1902—1903 թթ. գրում էր, որ Երևանի նահանգում 20-րդ դարի հենց սկզբին գյուղացիական 99974 ծխերից 17221-ը մուլքատիրական գյուղացիական ծխեր են եղել¹⁶: Այսպիսով, ընդունելով գյուղացիական ամբողջ ծխաքանակը 100000, գտնում ենք, որ նահանգում պետական և մուլքատիրական գյուղացիության ծխերի տոկոսը համապատասխանաբար կազմել է 82,8 և 17,2: Մեր ուսումնասիրության ենթակա ժամանակաշրջանի վերաբերյալ մոտավոր տվյալներ ստանալու համար մենք հիմք ենք ընդունում այս տոկոսները: Ելնելով այն բանից, որ ըստ պաշտոնական հաշորդումների¹⁷ գյուղացիական ծխերի ընդհանուր քանակը Երևանի նահանգում եղել է 107647, եզրակացնում ենք, որ մուլքատիրական գյուղացիության ծխաքանակը կազմել է դրա 17,2 տոկոսը կամ 18514 (1870—80-ական թվականների համեմատ աճը կազմել է 60,4 տոկոս), իսկ պետական գյուղացիների ծխաքանակը՝ դրա 82,8 տոկոսը կամ 89133: Այսպիսով, 1870—1880-ական թվականներից մինչև 1907—1914 թվականները ընկած ժամանակամիջոցում խիստ կերպով կրճատվում է կախյալ գյուղացիական յուրաքանչյուր ծխին ընկնող հողաքանակը: Երևանի նահանգում 1870—80-ական թթ. 11515 կախյալ գյուղացիական ծխեր ունեին 101691 դես. բաժնեհող և յուրաքանչյուր ծխին մինչև հաշվով ընկնում էր 8,83 դես., 1907—1914 թթ., երբ ծխերի քանակը հասնում էր 18514-ի, յուրաքանչյուր ծխին ընկնող բաժնեհողի քանակը իջնում է մինչև 5,48 դես.այստիև: Եթե հաշվի առնենք, որ դրա մեջ մտնում էր նաև 9363 դես. երկրագործության համար ոչ պիտանի հողը, ապա գյուղացիա-

¹⁶ Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», Заключение, էջ 5—6 և «Извлечение из журналов местных комитетов...», էջ 11—12:

¹⁷ Տե՛ս «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г.»:

¹⁴ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 1042, թ. 57:

¹⁵ Տե՛ս «Кавказский календарь на 1907 г.», 2-րդ բաժին, էջ 72—79 և «К. К. на 1914», վիճ. բաժին, էջ 154—155:

կան յուրաքանչյուր ծխին ընկնող բաժնեհոդն ավելի կկըր-
հատվի: Երևանի նահանգի՝ ՀՍՍՀ-ի մեջ մտած շրջաններում,
ըստ Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1893 և 1899
թթ. ժողովածուների տվյալների, մուլքատիրական գյուղա-
ցիության 5284 ծխեր ունեցել են 33052 դես. հող և յուրա-
քանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկել է 6,25 դեսյատին բաժ-
նեհոդ: Իսկ 1907—1914 թթ. ընթացքում, երբ գյուղացիու-
թյան ծխաքանակը հասնում էր 8479-ի, յուրաքանչյուր
ծխին ընկնող հողաքանակն իջնում էր մինչև 3,89 դես.:
Այսպիսով, տարեցտարի ուժեղանում էր մուլքատիրական
գյուղացիության սակավահողությունը, հողազրկումը, մեծա-
նում էր նրա տնտեսական կախվածությունը կալվածատերե-
րից ու կուլակներից, որոնք դաժան շահագործման միջոցով
քամում էին գյուղացու արյունը, քայքայում նրա տնտեսու-
թյունը:

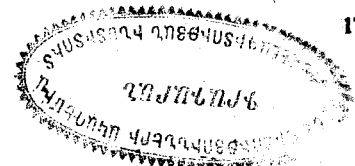
Երևանի, ինչպես նաև Բաքվի և Ելիզավետպոլի նահանգ-
ներում կային շատ հողատերեր, որոնց կալվածատիրական
բարձր դասին պատկանելու իրավունքը ցարական ադմինիս-
տրացիան չէր ճանաչել: Նրանց տիրույթներում բնակվող
գյուղացիների վրա 1870 թ. մայիսի 14-ի օրենքը չէր տա-
րածվել: 1877 թ. նոյեմբերի 5-ին հրապարակվեցին հատուկ
կանոններ այդ գյուղացիության հողաշինարարության մա-
սին, որոնք որոշ հարցերում տարբերվում էին 1870 թ. մա-
յիսի 14-ի օրենքից: Այսպես, 1877 թ. կանոններով գյուղա-
ցիների սեփականություն ճանաչվեցին նրանց օգտագործման
տակ գտնվող տնատեղերը, այգիները: Կալվածատիրոջը նը-
րանք դրամական բահրա չէին վճարում, իսկ բերքից տալիս
էին $\frac{4}{30}$ մասը: Գյուղացիներն իրավունք ունեին պահանջելու
յուրաքանչյուր արական շնչի համար 5 դեսյատին հող և
այլն: Իհարկե, այս արտոնյալ վիճակը գյուղացիների համար
միայն թղթի վրա էր: Նրանց կացությունը նման էր բարձր
դասին պատկանող կալվածատերերի հողերի վրա ապրող
գյուղացիների դրությանը: Այդ երկու կարգի կալվածատիրա-
կան գյուղացիները սովորաբար կոչվում էին մուլքատիրա-
կան գյուղացիներ: Ցավոք, բարձր դասին չպատկանող կալ-
վածատիրական հողերի վրա բնակվող գյուղացիական ծխե-

րի և նրանց հողային բավարարվածության մասին մենք չկարո-
ղացանք հայտնաբերել առանձին տվյալներ: Սակայն մեր
կողմից կատարված հաշվումները հավանաբար պետք է վե-
րաբերեն Երևանի նահանգում բնակվող կալվածատիրական
բոլոր գյուղացիներին:

Հարկ է նշել, որ Երևանի նահանգից Հայկական ՍՍՀ-ի
տեղիտորիայում ընդգրկված շրջաններում մուլքատիրական
141 գյուղերից 41-ը կոչվում էին պետական-մուլքատիրա-
կան: Նրանցից ստացած եկամուտը բաժանվում էր պետու-
թյան ու մուլքադարների միջև: Հողի եկամուտներից գյուղա-
ցիները վճարում էին արքունիքին՝ պետական հասույթային
տուրք, իսկ մուլքատիրոջը՝ մուլք: Այդպիսի գյուղերում հողի
խոշոր մասը սովորաբար մուլքատերերին էր պատկանում,
իսկ արքունիքի մասն առաջացել էր նահանգը Ռուսաստա-
նին միանալու ժամանակ, երբ առանձին մուլքատերեր հե-
ռացել և գրկվել էին իրենց իրավունքներից: Սովորաբար
աղբյուրներում պետական-մուլքատիրական գյուղերը նշվում
են մուլքատիրականի հետ միասին¹⁸:

Անցնելով թիուղարական գյուղացիներին, պետք է նշել,
որ նրանք կազմում էին կալվածատիրական գյուղացիության
շնչին տոկոսը, բնակվում էին թիուլատերերի հողերի վրա
և թիուլատիրոջ հողից օգտվելու համար տարեկան վճարում
էին բերքի $\frac{3}{30}$ -ը և ծխից 2ռ. 50կ. դրամական բահրա: Հողա-
տիրության թիուլական ձևը գալիս էր դեռ պարսկական տի-
րապետության շրջանից և, ի տարբերություն մուլքատիրա-
կանի, համարվում էր ձևականորեն ոչ ժառանգական, ցմահ
և պետք է վերացվեր թիուլի իրավունք ստացած պաշտոն-
յայի մահից հետո: Իրականում թիուլատերերը ևս մուլքա-
տերերի նման ժառանգական հողատերեր էին դարձել և դա-
ժանորեն շահագործում էին կախյալ գյուղացիությանը: 1870
թ. մայիսի 14-ի օրենքը թիուլային գյուղերի վրա շտաբա-
վեց, քանի որ նրանց նկատմամբ թիուլատերերը ժառանգա-
կան հողատիրության իրավունք չունեին: Ցարական կառա-

¹⁸ Տե՛ս В. Рштуни, Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в., նյութերի ժողովածու (հետագայում՝ «Аграрная политика царизма...»):

վարությունը 1875 թ. օրենք հրատարակեց, որով վերացվում էր թիուլատերերի իրավունքը հողի նկատմամբ. նրանք ցմահ պետք է նպաստ ստանային պետական գանձարանից: Սակայն այն չկենսագործվեց, և թիուլական իրավունքը շարունակվեց մինչև 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը:

Երևանի նահանգում հետոեֆորմյան շրջանում կային թիուլային 6 գյուղեր, որոնցից մեկը էջմիածնի, իսկ 5-ը Երևանի գավառներում, ընդ որում գյուղացիական ծխերի թիվը նրանցում 1870 թ. կազմում էր 380, 1866 թ.՝ 596 և 1910 թ.՝ 739¹⁹: Մեզ չհաջողվեց որևէ տվյալ գտնել թիուլային գյուղացիության բաժնեհոդերի տարածության մասին: Սովորաբար թիուլական գյուղերը միաժամանակ նաև մուլքատիրական էին, և փաստաթղթերը նրանցում ծխերի որոշակի բաժանում ըստ թիուլականի կամ մուլքատիրականի ցույց չեն տալիս: Ընդհանուր առմամբ թիուլական հողերն այնքան քիչ էին, որ նրանց տարածության մասին որոշակի տվյալների բացակայությունն առանձին նշանակություն չունի հողատիրության ընդհանուր վիճակի մասին ճիշտ պատկերացում կազմելու համար:

Ճեղդալական կախյալ գյուղացիության թվին էին պատկանում նաև վանքապատկան գյուղացիները: Նրանք ապրում էին էջմիածնի հողերի վրա և շահագործվում հայ հողերը հաստատությունների կողմից: Ռեֆորմի անցկացման տարիներին այդ գյուղացիների ծխերի քանակը եղել է 1206²⁰: Նրանք ունեին բաժնեհոդ և իրենց կացությունը նման էին կալվածատիրական-մասնատիրական գյուղացիներին: Վանքապատկան գյուղացիության հիմնական մասը բնակվում էր էջմիածնի կաթողիկոսարանի անմիջական սեփականությունը հանդիսացող Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Եղվարդ, Մուղնի գյուղերում և գյուղացիության այլ կարգերի համեմատ առավել ծանր շահագործման պայմաններում էր գտնվում: Այդ 5 գյուղերում, ինչպես հողորդում է Երևանի նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանը (հիմնվում էր սի-

նոդի տվյալների վրա), եղել են 2030 գյուղացիական ծխեր, որոնք ունեցել են 21105 դես. բաժնեհոդ²¹: Ճիշտ է, գյուղացիները պետական հարկերից ազատ էին, սակայն նրանք այնպիսի ծանր պարտավորություններ ունեին վանքի նկատմամբ, որ կիսաճորտային վիճակում էին և տնտեսապես քայքայման էին ենթարկվում: Ըստ սինոդի վերահիշյալ տրվյալների, գյուղացիական յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում էր մոտ 10,4 դես. բաժնեհոդ: Մեզ թվում է, որ այդ թվերը ուռճացված են, նրանցում նշված են նաև երկրագործության համար ոչ պիտանի հողերը՝ հետ գնման գործարքի միջոցով վանքին մեծ եկամուտներ ապահովելու նպատակով: Չօգտատ այդ ենթադրության է խոսում նաև այն փաստը, որ գյուղացիությունը տնտեսական խիստ ծանր պայմաններում էր գտնվում և պայքար էր մղում վանքի դաժան շահագործման ու կամայականությունների դեմ: Վանքապատկան գյուղացիության մի փոքր մասն էլ բնակվում էր զանազան վանքերին ենթակա հողերի վրա և շահագործվում էր ինչպես «ծամանակավոր» պարտավորյալ և կախյալ գյուղացիները: Այդ կարգի գյուղացիները Երևանի նահանգում, կանոնագրերի համաձայն, վճարում էին մուլք, կատարում էին պետական և զեմստվային հարկային պարտականություններ և, մեր կարծիքով, մտնում էին մուլքատիրական գյուղացիության ընդհանուր քանակի մեջ, քանի որ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով եկեղեցապատկան գյուղացիների հետգնման հատուկ կանոններ մշակվեցին միայն էջմիածնապատկան հինգ գյուղերի մասին, իսկ մյուս բոլոր եկեղեցապատկան-վանքապատկան գյուղերը պետք է հետ գնեին իրենց բաժնեհոդերը ընդհանուր հիմունքներով: Նրանց հողերն ինչպես Երևանի նահանգում, այնպես էլ Հայաստանի մյուս շրջաններում չէին գտնվում կալվածատիրական գյուղացիության հողերից: Այս կարգի գյուղացիությունը փոքր տոկոս էր կազմում. եկեղեցապատկան նման կարգի գյուղերից ամենամեծը Բջինն էր, որը XX դարի սկզբին ուներ 290 ծուխ²²:

¹⁹ Տե՛ս նույնը:

²⁰ Տե՛ս В. Рштуни, Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947:

²¹ ՎՍՍՀ, ԿՊՊԱ, № 13, ց. 7, գ. 2540, թ. 210—211:

²² Տե՛ս «Аграрная политика царизма...», էջ 351:

Վանքապատկան գյուղացիության դրույթունը ծանր էր նաև Լոռու շրջանում: Օձունի, Սանահինի, Հաղպատի վանքերի հողերից օգտվող մի քանի տասնյակ տնտեսություններ սահմանված նատուրալ բաժնայից բացի պարտավոր էին կատարել նաև զանազան աշխատավճարներ ու դրամավճարներ, ինչպես և սակավահողությունից դրդված, ստրկական պայմաններով վարձակալել կալվածատիրական ու վանքապատկան հողեր:

Լոռու շրջանում հայտնի էին «ժամանակավոր»—պարտավորյալ գյուղացիները, որոնք առաջացել էին 1864 թ. օրենքով և ապրում էին կալվածատիրական հողերի վրա: Այդ շրջանի կալվածատիրական գյուղերում հողային հարաբերությունները նման էին Վրաստանի ճորտատիրական հարաբերություններին: Գյուղացին և՛ տնտեսական, և՛ արտատնտեսական ուժեղ կախման մեջ էր գտնվում կալվածատիրոջից: Լոռիում կալվածատիրությունը, ի տարբերություն Երևանի նահանգի մանր և միջին հողատերերի, խոշոր հողային տաքածություններ ուներ և պետական օժանդակության պայմաններում բռնի կերպով մեծացնում էր իր հողային տիրույթները՝ ի հաշիվ գյուղացիական բաժնեհողերից կատարվող զավթումների: 1864 թ. «ազատագրական» ռեֆորմի հետևանքով կալվածատերերը նոր հափշտակումներ կատարեցին գյուղացիական բաժնեհողերից, որը առաջացրեց ուժեղ սակավահողություն և հողազրկություն:

Պաշտոնական վիճակագրական տվյալների հիման վրա կատարած հաշվումները ցույց են տալիս, որ Լոռու շրջանում եղել են 10 կալվածատիրական գյուղեր (Աքորի, Հաղպատ, Որնակ, Սանահին, Արդվի, Ծաթեր, Իմազլի, Լամբալու, Ծոճկան և Ծոճկան-Այրում), որոնցում 16 կալվածատերեր ունեցել են 208 «ժամանակավոր»—պարտավորյալ գյուղացիական ծուխ՝ 1060 դես. բաժնեհողով²³: Այսպիսով, գյուղա-

ցիական յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում էր միայն 5 դես. բաժնեհող: Եթե ընդունենք նույնիսկ, որ հետագա տարիներին գյուղացիների կողմից օգտագործվող հողաքանակը անփոփոխ է մնացել, ապա միայն ծխերի աճի հետևանքով նրանց բաժնեհողերը խիստ կրճատվում էին: Այսպես, արդեն 1886 թ. ծխամատյանները կազմելիս, Լոռու շրջանի կալվածատիրական միայն 6 գյուղերում (առանց Լամբալու, Իմազլու, Ծոճկան-Այրում և Ծաթեր գյուղերի) «ժամանակավոր»—պարտավորյալ գյուղացիների ծխաքանակը նշվում է 256՝ կանոնագրերի կազմելու ժամանակ եղած 160-ի փոխարեն: Եթե Լոռու համար ևս հիմք ընդունենք կալվածատիրական գյուղացիության ծխերի աճը 1870—80-ական թվականներից մինչև 1907—1914 թթ. 60,4 տոկոս (որն, ինչպես երևում է 1886 թ. ծխամատյանների մեջ 6 գյուղերի ծխաքանակի աճից, Լոռու համար իրականից ցածր տոկոս է), ապա կստանանք, որ մեր ուսումնասիրության ժամանակաշրջանում Լոռիում «ժամանակավոր»—պարտավորյալ գյուղացիների ծխաքանակը մոտավորապես եղել է 334: Յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկել է 3,18 դես. բաժնեհող: Այստեղից հեշտ է եզրակացնել, թե ինչպիսի ծանր տնտեսական վիճակում էին գտնվում Լոռու գյուղացիները, որոնք կատարում էին բազմաթիվ կիսաճորտային պարհակներ, աշխատավճարումներ ինչպես բաժնեհողերի, այնպես էլ վարձակալության վերցրած շնչին հողակտորների դիմաց:

Լոռիում կային նաև խիզաններ, որոնք կալվածատիրական հողերի վրա ապրող հողազուրկ, անժամկետ վարձակալներ էին: Նրանք տասնյակ տարիներ շարունակ ձեռկանորեն համարվելով «ազատ» գյուղացիներ, «պայմանագիր» էին կնքում կալվածատիրոջ հետ նրա հողերի վարձակալության մասին: Վարձակալության «պայմանագրերը» նորոգվում էին յուրաքանչյուր մի քանի տարին մեկ անգամ՝ առավել ծանր պայմաններով: Խիզանների կախվածությունը կալվածատիրոջից հետևանք էր այն բանի, որ տարեցտարի մեծանում էր հողազուրկ գյուղացիների թիվը և դրա հետ կապված անընդհատ բարձրանում էր հողի վարձագինը: Խիզանը կալվածատիրոջ կամայականությանը կարող էր հեռացվել

²³ См. «Сборник стат. данных...», «Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутаисской губерниях», Тифлис, 1910 («հտագայում» «Сборник статистических сведений...»):

Մեր հաշվումները ցույց են տալիս, որ XIX դարի 70-ական թվականներին Զանգեզուրի գավառի՝ Հայկական ՍՍՀ-ի մեջ մտնող շրջաններում 4435 կախյալ-գյուղացիական ծխերը (13808 արական շնչով) ունեցել են 20531 դես. հող։ Գյուղացիական յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկել է 4,63 դես. և արական շնչին՝ 1,41 դես. բաժնեհող²⁷, այսինքն՝ փաստորեն ամեն մի ծխին չի հասել նույնիսկ այնքան հող, որքան, ըստ 1870 թ. օրենքի, կալվածատերերը պարտավոր էին թողնել 15 տարեկանից բարձր յուրաքանչյուր արական շնչին։ Հողից օգտվելու դիմաց գյուղացին պարտավոր էր կալվածատիրոջը վճարել ոչ միայն ստացած բերքի $\frac{1}{10}$ մասը, այլև կատարել այնպիսի պարտականություններ, որոնք ցույց էին տալիս ճորտային մնացուկների առկայությանը հատկապես աղալարական-բեկային գյուղերում։ Դրանցից որպես օրինակ կարելի է նշել այն փաստը, որ գյուղացին պարտավոր էր նատուրալ բահրան հասցնել կալվածատիրոջ կալվածքը մինչև 100—120 վերստ հեռավորության վրա։ 1870 թ. օրենքից 20 տարի անց Զանգեզուրի 49 կալվածատիրական գյուղերից 7-ում չէին կազմվել կանոնագրերը։ Գյուղացիների նախառեֆորմյան վիճակի մեջ չէր մտել որևէ էական փոփոխություն կալվածատերերի նկատմամբ ունեցած պարտականությունների նորմավորման և կարգավորման գործում, խոշոր սողանք էր թողնվել կալվածատիրական դաժան շահագործման ու կամայականությունների հետագա ուժեղացման համար։

Ղազախի գավառից Հայկական ՍՍՀ-ի մեջ մտած շրջաններում կալվածատիրական գյուղացիությունը գրեթե բացակայում էր։ Գյուղացիների գերակշռող մեծամասնությունը պետական հողերի վրա էր ապրում։ Կալվածատիրական միակ Չորաթան գյուղում կախյալ-գյուղացիական 55 ծխեր ունեին 324 դես. բաժնեհող, այսինքն՝ յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում էր 5,89 դես. հող²⁸։

Սակայն ինչպես Զանգեզուրի, այնպես էլ Ղազախի կախ-

յալ-գյուղացիության տնտեսական վիճակի մասին գոնե մասամբ ճիշտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել բնակչության աճը 1870—80-ական թվականներից մինչև XX դարի սկիզբը ընկած ժամանակաշրջանը։ Պայմանականորեն հիմք ընդունելով ժամանակավոր-կախյալ գյուղացիության աճը նույն ժամանակամիջոցում 60,4 տոկոս, գտնում ենք, որ 1907—1914 թթ. Զանգեզուրի և Ղազախի գավառների՝ ՀՍՍՀ-ի մեջ մտնող շրջաններում գյուղացիական ծխերի քանակը աճել և համապատասխանաբար կազմել է 7113 և 88, այսինքն՝ գյուղացիական յուրաքանչյուր ծխին Զանգեզուրում և Ղազախում միջին հաշվով ընկել է համապատասխանաբար 2,88 դես. և 3,68 դես. բաժնեհող։

Ինչպես Հայաստանի մյուս շրջաններում, այնպես էլ Զանգեզուրում ու Ղազախում գյուղացիությունը խիստ սակավահող էր, տնտեսապես քայքայվում և հողազրկվում էր։

Ամփոփելով մասնատիրական գյուղացիության առանձին կարգերի հողատիրության վերաբերյալ մեր հաշվումները, ստանում ենք հետևյալ աղյուսակը.

ՀՍՍՀ-ի մեջ մտած շրջաններ	Ծխերի քանակը	Հողաբանակը (դես. այստիսնեբով)	Յուրաքանչյուր ծխին ընկնող հողաբանակը.
1. Երևանի նահանգ	8479	33052	3,89
2. Լոռի			
ա) «Ժամանակավոր» — պարտավորյալ գյուղացիներ	334	1060	3,7
բ) խիզաններ	590	4733	8,02
3. Զանգեզուր	7113	20531	2,88
4. Ղազախ	88	324	3,68
5. Էջմիածնապատկան հինգ գյուղեր	2030	21105	10,39
Ընդամենը	18634	80805	4,33

²⁷ Տե՛ս «Сборник статист. данных...», Приложение IV:

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը:

Այսպիսով, Հայաստանում 1907—1914 թթ. մասնատիրական գյուղացիների 18634 ծխեր ունեին 80805 դես. ամեն տեսակի հող և գյուղացիական յուրաքանչյուր ծուխ՝ միջին հաշվով 4,33 դես. բաժնեհող: Եթե նկատի ունենանք, որ 80805 դեսյատինի մեջ մտնում էին նաև զգալի քանակությամբ երկրագործության համար ոչ պիտանի, քարքարոտ տարածություններ և հաշվի առնենք նաև այն, որ էջմիածնի սինոդի կողմից ուղեւորված են էջմիածնապատկան հինգ գյուղերի բաժնեհողային տարածությունները և իրականից շատ բարձր են ցույց տրված խիզանների հողատիրության տվյալները, ապա առավել պարզ կդառնա, որ **մասնատիրական** գյուղացիության սակավահողությունն ու հողազրկումն ավելի մեծ չափերի էր հասել:

Դառնանք պետական գյուղացիների հողատիրության բնութագրմանը: Նախապես ասենք, որ դրանք այն **գյուղացիներն** էին, որոնք բնակվում էին պետական հողերի վրա և պետության օգտին կատարում էին որոշակի պարտականություններ՝ վճարում պետական հասութային տուրք, զեմստվային հարկ: Գյուղացիներն իրենց բաժնեհողերի սեփականատերեր չէին: Նրանք կախված էին ոչ միայն ցարական շինովներին, հարկային տեսուչների կամայականություններից, այլև խիստ սակավահողության հետևանքով դաժան շահագործման էին ենթարկվում և՛ կուլակության, և՛ շրջակա կալվածատերերի կողմից:

Պետական գյուղացիների հողաքանակի մասին աղբյուրները տալիս են զանազան, հաճախ միմյանց հակասող տվյալներ: Դա բխում է ցարական իշխանությունների վարքագծից, որոնք գիտակցաբար խեղաթյուրում էին իրական պատկերը, նպատակ ունենալով ուժեղացնել գյուղացիների հարկային հարստահարումը և խուզել նրանց բաժնեհողերը, օգտվելով այն բանից, որ պետական գյուղացիների հողային տարածությունների սահմանագծումը, նրանց անջատումը մասնատիրական և արքունի հողերից տարիներ շարունակ ձգձգվում էր:

Ուսումնասիրողների մեծ մասը (Գոգիչաշվիլի, Ավալիանի, Վ. Ռշտունի, Հ. Թումանյան, Օ. Հովհաննիսյան), հենվե-

լով Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1899 թ. ժողովածուում գետեղված տվյալների վրա, նշում է, որ Երևանի նահանգում XIX դ. վերջերին պետական գյուղացիության 51120 ծխեր ունեցել են 819924 դես. հող կամ ծխին ընկել է միջին հաշվով 16,04 դես. բաժնեհող²⁹:

Մեր հաշվումները, որոնք կատարված են այդ նույն ժողովածուի տվյալների հիման վրա, ցույց են տալիս, որ XIX դարի 70—80-ական թվականներին Հայաստանում պետական գյուղացիության 51668 ծխեր ունեցել են 862564 դես. հող, յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկել է 16,67 դես.: Իսկ 232601 արական շնչերից յուրաքանչյուրին՝ 3,7 դես. բաժնեհող: Եթե այդ քանակից հանենք 320878 դես. հողագործության համար ոչ պիտանի տարածքը և անասնապահության համար փոքր նշանակություն ունեցող վատորակ և քարքարոտ արոտավայրերը, ապա պետական գյուղացիների օգտագործմանը կմնա միայն 541636 դես. հող՝ համ յուրաքանչյուր ծխին՝ միջին հաշվով 10,48 դես. և արական շնչին՝ 2,32 դես. բաժնեհող: Հետագա տասնամյակներում այդ հողատարածությունն ավելի է կրճատվում, մի կողմից, բնակչության բնական աճի, մյուս կողմից, ցարական «հողաշինարարական» քաղաքականության և կալվածատիրության ու կուլակության կողմից գյուղացիական հողերի հափշտակումների հետևանքով: Մեր հաշվումները այնուհետև ցույց են տալիս, որ Հայկական ՍՍՀ-ի տերիտորիայում պետական գյուղացիները կազմում էին ամբողջ գյուղացիության մոտ 70 տոկոսը: Նրանց ծխաքանակը 1890-ական թվականներից մինչև 1910—1914 թվականները հասել է 51668-ից 79310 (կամ աճել 53,5 տոկոսով)³⁰, իսկ գյուղացիական յուրաքանչյուր ծխին ընկնող միջին հողաքանակը 16,67 դեսյատինից իջել է մինչև 10,87 դեսյատինի: Եթե պետական գյուղացիության ընդհանուր հողաքանակից հանենք երկրագործության համար ոչ պիտանի 320878 դես. հողը, կստանանք, որ 1910—1914 թթ. գյու-

²⁹ Տե՛ս նույն տեղը. Приложение I:

³⁰ Տե՛ս. «Памятная книжка Эриванской губернии» на 1906, 1914 г., «Сборник статист. данных...», Приложение I:

դացիական յուրաքանչյուր ծխին միջին հաշվով ընկնում էր միայն 6,86 դեա. բաժնեհոդ: Ուրեմն պետական գյուղացիները նույնպես տառապում էին սակավահողությունից ու հողազրկությունից և այդ պատճառով հարկադրված էին վաշխառուական գներով վարձակալել կալվածատիրական ու կուլակային տարածությունները:

Պետական գյուղացիների հողատիրության ձևը հիմնականում համայնական էր և մասամբ միայն անհատական-ծխային: Համայնական հողատիրությունը ավելի շատ տարածված էր լեռնային և նախալեռնային շրջաններում, ուր գերիշխում էր հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը և զարգացած էր անասնապահությունը: Այդ վայրերում անհատական-ծխային հողատիրություն կար միայն տնատեղերի ու տնամերձ փոքր հողակտորների նկատմամբ: Անհատական-ծխային հողատիրությունը գերազանցապես տարածված էր հարթավայրային շրջաններում, ուր մեծ տեղ էին գրավում այգեգործությունը, տեխնիկական և այլ թանկարժեք կուլտուրաների մշակությունը, որոնք մեծ աշխատանք և խնամք էին պահանջում: Մուլքատիրական գյուղերում, որոնք հիմնականում հարթավայրային շրջաններում էին գտնվում, գերակշռում էր անհատական-ծխային հողատիրությունը, և հողի վերաբաժանումներ փաստորեն տեղի չէին ունենում: Առևտրային հողագործության զարգացմամբ զուգընթաց ուժեղանում էր անհատական-ծխային հողատիրությունը, վերաբաժանումներից ավելի շատ հողեր էին ըսկըսում դուրս մնալ, իսկ այդ բոլորը նպաստում էր հողի առուծախի, գյուղում դրամական հարաբերությունների հետագա զարգացմանը: Հողատիրության համայնական և անհատական-ծխային ձևերը գյուղերում խառը վիճակում էին հանդես գալիս. ընդ որում, եթե նախալեռնային և լեռնային շրջաններում գյուղական համայնքի տնօրինության տակ էին գտնվում վարելահողերը և արոտավայրերը, ապա հարթավայրային շրջաններում՝ գերազանցապես արոտավայրերը:

XIX դ. վերջերին ցարական ադմինիստրացիան համայնքի պաշտպանության համար մտցրեց ըստ շնչերի (արական կամ երկսեռ) վերաբաժանության կարգը կամ, ինչպես ըն-

դունված էր ասել, «նաֆարաբաժանությունը»: Դրա համաձայն մի քանի տարին մեկ անգամ գյուղական ժողովի որոշմամբ պետք է տեղի ունենար հողի վերաբաժանում ըստ առկա շնչերի՝ հողը «հավասար և արդարացի» հիմունքներով բոլոր գյուղացիների մեջ բաժանելու, նրա կենտրոնացումը կուլակների, վաշխառուների ձեռքին թույլ չտալու համար և այլն: Իրականում «նաֆարաբաժանությունը» գոյություն ուներ միայն թղթի վրա. տասնյակ տարիներ գյուղերում վերաբաժանումներ տեղի չէին ունենում, քանի որ լավագույն հողերը զանազան ճանապարհներով իրենց ձեռքում կենտրոնացրած գյուղական բուրժուազիային այդ օգուտ չէր:

Չնայած պետական գյուղացիները մասնատիրական գյուղացիների նման չէին գտնվում կալվածատերերի կամ եկեղեցու կամայական ճնշման ու շահագործման տակ, սակայն իրենց իրական վիճակով քիչ էին տարբերվում նրանցից: Հաճախ պետական գյուղացիները ընկնում էին թե՛ պետության, թե՛ կալվածատիրության և թե՛ աճող կուլակության ճիրանները: Սակավահողություն ու հողազրկությունը ստիպում էին նրանց դիմել ստրկական վարձակալության: Հաճախ այդ գյուղացիները հարկադրված էին լինում վաճառել կամ պարտքի դիմաց տալ իրենց շնչին հողաբաժինը, տնտեսապես քայքայվել ու վերածվել բատրակի և կամ պրոլետարի:

Սեփականատեր գյուղացիների մասին, ցավոք, քիչ տեղեկություններ ունենք: Ա. Բադալյանի հաշվումներով, XIX դ. վերջերին Հայաստանում նրանք կազմում էին 203 տնտեսություն, որոնք բնակվում էին հիմնականում Ղափանի, Ալավերդու, Սիսիանի և Աշտարակի շրջաններում³¹: Թիֆլիսի պետական պալատի տվյալներով, 1907 թ. Երևանի նահանգում սեփականատեր գյուղացիներն ունեին 22274 դեա. հող³²: Անհավանական է, որ 203 գյուղացիական տնտեսություններն ունենային այդչափ հող: Այդպիսի դեպքում յուրաքանչ-

³¹ А. Бадалян, Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней. (տե՛ս ՆՍՍՀ ԳԱ Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1953, № 5, էջ 63):

³² ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2653, թթ. 19—20:

յուրը կունենար ավելի քան 100 դես., մի բան, որ չունեին կալվածատիրական բազմաթիվ առանձին տնտեսությունները: Ճիշտ է, հետեոֆորմյան շրջանում եղան փրկագնումների դեպքեր, բայց գյուղացիների փրկագնած բոլոր հողատարածությունները կազմում էին 285 դես. միայն³³, ինչ վերաբերում է կուլակային տնտեսություններին, որոնք կենտրոնացրել էին իրենց ձեռքերում հողային մեծ տարածություններ, նրանք իրավապես դեռ հանդիսանում էին համայնքի անդամներ, բայց ոչ սեփականատերեր: Ցարական պաշտոնական վիճակագրությունը, ամենայն հավանականությամբ, սեփականատեր գյուղացիներ էր համարել նաև ոչ արտոնյալ դասին պատկանող հողատերերին: Այդ պատճառով էլ սեփականատերերի հողատարածությունները հասցրել էին 22774 դես.: Իրականում սեփականատեր գյուղացիները, կազմելով Հայաստանի գյուղական ազգաբնակչության խիստ աննշան մասը, ունեին այնքան քիչ տարածություն, որը չէր կազմում երկրի ամբողջ տարածության անգամ կես տոկոսը:

3. ԿԱԼՎԱԾԱՏԻՐԱԿԱՆ, ԵԿԵԼԵՑԱԳԱՍՏԿԱՆ-ՎԱՆՔԱԳԱՍՏԿԱՆ ԵՎ ԱՐՔՈՒՆԱԿԱՆ ՀՈՂԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կալվածատիրական հողատիրության մասին եղած վիճակագրական տվյալները աղքատ են, իսկ արեւմտական պաշտոնների կողմից հարկային նպատակների համար կազմված տվյալները՝ քիչ վստահելի: Այնուամենայնիվ, մեր ձեռքի տակ գտնվող աղբյուրները քննադատաբար բաղդատելով, փորձ է արվում գոնե մոտավոր կերպով ցույց տալ կալվածատիրական հողատիրության պատկերը:

Հստ Անդրկովկասի վիճակագրական կոմիտեի 1899 թ. ժողովածուի, XIX դ. վերջերին Երևանի նահանգում կալվածատիրական հողատիրությունը կազմել է 60126 դես.³⁴: Ինչպես ճիշտ նկատել է պրոֆ. Վ. Հ. Ռշտունին, դա հավանաբար միայն արտոնյալ, բարձր դասին պատկանող կալվա-

ծատիրության հողատիրության տարածքն է³⁵: Մեր հաշվումները ցույց են տալիս, որ 1907—1914 թթ. պաշտոնական տվյալներով, Երևանի նահանգում կալվածատիրական ընդհանուր հողաքանակը կազմում էր 98500 դես.³⁶:

Սեզալը նշում է, որ Երևանի նահանգում կալվածատիրական հողատիրությունը կազմել է 135000 դես.: Հավանական է, նա այդ թվի մեջ մտցրել է նաև կալվածատերերի ու գյուղացիների կողմից համատեղ օգտագործվող ավելի քան 36000 դես. արոտավայրերը:

Երևանի նահանգի 98500 դես. կալվածատիրական հողերից Հայկական ՍՍՀ տերիտորիայի մեջ է մտել մոտ 59007 դես., Ղազախի գավառից՝ 10703 դես., Ձանգեզուրի գավառից՝ 10561 դես., իսկ Լոռու գավառից՝ շուրջ 115.000 դես.³⁷ հողատարածություն: Այս տվյալներն ամփոփելով, տեսնում ենք, որ ընդամենը Հայաստանում կալվածատիրական հողատարածությունը եղել է 195271 դես.:

Պեքախտաբար, մեզ չհաջողվեց թեկուզ մոտավոր տեղեկություններ ստանալ կալվածատիրական տնտեսությունների քանակի մասին, որը թույլ կտար լրիվ կերպով ցույց տալ կալվածատիրական յուրաքանչյուր տնտեսությանն ընկնող հողային տարածությունների չափը և առավել ակնհայտ կրդարձներ սակավահող, տնտեսապես քայքայվող գյուղացիության դասակարգային պայքարի, կալվածատիրության հանդեպ նրա ունեցած անտագոնիզմի տնտեսական ողջ էությունը:

Սակայն հիմք ընդունելով, որ Հայաստանի կալվածատիրական հողատիրության խոշոր մասն ընդգրկող Լոռիում, ոչ լրիվ տվյալներով, կար 265 կալվածատեր³⁸, որոնք ունեին 115000 դես. հող և յուրաքանչյուր տնտեսությանը միջին

³⁵ В. Рштуни, Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947, стр. 270.

³⁶ Հաշվումները կատարելիս օգտվել ենք «Կովկասյան օրացույցների» 1907, 1914 և 1917 թթ. համարներից, ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2653-ից և ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 31/94, գ. 7101-ից:

³⁷ Տե՛ս «Сборник статистических сведений...»:

³⁸ Տե՛ս «Сборник статистических сведений...», 1910 г.:

³³ Նույն տեղում, գ. 2540, թ. 21:

³⁴ «Сборник статист. данных...», стр. 93—104.

հաշվով ընկնում էր 434 դեա., այսինքն՝ շուրջ 100 անգամ ավելի, քան յուրաքանչյուր գյուղացիական տնտեսությանը, կարելի է ենթադրել, որ հողային հարցը ինչպես Անդրկովկասի այլ վայրերում, այնպես էլ Հայաստանում ստացել էր սուր բնույթ: Լոռիում կային այնպիսի հողատերեր, որոնց տիրույթները հասնում էին մի քանի հազար դեկյատին: Դրանցից կարելի է հիշատակել Արամյանցին, որն ուներ 5822 դեա., Աբորիի կալվածատիրոջը, որն ուներ 5267 դեա. և այլոց³⁹: Խոշոր կալվածատերեր կային նաև Երևանի նահանգում (Իվան Մելիք-Աղամալովը ուներ 4897 դեա.: Վ. Եղիազարովը՝ 1057 դեա., Պողոս քեկ Ատունովը՝ 1200 դեա. և այլն)⁴⁰: Հայաստանում, հատկապես Երևանի նահանգում, գերիշխում էր մանր ու միջին կալվածատիրությունը:

Ի տարբերություն եվրոպական մոսաստանի, Հայաստանում և Անդրկովկասում կալվածատիրության մեծամասնությունն իր սեփական տնտեսությամբ չի զբաղվում: Նա գերադասում էր հողը վարձակալությամբ, կիսարության մեջ հանձնել գյուղացիներին. ստացված եկամուտը ծախսում էր անարտադրողաբար, շուսյում էր: Շատ կալվածատերեր գրավ էին դնում իրենց կալվածքները և, ի վերջո, քայքայվում:

1899 թ. վիճակագրական ժողովածուն⁴¹ (չնայած նրանում կալվածատիրական հողատիրության մասին տվյալները խիստ նվազեցված են) նյութեր է տալիս կալվածատիրական հողերի վարձակալության չափերի, հորատների կողմից սեփական տնտեսություն չվարելու մասին: Երևանի գավառում 19971 դեա. կալվածատիրական հողից միայն 380 դեկատին էր կալվածատերերի կողմից մշակվում, իսկ մնացած 10971 դեա. կալվածատիրական հողից միայն 380 դեկատին հիմնականում փողով և մասամբ բերքի կեսով, ընդ որում գավառի 161 հողատերերից միայն 45-ն էին սեփական տնտեսություն վարում: Դրանք շատ մանր տիրույթներ ունեցող,

էքստենսիվ հողագործությամբ զբաղվող կալվածատերերն էին, որոնք իրենց փոքր կալվածքներից վարձակալության միջոցով անհրաժեշտ եկամուտներ չէին կարող ստանալ: Էջմիածնի գավառում կալվածատիրական 4015 դեա. հողից վարձակալությամբ տրված էր 3666-ը, այն էլ հիմնականում կիսարության մեջ: Ա. Աթանասյանի տվյալներով, Երևանի նահանգի 544 կալվածքներից 91-ում (17 տոկոս) հողատարածքը 100 և ավելի դեկատին էր, սակայն կալվածատերերը ոչինչ չէին անում երկրագործության տեխնիկայի բարելավման, հողի մշակման ձևերի կատարելագործման ուղղությամբ և հիմնականում ֆեոդալիզմի էին քամում գյուղացիներից՝ հողը վարձակալությամբ տալով: Երևանի, Ելիզավետպոլի և Բաքվի նահանգներում կալվածատերերի 98 տոկոսը իր կալվածքից դուրս էր ապրում և եթե տնտեսությամբ էլ զբաղվում էր, ապա միայն կառավարիչների միջոցով⁴²: Պետերբուրգի «Նովոյե վրեմյա» թերթը 1911 թ. հունվարի 10-ի համարում Երևանի նահանգի կալվածատիրության պարագիտային կյանքի մասին գրում էր. «Հարյուր մուլբատիրոջից շորսն էլ չի գտնվի, որ ունենա գեթ որևէ սեփական տնտեսություն: Նրանք նույնիսկ գյուղերում չեն ապրում և ոչինչ չեն մոծում երկրամասի երկրագործական կուլտուրայի մեջ: Ոչ կատարելագործված գործիքներ, ոչ մշակման նոր եղանակ, ոչ նոր բույս, նրանք ոչինչ չեն մոծում երկրամասի կյանքի մեջ»⁴³:

Կալվածատերերից հետո խոշոր հողային սեփականություն ուներ նաև հայկական եկեղեցին: Այն Ռուսաստանի 6 թեմերում, 1902 թ. պաշտոնական տվյալներով, ուներ 175000 դեա. հող (ներառյալ նաև էջմիածնապատկան հինգ գյուղերի 21000 դեա. բաժնեհողը), որից տարեկան ստացվում էր 110000 ռ. եկամուտ: Ընդ որում Հայաստանի տերիտորիան ընդգրկող շրջաններում, առանց էջմիածնապատկան հինգ գյուղերի 21 000 դեա. գյուղացիական բաժնեհողի, եկե-

³⁹ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴⁰ Տե՛ս «Сборник статист. данных...»:

⁴¹ Տե՛ս նույն տեղը, Приложение V:

⁴² Տե՛ս «Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев», Тифлис, 1913:

⁴³ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2543, թ. 126:

դեցապատկան հողերը հասնում էին մոտ 64000 դեկատինի՝ 65000 ո. տարեկան եկամտով⁴⁴։ Առանձին վանքեր հսկայական հողային տեփականություն ունեին. Հաղպատի վանքն ուներ 7867 դեա. հող, Տաթևի վանքը՝ 26000 դեա. և այլն։ Հանդիսանալով խոշոր հողատեր, եկեղեցին ևս դաժան շահագործման էր ենթարկում սակավահող գյուղացիությանը։ Չվարելով ինքնուրույն տնտեսություն, եկեղեցին տարեցտարի ծանր, ստրկացուցիչ պայմաններով գյուղացիության վարձակալությանն էր տալիս իր հողերը, աճուրդով վաճառում իրեն պատկանող գյուղերի մուլքի-թիուլի հավաքման իրավունքը և ցարական շինովնիկության և ոստիկանության օժանդակության պայմաններում ստանում էր խոշոր եկամուտներ։ Էջմիածնի վանքի շուրջը գտնվող 8500 դեա. հողային տարածության միայն մի փոքր մասն էր մշակվում վանքի կողմից, իսկ մեծ մասը ծանր պայմաններով գյուղացիության վարձակալությանն էր տրված։ Թե ինչ աստիճանի էր հասել այդ տնտեսության հետամնացությունը և հոգեվորականների պարագիտիզմը, ևերևում է հենց էջմիածնի վանքի գյուղատնտեսական բաժնի 1908 թ. հետևյալ տեղեկությունից. «Այդ ահագին տնտեսությունը 1898—1906 թթ. չի ունեցել ոչ հնձող մեքենաներ, ոչ խոտ հավաքող, ոչ ցորեն մաքրող, ոչ գյուլուլ հանող, ոչ հարմար գութաններ, ոչ զինու պրեսս, ոչ խաղող ջարդելու մեքենա, ոչ զինի ևփ տալու շաներ, ոչ բամբակ մաքրող ջին, ոչ վազեր բժշկելու հարկավոր գործիքներ, ոչ տավար ազնվացնելու բուլա, մինչև անգամ իր 45—65 մշտական ծառայողուց կենալու բնակարան, թեկուզ մի սենյակ»⁴⁵։

Ցարիզմը հանձին հայ եկեղեցու տեսնում էր կալվածատիրական, կապիտալիստական կարգերի անսասանելիության համար մարտնչող մի հավատարիմ զինակցի, որը կարևոր դեր էր խաղում Հայաստանի աշխատավոր մասսա-

ներին տգիտության, խավարի և հնազանդության մեջ նկատելու գործում։ Նիկոլայ Երկրորդը նորընտիր կաթողիկոս Մատթեոս Երկրորդին ուղղված իր ողջունում խնդր էր դրնում. «...Ես չեմ կասկածում, որ Դուք Ձեր ապագա գործունեության ժամանակ ջանք գործ կդնեք՝ ամրապնդելու Ձեր հոտի անդամների մեջ քրիստոնեական իսկական ոգին... Ես հավատում եմ, որ Դուք, իբրև Ձեր նոր հայրենիքի հավատարիմ զավակ, որ Ձեզ ընդունում է սրտաբաց, կորդեք Ձեր հոտին դեպի խաղաղ, առաքինի կյանք և օրինական իշխանություններին ի հնազանդություն»⁴⁶։

Չնայած եկեղեցու բոլոր ջանքերին, հայ աշխատավոր մասսաները, ինչպես ցույց կտրվի ստորև, ոտքի են ելնում նրդեմ շահագործողների, ընդ որում նրանց պայքարն ուղղված է ոչ միայն կալվածատերերի ու շինովնիկության դեմ, այլ նաև հենց հոգևոր խոշոր հողատերերի, եկեղեցու ղեկավարության դեմ։

Սակայն ամենամեծ կալվածատերը, ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Հայաստանում, պետությունն էր։ Այն զանազան եղանակներով, հատկապես հողաշինարարական աշխատանքների միջոցով բռնագրավում էր գյուղացիական հողերը և մեծացնում ու ընդարձակում էր իր հողային տարածությունները, ստեղծում նորանոր հաստիքներ հողվածներ, արտադրության, որոնց շահագործումից ստանում էր հսկայական եկամուտներ։ Արքունի հողատիրության վերաբերյալ աշխատավոր տվյալներ ստանալու համար մենք 1899 թ. վիճագրական ժողովածուում տրված ընդհանուր հողաքանակից տեսնում ենք գյուղացիական, կալվածատիրական և վանքատկան հողերը։ Ստացվում է, որ Հայաստանում արքունիքը ունեցել է 1231204 դեա.⁴⁷։

Արքունի հողային խոշոր տարածությունները, որպես հա-

⁴⁴ Հաշվումները կատարված են ըստ Մխիթար վարդապետի «Հայերը Ռուսաստանում» և Բաբկեն վարդապետի «Ս. Էջմիածնի կալվածքներն ու նրանց բարեկարգության ծրագիրը» աշխատություններին։

⁴⁵ Տե՛ս Բաբկեն վարդապետի նշված աշխատությանը կցված «Ս. Էջմիածնի գյուղատնտեսական բաժնի տեղեկագիրը», էջ 6—7։

⁴⁶ «Արարատ», 1908, ապրիլ։

⁴⁷ Ձանգեզուրի և Ղազախի գավառներից ՀՍՍՀ-ի մեջ մտած շրջանների ընդհանուր հողաքանակը որոշում ենք Ա. Բաղալյանի այն հաշվումներով, որոնց համաձայն Ձանգեզուրի գավառից ՀՍՍՀ-ի մեջ ընդգրկվել է մոտ 60 տոկոսը, իսկ Ղազախի գավառից՝ 44,5 տոկոսը, Բորչալուի գավառից վերցնում ենք միայն կոռու գավառամասը։

ստիժաբեր հողվածներ, կամ վարձակալության էին տրվում գյուղացիությանը, կամ ծառայում էին կառավարության գաղութացման նպատակին, կամ արտոնյալ պայմաններով վարձակալության էին տրվում ռուսական չինովնիկներին, որոնք տեղական կալվածատերերի հետ միասին դաժան շահագործման էին լենթարկում գյուղացիությանը:

Հանրագումարի բերելով գյուղացիական, կալվածատիրական, վանքապատկան և արքունի հողատիրությանը վերաբերող տվյալները, ստացվում է հետևյալ պատկերը.

Հողատիրական խմբեր	Ծիրերի քանակը	Հողաբանա- կը դեռյա- լ տիրելով	Տեսակարար կշիռը ընդ- հանուր հո- ղաբանակի մեջ	Ֆուրաքանչյուր ծիրին ընկնող հողաբանակը
1. Պետական գյուղացի- ներ	79310	541686	25,6	6,83
2. Մասնատիրական գյուղացիներ	18634	80805	3,8	4,33
3. Կալվածատերեր	տեղե- կութ. չկա	195271	9,3	տեղեկու- թյուն. չկան
4. Եկեղեցի	—	64000	3,0	—
5. Արքունիք	—	1231204	58,0	—
Ընդամենը		2112966	100,0	

Այսպիսով, պետական ու մասնատիրական գյուղացիության 97944 ծիրեր ունեին միայն 622491 դեա. հող և գյուղացիական յուրաքանչյուր ծիրին միջին հաշվով ընկնում էր 6,93 դեա. բաժնեհող: Եթե գյուղացիական 97944 ծիրեր ունեին Հայաստանի ամբողջ հողերի միայն 29,4 տոկոսը, ապա արքունիքը, եկեղեցին և կալվածատերերը իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել երկրի հողերի ավելի քան 70 տոկոսը⁴⁸: Սա-

⁴⁸ Տեստեսագետ Մ. Եզանյանի հաշվումներով, ցարական կառավարության իր ձեռքում էր պահում. Երևանի նահանգի ամբողջ տարածության շուրջ 80 %-ը (տե՛ս նրա «Հայաստանի հետոնֆորմյան ագրարային հա-
րաբերությունները», Երևան, 1964, էջ 19):

կայն պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ գյուղացիական հողերի մեծ մասը գտնվում էր սակավաթիվ կուլակների ձեռքում: Այդ հանգամանքը ավելի էր սրում սոցիալական հակասությունները գյուղում: Սակավահող և հողազուրկ գյուղացիները հարկադրված էին կամ դիմել ստրկացուցիչ վարձակալումներին, կամ տնտեսապես քայքայվելով՝ բռնել աղաքի ճամփան:

ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՍԱԿԱՎԱՀՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀՈՂԱԶՐԿՈՒՄԸ

Գյուղացիության սակավահողության ուժեղացումը և հողազրկումը տեղի էին ունենում ինչպես պետության, այնպես էլ կալվածատերերի ու կուլակների կողմից բաժնեհողերը զավթելու եղանակով: Այսպես, 1913 թ. հոկտեմբերի 6-ին Ռեհմանլուի կալվածատեր Ղազիրը դատական պրիստավի հետ միասին գյուղացիական բաժնեհողերից կտրում է մինչև 60 խալվար հող: Չնայած գյուղացիության բողոքին, ցարական ադմինիստրացիան ընթացք չի տալիս այդ գործին¹:

Էջմիածնի գավառի Գյոլգումբեթի գյուղացիները, որոնք խիստ սակավահողության մեջ էին գտնվում, 1914 թ. դիմում են Կովկասի փոխարքային և բողոքում իրենց գյուղի կուլակային 13 տնտեսությունների դեմ՝ գյուղացիական հողերից 90 խալվար զավթելու կապակցությամբ, ընդ որում, կուլակները գյուղացիներից զավթած հողի դեսյատինը 175 ուրբով տալիս էին վարձակալությամբ ինչպես հարեան գյուղացիներին, այնպես էլ գյոլգումբեթցիներին²:

Երևանի գավառի Շոուլու Դեմրշի գյուղի չքավոր գյուղացիության լիազորները 1912 թ. հունվարի 17-ին գրել են Երևան նահանգի գյուղացիական գործերի ատյանին. «Մեր գյուղական հասարակության մեջ տիրում է հողամասերի ծալրաստիճան վրդովեցուցիչ անհավասար բաշխում:

Մեր գյուղացիների մեջ 100 տնտեսներ դատապարտված են կիսաբաղց գոյության, իսկ մնացած 51 ծուխը հարստացել է ի հաշիվ առաջինների, շնորհիվ իր խորամանկ շորթողությունների՝ զանազան զավթումների, փող փոխ ալու և այլնի:

Օրինակը լավ է պատկերում այն դրությունը, որը ոչ մի ապրում չի կարելի հանդուրժել՝ հակառակ գյուղական կառության վերաբերյալ օրենքի. համագյուղացիների Հաջի Աբաս Հաջի Ջեյնալ Օղլին, Հաջի Իրգա Կուլի Հաջի Ալաբաբեր Օղլին, Կերբալա Նասիր Հաջի Իրգա Օղլին, Ասկյար Հաջի Մամադ Օղլին, որոնց ընտանիքները բաղկացած են 5—6-ական շրնից, ունեն 5—7 խալվար հող, մինչդեռ նրանց կողքին մեր գյուղացիները, որոնց ընտանիքները բաղկացած են 10—12 և ավելի շնից, ունեն 20 բաթման հող կամ համարյա 50 անգամ առաջիններից պակաս»³:

Գյուղացիների սակավահողությունը ուժեղանում էր նաև այն բանի հետևանքով, որ նրանց շնչերի քանակը տարիների ընթացքում ավելանում էր, իսկ պետական ազատ հողերից նոր լրացուցիչ հողաբաժիններ չէին ստանում: Գյուղացիներն ստիպված էին մշակել նույնիսկ արոտավայրերը, վերածել դրանք վարելահողերի, գնալ այլ գյուղեր՝ աշխատավճարումների, բատրակության վաստակած կոպեկներով մի կերպ հարկերն ու տուրքերը վճարելու համար: Երևանի գավառի Չամուլու գյուղի ներկայացուցիչները 1910 թ. մայիսի 12-ին Երևանի նահանգական հողագործության վարչության պետին ուղարկած խնդրագրում գրում էին.⁴ «Մեր գյուղի հողային կարիքը հասել է ծայրահեղ աստիճանի, որում Ձերդ գերազանցությունը կհամոզվի հետևյալ տվյալների հիման վրա. մենք հիմա 2048 շունչ ենք (1897 թ. մարդահամարի ժամանակ եղել ենք 1686 շունչ). յուրաքանչյուր շնչին ամեն տեսակի հող, բացի արոտավայրերից, հասնում է կես դեսյատինից պակաս: Անասուններ արածացնելու համար պիտանի արոտավայր մեր դաշտերում չի մնացել՝ բո-

¹ ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 5104:

² ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 5024, թ. 4—5:

³ «Аграрная политика царизма...», стр. 260—261.

⁴ ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2750, թթ. 5—7, 56—57:

լորը հերկել ենք: Որպես ամառային արոտավայր մշտական օգտագործման համար մեզ հատկացված է ընդամենը 135 դես. բարձր տեղերում (Արագածի վրա), որը երկարատև օգտագործման համար պիտանի չէ: Հնարավոր է, արդյոք, գոնե ապահովել այդքան շնչերի սնունդը այսպիսի հողային հնարավորություններ ունենալով: Խղճուկ արտագնաց աշխատանքները (գավառի տաք մասերում գարնանը և ամառը) հազիվ հնարավորություն են տալիս հարկերը վճարելու: Նրանք խնդրում են 100 դես. տարածությամբ պետական հաստիքներ «Սարիբուղաղ» հողամասը, որպես արոտավայր, երկարատև վարձակալությամբ գյուղին. հանձնել, սակայն վարչության պաշտոնյան 8 ամիս ձգձգելուց հետո 1911 թ. հունվարին մերժում է նրանց խնդիրը, պատճառաբանելով, որ «...օրինական հիմքեր չկան հաստիքներ հանդակները վերադասել արոտավայրերի կարգը»⁵:

Ս. Զավարյանը, անդրադառնալով Զանգեզուրի կալվածատիրական գյուղացիության սակավահողության աճման հարցին, նշում էր, որ եթե 1880-ական թթ. շնչին միջին հաշվով ընկնում էր 0,73, ապա 1906—1907 թթ.՝ 0,49 դես. հող⁶:

Գյուղացիական սակավահողության, պրիմիտիվ հողամր-շակման և պարբերական սովի մասին ստիպված խոստովա-նում է նույնիսկ Երևանի նահանգի հողագործության վարչու-թյան պետը: Նշելով, որ նահանգում գյուղատնտեսությունը խիստ հետամնաց վիճակում է, որ վերջին 30—40-տարում բնակչությունը համարյա կրկնապատկվել է և սակավահո-ղությունն ավելի մեծացել և որ գյուղատնտեսության ագրո-կուլտուրան բարձրացնելու ուղղությամբ միայն չնչին գործ է կատարված, նա շարունակում է. «Դրա հետ մեկտեղ բնակ-չությունն ապահովված չէ հողով: Նոր Բայազետի գավառում ծխին ներկայումս հասնում է միջին հաշվով ոչ ավելի, քան 5—6 դես. հարմար վարելահող: Այդ նույնը պետք է ասել

նաև Երևանի, Էջմիածնի և նահանգի այլ գավառների լեռնա-ին գոտու բնակչության մասին: Ընտանիքի տակավին նա-պակտական կառուցվածքի, նրա բազմանդամության պայ-աններում հողի այդ քանակությունն անհրաժեշտ է միան-ման անբավարար համարել, որ չի կարող կերակրել բը-նակչությանը»: Ցարական պաշտոնյան հայտնում է, որ գյու-ղացիական հողերի մեծ մասը լեռների քարքարոտ լանջերին ընկած, որտեղից ստացված բերքը մեծ մասամբ չի ծած-ում նույնիսկ ցանած սերմնացույի ծախսը, և իզուր կորչում հողագործի աշխատանքը, որ այդ շրջանների բնակչությու-ն մշտական պարենային անապահովվածության մեջ է և հաճախ կարիքն ու թերասնումը այստեղ ընդունում են ուղի ու ժողովրդական աղետի բնույթ»⁷:

Կալվածատիրական-կուլակային աճող շահագործման, արիզմի հակաժողովրդական ագրարային քաղաքականու-թյան պայմաններում տարեցտարի ավելանում էր հողա-ուրկ գյուղացիների քանակը: Այդ մասին խոսում են բազ-մաթիվ աղբյուրներ ու փաստաթղթեր: Այսպես. «Գործ» թեր-թը գրում էր, որ Երևանի գավառի 110 ծխից բաղկացած Ա-լան գյուղի բնակիչները սակավահողության և կողմնակի աշխատանքների բացակայության պատճառով հասել են կատարյալ աղքատության դուռը»: Այնուհետև թերթը շա-ունակում է. «Վերջին տարիների անբարենպաստ պայման-ները գյուղացիներից շատերին ստիպել են ծախել ամեն ինչ, նույնիսկ վարելահողը, և այժմ Ավանում 25 տուն կա-տարյալ հողագործներ կան»⁸, այսինքն՝ փաստորեն գյուղի տո 1/4-ը հիմնական արտադրամիջոցից զրկվել և վերածվել որ կիսապրոլետարիատի:

Արևելահայ գյուղում, բացի այդ բնույթի հողագործիկնե-րից, կային նաև հողագուրկ գյուղացիների այլ զանգված-ներ: Դրանցից էին խիզանները, որոնց թիվը հետզհետե ա-վելանում, իսկ վարձակալած հողի նկատմամբ իրավունք-

⁵ ՀԱՍՏ ԿՊՍ, ֆ. 133, գ. 2750, թթ. 5—7, 56—57:

⁶ С. С. Заварян, Экономические условия Карабага и голод 1906—1907 гг., С. Петербург, 1907, էջ 111:

⁷ «Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев», Тиф-лис, 1912, стр. 78.

⁸ «Գործ» 1909, № 108:

ները կրճատվում էին և այսպես կոչված «ժամանակավոր-բնակվողները»: Ցարական աստիճանավորները 1886 թ. գյուղացիական ծխամատյանները կազմելիս, գյուղական բնակչությունը բաժանել էին երկու մասի՝ արմատական բընակիչների և «ժամանակավոր-բնակվողների»: Ընդ որում այդ ստորաբաժանումը տեղի ունեցավ այնպիսի ձևով, որ մեծաքանակ գյուղացիական ծխեր, որոնք տասնյակ տարիների ընթացքում տվյալ գյուղում էին ապրում, սխալ վկայությունների և զանազան «պատահականությունների» հետևանքով ծխամատյաններում գրանցվեցին որպես «ժամանակավոր-բնակվողներ»: Դրանց թիվը բավական մեծ էր: Այսպես, 1913 թ. տվյալներով Երևանի նահանգում ապրում էին 363518 գյուղացիներ, որոնցից 27644-ը «ժամանակավոր բնակվողներ»⁹ էին: 1903 թ. ապրիլի 21-ի օրենքի 16-րդ հոդվածը գյուղական համայնքներին իրավունք վերապահեց՝ հողաբաժին չառանձնացնել «ժամանակավոր բնակվողներին» կամ առանձնացնել միայն այն ժամանակ, երբ կլինի գյուղական համայնքի հատուկ որոշումը: Գյուղական համայնքները սովորաբար չէին համաձայնվում այդ «կողմնակի անձանց» հողաբաժին առանձնացնել, որովհետև դրանով իրենց հողաբաժինը կկրճատվեր: Ղեկավարվելով այդ օրենքով, տեղական կալվածատիրությունը և չինովնիկությունը 1905—1907 թթ. ծխացուցակները վեոահաշվառելիս զրկեցին «կողմնակի անձանց» հողաբաժիններից: Այդ մասին վկայում են բազմաթիվ արխիվային փաստաթղթեր: Այսպես, 1913 թ. հոկտեմբերի 8-ին հաշտարար միջնորդը գրում էր, որ Արեքսանդրապոլի գավառի Ղոնաղոան գյուղի բնակիչները խնդրագիր են ներկայացրել, որպեսզի գյուղի թուրքահայատակ և պարսկահայատակ 12 ընտանիքները հեռացվեն գյուղից, որովհետև սաստիկ վախենում են, որ նրանք հողաբաժին կուզեն և իրենց վիճակն ավելի կվատացնեն¹⁰: Կասկածից վեր է, այն «ժամանակավոր բնակվողներ» մասին ցարական տվյալ միջոցառումը վնասում էր նաև գյուղացիության միացյալ պայքարի գործին, քանի որ արհեստականորեն սրում էր գյուղացիության մի մասի դժգոհությունը մյուսի դեմ և շեղում նրանց ուշադրությունը դասակարգային պայքարից:

2-րդ, սակավահող գյուղացիությունն իր տնտեսական վիճակը բարելավելու համար երբեմն դիմում էր դասափոխության, բայց հող ստանալուց հետո շատ հաճախ չէին վերադառնում էր իր հին հավատին: Այդպես վարվեցին, օրինակ, էջմիածնի գավառի տարբեր գյուղերի 5 ընտանիքներ¹¹, որոնք, ընդունելով ուղղափառություն, հող չէին գրեցին: Խոսելով այդ մասին, Երևանի նահանգապետը գրել է. «Ուղղափառ հայերի կողմից նման միջնորդություն չարուցելու գլխավոր ու իսկական դրդապատճառ հանդիսանում է հողով ավելի լավ ապահովվելու ձգտումը, որին հասնելուց հետո, ուղղափառություն ընդունած հայերը հեռանում են ուղղափառությունից և վերադառնում հայ լուսավորչական եկեղեցու գիրկը¹²»: Նահանգապետը, որպես օրինակ, նշում էր, որ Աղին գյուղում ուղղափառություն ընդունած 10 ընտանիքից 7-ը հող ստանալուց հետո կրկին վերադարձել են իրենց լուսավորչական հավատին:

2-րդ, հացի կարոտ գյուղացիությունն ստիպված էր դիմելու հողերի ստրկական վարձակալությանը, իր բաժնեհողի վաճառքին, ունեցվածքի գրավ դրմանը, որոնք փաստորեն նպաստում էին նրա տնտեսական քայքայմանը:

2. ՀՈԳԻ ՎԱՐՁԱԿԱԼՈՒՄԸ, ԱՌՈՒՄԱՆԸ

Հայաստանի գյուղացիությունը ստիպված էր դիմել վարձակալության և կալվածատիրոջից ստացած հողակտորի դիմաց հաճախ վճարել բնավճարով, որը շատ դժվարեղում բարձր էր լինում դրամավճարից: Ըստ Ա. Մարությանի հաշվումների, Հայաստանում մեկ հեկտար հողի վարձակալության գինը եթե նատուրալ վճարումների դեպքում հա-

⁹ Տե՛ս «К. К.» на 1914, վիճ. բաժին, էջ 132—133:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 468, թ. 33:

¹¹ ՀԱՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2653, թթ. 2—3:

¹² «Аграрная политика царизма...», стр. 52—54.

վասար էր 20—30 ուրբու, ապա դրամականի դեպքում՝ միայն 18—20 ուրբու¹³։

Գյուղացիությունը վարձակալում էր նաև պետական հողերը, այսպես կոչված արքունի հատվածները, որոնք վարձակալման էին տրվում սովորաբար աճուրդի միջոցով։ Գյուղացիների վարձակալած հողատարածությունները մի դեպքում կազմում էին իրենց բաժնեհողի զգալի մասը, իսկ մեկ այլ դեպքում գերազանցում էին դրան։ Այսպես, ըստ «Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 год» պաշտոնական ժողովածուի տվյալների, Զանգեզուրի գավառում 20932 գյուղացիական ծխերի օգտագործման տակ է եղել 4062 դես. ջրովի և 116754 դես. անջրդի բաժնեհող։ Նրանք միաժամանակ վարձակալել են պետությունից 86 դես. ջրովի և 11889 դես. անջրդի, իսկ մասնավոր հողատերերից՝ 130 դես. ջրովի և 7157 դես. անջրդի հող, այսինքն՝ գյուղացիությունը ստիպված է եղել վարձակալել ունեցած բաժնեհողի $\frac{1}{6}$ մասի շափով պետական և մասնատիրական հող։ Ըստ նույն տվյալների, ավելի մեծ շափով վարձակալումների են դիմել Ղազախի գավառի 10490 գյուղացիական ծխերը։ 23939 դես. ջրովի և 92376 դես. անջրդի բաժնեհողի կողքին նրանք վարձակալել են պետությունից 86 դես. ջրովի և 187122 դես. անջրդի, իսկ մասնավոր հողատերերից՝ 2036 դես. ջրովի և 3334 դես. անջրդի հող, այսինքն՝ վարձակալած հողերը մոտ 80000 դեսյատինով շատ են եղել գյուղացիական բաժնեհողից։

Վրաստանի պետական արխիվում մեր կողմից հայտնաբերված մի հետաքրքիր վավերագրից երևում է, թե ինչպես կամբալու գյուղում առաջացան հողազուրկ մշտական վարձակալներ և ինչպիսի ծանր տնտեսական պայմաններում էին նրանք գտնվում։

Կամբալուի գյուղական ժողովի անունից լիազորները 1913 թ. ապրիլին խնդրագրով դիմում են փոխարքային,

¹³ Տե՛ս Ար. Մարտիսյան, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900—1920 թթ.), Երևան, 1948, էջ 52։

որտեղ գրում են, թե դեռ Հերակլի օրոք նրանց նախնիները ունեցել են պետական բաժնեհողեր, սակայն 1840-ական թ. գյուղին տիրացել է իշխան Անդրոնիկովը։ Գյուղացիական ռեֆորմից հետո գյուղում եղած 25 ծխից կանոնադրերով բաժնեհող է տրվել միայն 8 ծխին, իսկ մնացածին Անդրոնիկովը և հաշտարար միջնորդը բաժնեհող չեն առանձնացրել։ Հետագայում նրանք կարողանում են հասնել այն բանին, որ բաժնեհողից «հրաժարվում» են նաև 8 ծխերը և ողջ գյուղով սկսում են վարձակալել կալվածատիրոջ հողերը։ 1890-ական թթ. այդ կալվածքն անցնում է իշխան Սումբատովին, որն աստիճանաբար մեծացնում է հողի վարձակալման գինը. թե ինչ աստիճանի է հասնում նրա դաժանությունը և ինչպիսի մեծ շափերով են արտահայտվում այդ վարձակալության մեջ ճորտատիրական մնացորդները, շատ լավ երևում է այն պայմաններից, որ արդեն 90 ծուխ վարձակալների անունից մեջ են բերում իրենց խնդրագրում գյուղի լիազորները։

«1912 թ. փետրվարի 9-ի նրա հետ կնքած վերջին պայմանագրի համաձայն վարձակալագինը կազմում է՝ հացահատիկների բերքի $\frac{1}{4}$ մասը, որը հավասար է 5000 փութ ցորենի և 3000 փութ գարու. հնձած խոտի $\frac{1}{3}$ -ը՝ այն է՝ 100 սալ խոտ-մոտավորապես 400 փութ. 90 ուլալ, 90 ֆունտ կովի յուղ. ուլալների միօրյա կաթը. 500 սալ՝ հացահատիկի և խոտի խրճերը փոխադրելու համար... առանձին՝ 90 սալ իրենց սալվորներով տասը օրով հատկացվում է իշխան Սումբատովի տնօրինությանը։ Տարեկան երկու անգամ 90-ական բանվոր՝ նրա ջրաղացի առուն մաքրելու համար. 600 սալ գոմաղբի փոխադրումը նրա խաղողի այգին. դնդ որում այդ ամբողջ գոմաղբից 200 սալը պետք է լինի իշխանի գոմաղբ, որը պետք է փոխադրվի 8—10 և ավելի վերստ հեռավորության վրա. իշխանի հոտը պետք է ձրիաբար արածի վարձակալող հողերի շրջանում. պահապանի վարձում՝ կալվածքի սահմանների խախտումը կանխելու և ցանքերն արածավերությունից ապահովելու համար, ջրպետի և ջրաբաժնի ոռոգիկի վճարումը՝ իշխանի կողմից ոռոգվող հողերին անհրաժեշտ ջրի օգտագործման համար և 1800 ո.

կանխիկ դրամ: Բոլոր այս բնավարձ սլարհակները միջին գներով փողի վերածելով, մենք և մեր համագյուղացիները 1802 դես. 960 քառ. սաժեն վարձակալված հողերի համար տարեկան պետք է վճարենք 13937 ռ. և առանձին՝ «էլ Դադ, Ղզեյ, Գյազակ, Բարախու, Դաշ-Յաթադ և Գյունեյ-Յաթադ» ձմեռային արոտավայրերի համար—2750 ռ. դրամով»¹⁴:

Այստեղից երևում է, որ ընայած գյուղացին հիմնական արտադրամիջոցից՝ հողից զրկված էր, սակայն կալվածատիրական հողի ճորտային պայմաններով վարձակալումն ստիպում էր նրան դեռևս կապված մնալ հողի հետ: Գյուղացին ստիպված էր քարշ տալ իր կիսաքաղց գոյությունը: Կալվածատերերի հրաժարվելը մեքենաների, կատարելագործված գործիքների օգտագործումից, ռացիոնալ, կուլտուրական հողամշակում չկազմակերպելը, կապիտալիստական եղանակով տնտեսություն վարելու մեջ շահագրքգրված չլինելը դանդաղեցնում էին և դեռևս պայմաններ չէին ստեղծում հողագուրկ վարձակալներին գյուղատնտեսական բատրակների, բանվորների վերածելու համար: Բընորոշ է, որ Սումբատովի գյուղացիները, օգտվելով 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքից, կամեցան փրկագնել իրենց նախկին հողերը, սակայն կալվածատերը մերժեց: Նրանք դիմեցին իշխանություններին, բայց վերջիններս, պաշտպանելով կալվածատիրոջ շահերը, հայտարարեցին, որ նշված օրենքով վարձակալված հողերը ենթակա չեն փրկագնման:

Չնայած վարձակալության ծանր պայմաններին, այնուամենայնիվ չբավոր, քայքայվող գյուղացիությունը պայքարում էր մի կտոր հողի վարձակալման համար: Հաճախ մի շարք գյուղեր և առանձին գյուղացիներ, ինչպես նաև կուլակներ բազմաթիվ խնդրագրեր, դիմումներ էին ներկայացնում հողագործական հարցերով զբաղվող հիմնարկներին, չինովնիկներին՝ ստանալու որևէ պետական հաստիքաբեր հողի վարձակալության իրավունք: Իշխանությունները, օգ-

տագործելով գյուղացիների սակավահողությունը, բարձրացնում էին պետական հողերի վարձակալական գները:

Ս. Ավալիանին գրում էր, որ խիստ սակավահողության պայմաններում XX դ. սկզբներին Անդրկովկասում կալվածատիրական և պետական հողերը վարձակալողների թիվը համարյա կրկնապատկվել էր, խոշոր շափով բարձրացել էր վարձակալության գինը, որն ըստ նախնիների և հողի տեղականների կարելի է ներկայացնել այսպես (դեսյատինը՝ ռուբլիներով)¹⁵:

Նահանգներ	1902 թ.				1912 թ.			
	Աշխատանքային		Գարնանային		Աշխատանքային		Գարնանային	
	ջրով	անջրով	ջրով	անջրով	ջրով	անջրով	ջրով	անջրով
Բուլգարիա	18,0	14,0	18,7	13,3	24,0	21,3	24,1	20,8
Թիֆլիս	11,8	7,7	12,2	7,5	17,8	11,7	18,7	11,3
Բաքու	4,1	4,0	6,4	1,7	12,1	10,1	15,3	5,4
Նիկոպոլսկայա	6,4	3,9	4,6	3,6	12,3	7,1	8,8	6,5
Նրևան	22,4	9,0	23,7	9,2	37,9	16,1	42,5	10,1
Անդրկովկաս	11,1	7,1	11,8	6,7	19,1	12,3	19,8	10,1

Աղյուսակից երևում է, որ ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Անդրկովկասի մյուս նահանգներում հողի վարձակալության գինը 10 տարվա ընթացքում բարձրացել է միջին հաշվով 76 տոկոսով: Պարզվում է, որ Նրևանի նահանգում մասնավորապես ջրովի հողի վարձակալության գինը բարձր է Անդրկովկասի մյուս նահանգների համեմատությամբ: սա բացատրվում է, մեր կարծիքով, նրանով, որ Նրևանի նահանգում, որը հին բամբակագործական, այգեգործական շրջան էր, ջրովի հողերում խոշոր շափով մշակվում էին

¹⁴ ՎՍՍՁ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, դ. 1615, թ. 4—5:

¹⁵ С. А. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, Одесса, 1914, էջ 8:

կուլտուրական, տեխնիկական բույսեր: Այդ շրջաններում զարգացած էր առևտրային հողագործությունը և բարձր էր հողի եկամտաբերությունը: Ավելի փոքր չափով բարձրացան անջրդի հողերի գները: Այդ հողերում հիմնականում ցանում էին ցորեն, գարի, և բերքատվությունն էլ սովորաբար ցածր էր: Երևանի նահանգում հողի, հատկապես տեխնիկական կուլտուրաների տարածությունների վարձակալական գների բարձրացումը ցույց տալու նպատակով (հենվելով Կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերության՝ տեղերից ստացվող ավելի ճիշտ տեղեկությունների վրա) մենք կազմել ենք հետևյալ աղյուսակը (դեսյատինը՝ ուրբինե-րով)¹⁶:

թ. թ.	Աշնանացան		Գարնանացան		Խոտհարք		Բամբակ	Միսխոտ	Բրինձ	Բանջարանոց
	շրվի	անջրդի	շրվի	անջրդի	շրվի	անջրդի				
1899 թ.	29,8	7,9	20,0	8,2	20,4	8,1	—	—	—	—
1901 թ.	24,7	8,2	18,4	7,4	15,2	8,5	31,1	23,5	35,0	33,5
1902 թ.	22,4	9,0	23,7	9,2	18,4	6,8	—	—	—	—
1909 թ.	37,5	17,3	31,7	14,9	32,6	14,9	—	—	—	—
1911 թ.	36,0	11,8	28,0	13,2	25,1	13,1	55,3	40,0	67,5	56,6
1912 թ.	37,0	16,1	42,5	16,3	31,5	11,4	62,2	55,0	67,2	49,5
1913 թ.	49,7	28,1	54,8	26,8	28,4	19,2	83,4	48,5	80,3	63,7

Այսպիսով, նկատում ենք, որ վերջին տասնամյակում տարվա ընթացքում հողի վարձակալության գները բարձրացել են ոչ թե 76 տոկոսով, ինչպես Ս. Ավալիանին է նշում, այլ մոտ 2—3 անգամ: Միաժամանակ պետք է նշել, որ այստեղ տրված են վարձակալված հողերի միջին գները, որոնք հաճախ ճիշտ պատկերացում չեն տալիս իրական վիճակի մասին:

Միջին գների ոչ իրական լինելու և ընդհանուր վիճակը

գեղազարդելու մասին խոսելով, Լենինն օրինակներ է բերում Տավրիկյան նահանգից և եզրակացնում. «Այսպիսով, մեկ դեսյատինի 4ռ. 23կ. «միջին» վարձագինն ուղղակի աղավաղում է իրականությունը և ի չիք է դարձնում այն հակասությունները, որոնք գործի հենց էությունն են կազմում: Զբաղորդությունն ստիպված է վարձակալել միջինից ավելի քան եռապատիկ բարձր՝ կործանիչ գնով: Հարուստները հողը գնում են ձեռնտու, «մեծաքանակ» և, իհարկե, հարմար դեպքում կարիքավոր հարևանին են տալիս 275 տոկոս վաստակով: Վարձակալություն էլ կա, վարձակալություն էլ: Կա ճորտատիրական ստրկացում, կա իուլանդական վարձակալություն և կա հողի առևտուր՝ կապիտալիստական ֆերմերություն»¹⁷:

Բուլշևիկյան «Կայծ» թերթում կոռու գյուղացիության սակավահող, կիսաքաղց վիճակի մասին կարդում ենք «Իսկ կալվածատիրական հողերը գլխավորապես կենտրոնացած են գյուղական «բուռնցքների» և «աշխարհակերների» ձեռքում, որովհետև, նրանք ուժեղ լինելով մրցման մեջ, միշտ հաղթանակ են տանում և կարողանում են ճարել ամենաբարձր կապալագներ, որոնց այնքան սիրահար են մեր կալվածատերերը: Իսկ «բուռնցքները» իրենց հերթին կապալով վերցրած հողերը բաժանում են հողազուրկ գյուղացիներին առասպելական գներով, թեև հողից ստացած արդյունքը կապալագինն իսկ չի հանում»¹⁸:

Կուլակների կողմից պետական հասութաբեր հողամասը էժան գնով վարձակալելու և այն բարձր գնով գյուղացիներին տալու դեմ են բողոքում էջմիածնի գավառի ներքին Աղջաղալայի գյուղացիների ներկայացուցիչները: Այս առթիվ նույն շրջանի հողային վերահսկիչը 1907 թ. նոյեմբերի 29-ին գրում էր, որ իսկապես, ներքին Աղջաղալայի գյուղացիները հողի մեծ կարիք ունեն, ուստի կարելի է նրանց խնդրած 375 դես. տարածությամբ «Թայշարուխ» արոտատեղին 1884 թ. օրենքի արտոնություններով 200 ո. վարձա-

¹⁶ ՏՎՍ «Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1909, 1911, 1912 и 1913 гг.»:

¹⁷ Վ. Ի. Լենին, հ. 15, էջ 110:

¹⁸ «Կայծ», 1906, № 17:

Այս ժամանակ տալ այդ կարիքավոր գյուղացիներին: 1908 թ. հոկտեմբերի 16-ին պետական հաստիքներ աշտ հողամասի աճուրդի մասին գյուղի ներկայացուցիչներին չի հայտնվում, իսկ կուլակ Հազրեթ Կուլի Պիրի Օղլին, որը մինչ այդ էլ վարձակալում էր այդ հողը և այն իր հերթին բարձր գներով կրկնավարձակալության էր տալիս համագյուղացիներին, գործարքի մեջ է մտնում գործակալի հետ, համոզում նրան, որ գյուղը մտադիր չէ վարձակալել հողը և կարողանում է նորից իր ձեռքում պահել հողամասի հետագա վարձակալությունը տարեկան 170 ռուբլով: Չնայած գյուղը խնդրում է այդ հողը վարձակալությանը իրեն տալ 200 ռուբլով, սակայն Երևանի նահանգի հողագործության վարչությունը մերժում է նրա խնդրանքը, պատճառաբանելով, որ այն արդեն տրված է ուրիշին: Կուլակը կարողանում է պայքարել և իր ձեռքում պահել այդ հողակտորը նաև այն բանից հետո, երբ իմանում է, որ 1912 թ. դեկտեմբերին հողագործության վարչությունն առաջարկել է ներքին Աղջաղալային արդեն 251 ա. 50 կոպեկով վերցնել այդ հողակտորի վարձակալությունը: Պատճառաբանելով այն հանգամանքը, որ 1903 թ. սկսած ներդրումներ է կատարել այդ հողում, Հազրեթ Կուլի Պիրի Օղլին ստանում է ցարական շինովնիկների համաձայնությունը հողի հետագա վարձակալության համար, և անելանելի վիճակի մեջ գտնվող գյուղացիներն ստիպված են լինում բարձր գներով կրկնավարձակալությանը վերցնել կուլակի կողմից շատ ավելի էժան դնով ձեռք բերված պետական հողը¹⁹:

Անգամ փոխարքան ստիպված էր նշել այն խոշոր շարաշահումների և չբավոր, հողագուրկ գյուղացիության շահագործման մասին, որոնք կապված էին պետական հաստիքների հողամասերը վարձակալության տալու խիստ անարդարացի կարգի հետ: 1907 թ. կայսրին ներկայացրած իր հաշվետվության մեջ նա գրում է. «Բոլոր փոքր ի շատե խոշոր հաստիքներ հողամասերը աճուրդի միջոցով վարձակալության են տրվում ամբողջությամբ, առանց մանր հողա-

մասերի բաժանելու, այսինքն այնպիսի վիճակում, ինչ վիճակում դրանք չեն կարող վարձակալել նրանց ապագա իսկական վարձակալները. այդ պատճառով հաստիքներ հողամասերը վարձակալում են սովորաբար առավել ունևոր մարդիկ, որոնք երբեմն հողի մի մասը թողնելով իրենց օգտագործման տակ, մնացած մասը, հաճախ միջնորդների միջոցով, հանձնում են հարևան գյուղացիներին այնպիսի գնով, որ գանձարանին տրվող վարձագինը երբեմն կազմում է ընդամենը դրա 10 տոկոսը»²⁰:

Այսուհանդերձ, պետական հաստիքներ հողամասերը համեմատաբար ավելի էժան էին գնահատվում, քան կալվածատիրական-եկեղեցապատկան հողերը: Այդ պատճառով էլ գյուղացիները ձգտում էին վարձակալել պետական հողերը: Շատ հաճախ մի հողամասի վարձակալության համար հայտնվում էին մի շարք ցանկացողներ: Դրա հետևանքով աճում էին հաստիքներ հողերից ստացվող եկամուտները, բարձրանում էին նրանց գները:

Երևանի նահանգական հողագործության վարչության պետի տվյալներով առանձին պետական հաստիքներ հողերի վարձագները 6 տարվա ընթացքում աճել էին հետևյալ չափերով.

Հաստիքներ հողամասեր	Վարձագները (ռուբլիներով)	
	1-ը հունվարի 1907 թ.	առ 1-ը հունվարի 1913 թ.
1. Սարիալի մարզագետին	2040	5520
2. Քարվանսարա Չուխար	110	300
3. Արևիկյան Ուշ-Օյուլու	900	2100
4. Շիշթափա № 1	314	1142
5. Շիշթափա № 2	166	1112
6. Ալաղաղ	656	2200

²⁰ Воронцов-Дашков, Всеподданейшая записка по управлению Кавказским краем, 1907, стр. 60 (հետագայում՝ Воронцов-Дашков, Всеподданейшая записка...).

Եթե Աղզիբերի և Հաջի Մակինսկի հողամասերը 1907 թ. եկամուտ չէին տվել, ապա 1913 թ. նրանց եկամուտը համապատասխանաբար կազմել էր 212 ռ. և 1412 ռ.²¹։ Հարկ չկա մեջ բերել այլ օրինակներ, որովհետև այսքանն էլ բավական է գյուղացիության սակավահողության և նրա շահագործման մասին գաղափար կազմելու համար։

Պաշտոնական աղբյուրները տալիս են նաև տեղեկություններ պետական հողերը վարձակալողների սոցիալական կազմի մասին։ Այսպես, Երևանի նահանգում 1911 թ. հեղել է 212 հողալիս հասութաբեր հանդակ 56250 դես. տարածությամբ, որը վարձակալվել է.

1) գյուղական համայնքների կողմից՝ 64 հանդակ 21081 դես. տարածությամբ,

2) գյուղացիական ընկերությունների կողմից՝ 16 հանդակ 3814 դես. տարածությամբ,

3) գյուղացիության դասին պատկանող առանձին անհատների կողմից՝ 71 հանդակ 2023 դես. տարածությամբ,

4) այլ դասերից առանձին անհատների կողմից՝ 28 հանդակ 16803 դես. տարածությամբ։

Հողերը վարձակալությամբ տրվում էին 3,6 և 12 տարի ժամկետներով, ընդ որում հասութաբեր հողամասերից 100-ը 28366 դես. տարածությամբ վարձակալությամբ էին տրվել աճուրդի միջոցով²²։ Այստեղից եզրակացնում ենք, նախ, որ ընդամենը վարձակալության տրված 56250 դես. մոտ 26000-ը անցել էր կուլակների և փողատերերի ձեռքը, որոնք այդ օգտագործում էին կամ ձեռնարկուական նպատակներով, կամ բարձր գներով չքավոր գյուղացիությանը վարձակալությամբ տալով, երկրորդ, որ բոլոր հողերի 50 տոկոսը վարձակալությամբ տրվել էր աճուրդի միջոցով, որի պայմաններում վարձագիրը խիստ բարձրանում էր։ Հասութաբեր հողամասը հիմնականում անցնում էր կուլակների ձեռքը, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս որպես գյուղական համայնքի կամ ընկերության «ներկայացուցիչներ».

հողը վարձակալությամբ տրվելիս, որպես կանոն, անցնում էր ոչ թե ողջ համայնքի օգտագործմանը, այլ մեծ մասամբ վերստին ընկնում էր կուլակների ձեռքը։ Այս առթիվ Լենինը, Տավրիկյան նահանգից կատարած ուսումնասիրություններից օրինակներ բերելով, գրում է. «Սխալ կլիներ կարծել, թե հասարակությունների գնած կամ վարձակալած հողերն այլ կերպ են բաշխվում, քան անհատական գնման կամ վարձակալության ժամանակ։ Փաստերը հակառակն են ասում։ Օրինակ՝ Տավրիկյան նահանգի ցամաքում գտնվող երեք գավառում տվյալներ էին հավաքված գյուղացիների հասարակությունների՝ գանձարանից վարձակալած հողերի բաշխման վերաբերյալ, ընդ որում պարզվեց, որ վարձակալած հողի 76 տոկոսը գտնվում է ունևոր խմբի (ծխերի մոտ 20 տոկոս) ձեռքին, իսկ 40 տոկոսը կազմող չքավոր ծխերին ընկնում է վարձակալված ամբողջ հողի միայն 4 տոկոսը։ Գյուղացիները վարձակալվող կամ գնվող հողերն այլ կերպ չեն բաշխում, քան «բոստ փողի»²³։

Այլ կերպ ասած, վարձակալությունը ոչ թե մեղմացնում էր բաժնեհողերի անհավասար բաշխումը կուլակության և չքավոր գյուղացիության միջև և վերացնում չքավոր գյուղացիության հողալիս սուր կարիքը, այլ փոստորեն մեծացնում էր հողի անհավասար տիրապետությունը գյուղում, ուժեղացնում էր չքավոր, սակավահող գյուղացիության կախումն աճող գյուղական բուրժուազիայից և զանազան տեսակի վաշխառուներից։ Հաճախ չքավոր, քայքայվող գյուղացին վարձակալությամբ էր տալիս կամ վաճառում էր չնչին բաժնեհողը, երբեմն նույնիսկ միայն այն պայմանով, որ հարուստ համագյուղացին կատարի այդ բաժնեհողի վրա ընկնող հարկերի վճարումները, իսկ ինքը հեռանում էր քաղաք կամ բատրակություն էր անում կուլակների մոտ։ 1913 թ. անբերրիության կապակցությամբ Երևանի գավառի երրորդ բաժնի հաշտարար միջնորդը հայտնում է նահանգապետին, որ գյուղացիության մեծ մասը ծանր տնտեսական վիճակում է գտնվում, կողմնակի աշխատանքների մի-

²¹ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4951, թ. 21—22։

²² ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2823, թ. 518։

²³ Վ. Ի. Լենին, հ. 15, էջ 115։

չոցով է մի կերպ իր գոյութիւնը պահպանում: Նա նշում է, որ Աղասիբեկլու գյուղում չքավոր գյուղացիների 6 ընտանիքներ իրենց բաժնեհոգերը տվել են ավելի ունեւոր համագյուղացիներին՝ իրենց փոխարեն հարկերը վճարելու պայմանով, իսկ իրենք մեկնել են դատումներին²⁴:

Վարձակալող գյուղացիների մեջ քանակով գերազանցում էին չքավոր տարրերը, որոնք վարձակալութեան էին դիմում իրենց ընտանիքի պահանջների բավարարման համար: Այսպիսի պայմանները խիստ ծանր էին և կրում էին իրենց մեջ ճորտատիրութեան զգալի մնացորդներ: Սակայն այդ ձևից կամ, ինչպես լենինն էր անվանում, պարենային վարձակալութիւնից բացի, գոյութիւն ունեւր ձեռնարկուական վարձակալութիւն, կուլակների կողմից դրամավճար վարձակալութիւն, որին դիմողները քանակով շատ ավելի քիչ էին չքավոր վարձակալողներից, սակայն նրանց ձեռքին էր գտնվում վարձակալութեան տրված հողերի կեսից ավելին: Մ. Աղոնցի հաշվումների համաձայն Հայաստանում եղած 4261132 դես. ոչ բաժնեհողային վարձակալական հողից գյուղական բուրժուազիան վարձակալում էր 329774 դես. կամ 71 տոկոսը, իսկ աշխատավոր գյուղացիութիւնը՝ 132338 դես. կամ 29 տոկոսը²⁵: Վ. Ի. Լենինը հողի վարձակալութեան մասին եվրոպական Ռուսաստանում նշել է. «...եթե մեզ հարցնեն, թե Ռուսաստանում վարձակալութեան որ ձևն է գերիշխում՝ պարենայինը, թե ձեռնարկուականը, կարիքից դրովածների, թե ունեւոր գյուղացիների վարձակալութիւնը, ճորտատիրականը (աշխատավճարային, ստրկացուցիչ), թե բուրժուականը—այս միայն մեկ պատասխան կարող է լինել: Ըստ վարձակալող ծխերի թվի, անշուշտ, վարձակալողների մեծամասնութիւնը հողը վարձակալում է կարիքից դրոված: Գյուղացիների հսկայական մեծամասնութեան համար վարձակալութիւնը ստրկութիւն է: Ըստ վարձակալվող հողի քանակի, անշուշտ կեսից ոչ

պակասը գտնվում է ունեւոր գյուղացիութեան՝ գյուղական բուրժուազիայի ձեռքին, որը կապիտալիստական երկրագործութիւն է կազմակերպում»²⁶: Այդ նույն բանն էր տիրում նաև Հայաստանում:

Ապրանքա-կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացման պայմաններում սակավահող, ծանր հարկերի ու պարտքերի տակ տնքող գյուղացիութիւնը քայքայվում էր. շնչին հողակտորը չէր բավարարում նրա նույնիսկ ամենամիւսիմալ սպառողական պահանջները, ուստի հարկադրված վաճառում էր այն և վերածվում կիսապրոլետարի, բատրակի, հեռանում զանազան քաղաքներ և առևտրային հողագործութեան տեսակետից զարգացած շրջաններ՝ իր օրվա ապրուստն ապահովելու համար:

«Կոան» թերթի թղթակիցը Ն. գյուղից գրում էր. «Գյուղացին, ինչպես ասացի, սաստիկ պակասութիւն էր զգում հողի, սակայն այժմ նա զգալով այդ, ծախում է իր ունեցած մի թղեն տեղն էլ: Հուսահատութիւնից, թե տգիտութիւնից, առանց մտածելու, հարուստի դուռը թակում են՝ հողը ծախելու համար, որը ոչ մի տրտունջ չհայտնելով, ուրախալի ժպտը դեմքին՝ շնչին փողով խլում է նրա հողը: Մի՞թե աղքատը հողի ունի զնգզնգուն ոսկի ունեցող հարուստի առաջ խոսել, իսկույն բանտ, և ահա անընդհատ ծախվում են հողերն ու այգիները, արոտատեղիները և տնատեղերը: Այսպիսով, գյուղացին անընդհատ զրկվում է իր հողից, ավելի է վատանում նրա տնտեսականը»²⁷: Միայն Ավան գյուղում 110 տնտեսութիւններից 25-ը ստիպված են եղել վաճառելու իրենց վարելահողերը:

Չնայած օրենքով թույլ էր տրվում գյուղացուն «զիջելու» միայն իր այգին, կալատեղը, տնտեսական շինութիւնները ուրիշ գյուղացու կամ կողմնակի անձի և բաժնեհողը՝ իր համագյուղացուն և ոչ մի դեպքում թույլ չէր տրվում վաճառել վարելահողը, սակայն գյուղացիները զանազան նույնիսկ ծածուկ միջոցներով վաճառում էին նաև իրենց

²⁴ ՀՍՍՀ ԿՊՍ, ֆ. 7/70, գ. 409, թ. 77:

²⁵ М. Адонц, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957, стр. 340.

²⁶ Վ. Ի. Լենին, հ. 15, էջ 109—110:

²⁷ «Կոան», 1912, № 12/19:

բաժնեհոգերը: Իմանշալուի գյուղացի Գեղամ Մուսեայանի 1908 թ. մարտի 20-ին Երևանի նահանգապետին ուղղված խնդրագրից երևում է, որ նրա հայրը ծայրաստիճան աղքատության հետևանքով իր բաժնեհոգը վաճառել է համագյուղացի Ավագ Օրդակին: Ճիշտ է, այդ վաճառքի գործարքը բացվում է, և բաժնեհոգը վեր է ածվում սկզբում հասութաբեր հողամասի, իսկ հետո վերադարձվում է գյուղական համայնքի տնօրինությանը՝ այն կրկին նախկին հողատիրոջը չվերադարձնելու պայմանով²⁸, սակայն շատ սակավ էր պատահում, որ այսպիսի գործարքները բացվեին, մանավանդ, երբ դրանց մասնակից էին լինում կուլակները: Այսպես, Երևանի գավառի հաշտարար միջնորդներից մեկը 1908 թ. ապրիլի 4-ին զեկուցագիր է ներկայացնում Գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանին՝ գյուղացիների մեջ կատարվող պետական բաժնեհոգերի առուծախի մասին. «Պրակտիկան ցույց է տալիս, որ պետական գյուղերի բնակիչները իրենց ամեն տեսակի բաժնեհոգերը վաճառում են թե իրենց համագյուղացիներին և թե կողմնակի անձանց, ընդ որում գնման և վաճառման գործարքները կատարվում են կամ տնավարի, կամ դատական օրգանների աջակցությամբ: Վերջին դեպքում, ամենից հաճախ կիրառվում է հետևյալ միջոցը: Նազարովը հաշտարար դատավորին հայց է ներկայացնում Պողոսովի դեմ, թե այս վերջինը խլել է նրա բաժնեհոգը. մի որոշ ժամանակ անցնելուց հետո նրանք երկուսն էլ հայտարարություն են տալիս հաշտարար դատավորին, որ հաշտվել են իրար հետ հետևյալ պայմաններով. Նազարովը հրաժարվում է հողից, իսկ Պողոսովը վճարում է նրան մի որոշ գումար փող և խնդրում է հաստատել այդ հաշտության գործարքը. գործարքի հաստատման վերաբերյալ դատավորի կազմած արձանագրությունը դառնում է երկու կողմերի համար էլ անփիճակելի փաստաթուղթ»²⁹:

Ապրանքա-կապիտալիստական տնտեսության վերելքի

²⁸ ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 216, թ. 4—5:

²⁹ «Аграрная политика царизма...», стр. 145—146.

պայմաններում արագորեն բարձրանում են հողի գներն ամենուրեք և հատկապես՝ հարթավայրային շրջաններում: Կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերություն կողմից հրատարակվող «տնտեսությունների» հիման վրա մենք կազմել ենք հետևյալ աղյուսակները, որոնք պարզ կերպով ցույց են տալիս 1889 թ. մինչև 1913 թ. ընկած ժամանակամիջոցում Հայաստանում հողերի գների բարձրացումը: Այսպես, վարելահողի դեպատինի միջին գինը Երևանի նահանգում եղել է.

1889 թ. 249 ռ.

1899 թ. 314 ռ.

1902 թ. 407 ռ.

1909 թ. 437 ռ.

1911 թ. 537 ռ.

1912 թ. 669 ռ.

Հատկապես բարձր է եղել հողի գինը առևտրական հողագործության շրջաններում և ջրովի հողերի մեծ տարածություն ունեցող Երևանի գավառում: Եթե 1911 թ. Երևանի նահանգում դեպատինի միջին արժեքը եղել է 537 ռ., ապա Երևանի գավառում՝ 780 ռ., 1912 թ. համապատասխանաբար՝ 669 ռ. և 1088 ռ. և այլն³⁰:

Ավելի հետաքրքիր են հողի առանձին տեսակների մասին տվյալները: 1913 թ. մեկ դես. հողի արժեքը (ոռելիներով) Երևանի նահանգում ցույց է տրված աղյուսակում³¹:

Այս աղյուսակը ևս խոսում է այն մասին, որ հողի գները բարձր են եղել հատկապես Երևանի գավառում: Ինքնատիքյան հասկանալի է, որ այդչափ բարձր գներով հող կարող էին գնել միայն կուլակային տնտեսությունները:

Գնալով բաժնեհոգը կորցնում էր իր դերը, որովհետև չբավորությունը առերևույթ էր համարվում բաժնեհողային տարածությունների օգտագործող, իրականում նրա հողերի

³⁰ Տե՛ս «Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1909, 1911, 1912 и 1913 гг.»:

³¹ Նույն տեղում:

մեծ մասը վարձակալության և վաճառքի միջոցով ընկնում էր կուլակի, վաշխառուի օգտագործման տակ: Կուլակության ընդարձակում էր իր հողային սահմանները բաժնեհողերից դուրս, ձեռնարկուական տնտեսություններ էր ըստեղծում վարձակալած և գնած հողերի վրա: Լենինն այս

Գալստներ	Վարկյահող		Արտատվայր	Խաղողի այգիներ		Պտղատու այգիներ	
	Զբոս	Կենցաղ		Զբոս	Կենցաղ	Զբոս	Կենցաղ
Ալեքսանդրապոլ	—	—	—	—	—	1466	—
Նախիջևան	548	50	200	1812	—	1200	—
Սուրմալու	594	100	276	1016	500	633	—
Շ. Գարալազյազ	675	123	20	1000	—	750	—
Նրևան	1007	—	315	1792	—	2000	—
Էջմիածին	276	883	—	2833	—	—	—
Նահանգում (միջինը)	620	89	197	1691	500	5210	—

առթիվ գրում է. «Հետևաբար մենք տեսնում ենք, իբրև ընդհանուր երևույթ, որ գյուղացիական տնտեսության մեջ բաժնեհողի դերը նվազում է: Այս նվազումը գյուղի երկու բեմերում տարբեր ուղիներով է ընթանում: Զբաղորդության մաս բաժնեհողի դերն ընկնում է, որովհետև աճող կարիքն ու քայքայումը ստիպում են նրան վարձակալության տալ, լքել հողը, պակասեցնել հողային տնտեսությունը անասունի, ինվենտարի, սերմի և դրամական միջոցների պակասության պատճառով և անցնել կամ որևէ չնչին վարձու աշխատանքի, կամ... դեպի երկնային արքայություն: Գյուղացիության ստորին խմբերը մեռնում են. սովը, ցինգան, տիֆը իրենց գործն են անում: Գյուղացիության բարձր խմբերում բաժնեհողի նշանակությունն ընկնում է, որովհետև ընդլայնվող տնտեսությունն ստիպված է բաժնեհողի սահմաններից շատ ու շատ հեռու անցնել, ստիպված է կառուցել ոչ թե հարկադիր, այլ ազատ, ոչ թե վաղեմի տոհմային,

այլ շուկայում գնվող հողատիրության վրա՝ գնում ու վարձակալություն: Գյուղացիությունը որքան ավելի հարուստ է հողով, որքան ավելի թույլ են ճորտատիրական իրավունքի հետքերը, որքան ավելի արագ է տնտեսական զարգացումը, նույնքան ավելի ուժեղ է բաժնեհողից այդ ազատվելը, ամբողջ հողն առևտրական շրջանառության մեջ ձգելը, առևտրական երկրագործություն կառուցելը վարձակալած հողի վրա»³²:

3. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԿԵՐԸ, ՏՈՒՐՔԵՐԸ, ՊԱՐԶԱԿՆԵՐԸ

19-րդ դարի վերջին Արևելյան Հայաստանի գյուղացիները բազմաթիվ հարկեր ու տուրքեր էին վճարում, ինչպես նաև կատարում էին պարհակներ:

1900 թ. հունիսի 12-ի օրենքով 1901 թ. Կովկասում վերացվեց ծխահարկը, հարկային հին կարգը, որն ապահովում էր կալվածատիրության բացառիկ արտոնյալ վիճակը հարկային գործում և փոխարենը մտցվեց հարկերի ու տուրքերի գանձման այն կարգը, ինչ գոյություն ուներ Ռուսաստանի ներքին նահանգներում: Նոր օրենքով սահմանվում էր, որ պետական գյուղացիները վճարելու էին պետական հաստիքային տուրք, իսկ մասնատիրական գյուղացիների և կալվածատիրության հողերը հարկման էին ենթարկվելու պետական հողային հարկով: Հարկման չէր ենթարկվում միայն արքունիքի անմիջական սեփականություն հանդիսացող հողային ֆոնդը: 1900 թ. հունիսի 12-ի օրենքով հարկերի չափերը տարբեր նահանգների համար որոշում էին օրենսդրական կարգով, ելնելով նրանցում եղած հողերի եկամտաբերությունից. այնուհետև նույն աշխատանքը կատարվում էր նահանգում՝ գումարն ըստ գավառների բաժանելու համար: Այս աշխատանքները կատարվում էին պետական պալատների կողմից յուրաքանչյուր 3 տարին մեկ անգամ: Հարկային տեսուչները թույլ էին տալիս ամեն կարգի կեղծիքներ և շարաշահումներ: Նրանք որոշակի կերպով

32 Վ. Ի. Լենին, Կ. 15, էջ 117—118:

անց էին կացնում գյուղացիական հողերի քանակը և եկամտաբերությունը ուռճացնելու, կալվածատիրական-կուլակային հողերի իրական եկամտաբերությունն իջեցնելու և դրանով իսկ հարկերի ամբողջ ծանրությունը գյուղացիական մասսաների վրա դնելու գիծը:

Անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ չափով «Թեթևացրեց» հարկային նոր օրենքը գյուղացիության վիճակը և ինչ նպատակ ունի դրա անցկացումը Կովկասում, փոխարքան որոշ թվական տվյալներ բերելուց հետո (որոնք, իհարկե, պաշտոնական և քիչ վստահելի աղբյուրներից էին վերցված), նշում էր. «Գյուղացիների և մասնավոր հողատերերի վճարումների հարաբերությունը ռեֆորմից հետո համեմատաբար ավելի համաչափ դարձավ: Մասնավոր հողատերերի ունեցած հողից երկու անգամ ավելի հողի համար գյուղացիներն այժմ վճարում են ոչ թե քսան անգամ ավելի, այլ միայն 6 անգամ ավելի: Այսպիսով, 1901 թվականի հարկային ռեֆորմը խիստ աննշան չափերով անդրադարձավ գյուղացիների հողային հարկերի պակասեցման վրա, սակայն նրա գլխավոր նպատակը բնավ էլ հարկային բեռի թեթևացումը չէր, այլ միայն նրա ավելի համաչափ բաշխումը»³³:

Հարկային նոր օրենքով 1901—1903 թթ. համար պետական հաստիքային տուրքի գումարը որոշվեց պետական գյուղացիների օգտագործման տակ գտնվող հողի եկամտաբերության 12 տոկոսի չափով, վերջինիս 10 տոկոսը համարվում էր հողի դիմաց տրվող բահրան, իսկ 2 տոկոսը՝ պետական հողային հարկը³⁴:

Թե ինչպիսին էր կառավարության հարկային քաղաքականությունը գյուղացիության և կալվածատիրության նկատմամբ, երևում է նույնիսկ պաշտոնական տվյալներից. 1907 թ. պետական գյուղացիները 987571 դես. տարածություն հողի համար վճարելու էին 571372 ռ. հաստիքային

տուրք կամ դեսյատինից 58 կոպ., զեմստվային տուրք՝ 325682 ռ. կամ դեսյատինից 33 կոպ.: Պետական գյուղացիները կատարելու էին նաև ներքին գյուղական պարտադիր վճարումներ 255534 ռ. կամ դեսյատինից 26 կոպ.: Ընդամենը պետական գյուղացիները վճարելու էին 1152588 ռ. կամ յուրաքանչյուր 1 դես. հողի դիմաց մոտ 1 ռ. 17 կ.: Մասնատիրական գյուղացիներն իրենց օգտագործման տակ եղած 360596 դես. հողի համար վճարելու էին պետական հողային հարկ 18962 ռ. կամ դեսյատինից ավելի քան 5 կոպեկ, զեմստվային տուրք՝ 85355 ռ. կամ դեսյատինից մոտ 24 կոպ., ներքին գյուղական ծախսեր՝ 90955 ռ. կամ դեսյատինից ավելի քան 25 կոպ.: Ընդամենը 195279 ռ. կամ դեսյատինից 54 կոպ.: Սակայն պետական և համայնական հարկերից բացի, կալվածատիրական գյուղացիությունը բահրա էր վճարում նաև կալվածատիրոջը, որը 1907 թ. (դրամի վերածած) հավասար էր 928132 ռ. կամ դեսյատինից 2 ռ. 57 կ.: Այսպիսով, կալվածատիրական գյուղացիությունը 1907 թ. վճարելու էր պետությանը, կալվածատիրոջը և գյուղական համայնքին 1123411 ռ. կամ յուրաքանչյուր դեսյատին հողի դիմաց 3 ռ. 11 կոպ.:

Պետական պալատների այս տվյալների մեջ առանձնացված են ինչպես տոհմիկ, այնպես էլ ոչ տոհմիկ դասին պատկանող կալվածատիրության հողերի հարկման թվերը: Այսպես, տոհմիկ կամ արտոնյալ դասին պատկանող հողատերերը 68299 դես. հողից պետական հողային հարկ էին վճարելու 3032 ռ. կամ դեսյատինից 4,5 կոպ., զեմստվային տուրք՝ 13924 ռ. կամ դեսյատինից 20 կ.: Ընդամենը 16956 ռ. կամ դեսյատինից մոտ 25 կոպ.: Ոչ արտոնյալ դասին պատկանող հողատերերը 22274 դեսյատին հողի համար վճարելու էին պետական հողային հարկ՝ 781 ռ. կամ դեսյատինից 3,5 կոպ., զեմստվային տուրք՝ 3516 ռ. կամ դեսյատինից մոտ 16 կ., համայնական ծախսեր՝ 4799 ռ. կամ դեսյատինից 21,5 կ.: Այսպիսով, նրանք ընդամենը վճարելու էին 9096 ռ. կամ դեսյատինից մոտ 41 կ.³⁵:

³³ Воронцов-Дашков, Всеподданнейшая записка..., стр. 89—90.

³⁴ 1900 թ. հունիսի 12-ի հարկային օրենքի մասին մանրամասն տե՛ս Մ. Ն. Ադոնց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Երևան, 1968, էջ 94—100:

³⁵ См. 2 УУЗ 400, ф. 31/94, г. 7101, л. 82—84 և 4 УУЗ 400, ф. 13, г. 7, г. 2653, л. 45:

Այսպիսով, չորաքանչյուր դեպքատին հողի համար եթե մասնատիրական գյուղացիները պարտավոր էին վճարել տարեկան 3 ռ. 11 կոպեկի զանազան տեսակի հարկեր և տուրքեր, պետական գյուղացիները՝ 1 ռ. 17 կ., ապա ոչ արտոնյալ դասին պատկանող հողատերերը վճարելու էին 41 կ., իսկ արտոնյալ դասին պատկանող կալվածատերերը մոտ 25 կ.:

Ցարական կառավարությունը տարիներ շարունակ ձգձգում և Կովկասում չէր մտցնում զեմսովային ինքնավարություն, պատճառաբանելով, որ Կովկասը դեռ «չի հասունացել» տեղական ինքնավարության օրդաններ ունենալու համար: Զեմսովոների բացակայությունը չէր խանգարում ցարիզմին հարստացնելու իր գանձարանը: Կալվածատիրությունը մինչև 1901 թ. համարյա ազատված էր զեմսովային տուրքերից. վճարում էր գանձվող զեմսովային տուրքերի միայն 0,8 տոկոսը: 1900 թ. հարկային նոր օրենքի հրատարակումից հետո էլ կալվածատիրությունը արտոնյալ վիճակի մեջ դրվեց, և զեմսովային տուրքերի մեծ մասն ընկավ գյուղացիության վրա: Եթե Ռուսաստանի ներքին նահանգներում զեմսովային տուրքերի որոշ մասը հատկացվում էր տեղական ինքնավարություններին սոցիալ-կուլտուրական ծախսերը հոգալու համար, ապա Հայաստանում, ինչպես նշում է պրոֆ. Ղ. Շաքարյանը «Մինչսովետական Հայաստանի ֆինանսները» աշխատությունում³⁶, զեմսովային բյուջեի 36,8 տոկոսը ծախսվում էր ոստիկանության վրա:

1907 թ. փոխարքան կայսրին ուղարկած իր հաշվետվությունում ստիպված էր խոստովանել, որ հարկային ռեֆորմից հետո Կովկասում զեմսովային 4,67 մլն ռուբլի գումարից միայն ոստիկանության և ազմինխտրացիայի ծախսերը կազմել են 61 տոկոսը, իսկ ժողովրդական կրթության համար հատկացվել է 4 տոկոս, բժշկական օգնության համար՝ 13 տոկոս: «Մի կողմից,—գրում էր փոխարքան,— ինչպես վերը հիշատակել ենք, հարկային բեռի, այդ թվում և զեմսովային տուրքերի ամբողջ ծանրությունը մի շարք

տասնամյակներում ընկած է եղել միայն գյուղացիության վրա, մյուս կողմից զեմսովային միջոցները համարյա թույլ չեն տվել ոչ մի ծախս անել նրա սոցիալական կարիքները համար»³⁷:

Հատկապես ծանր էին մասնատիրական, վանքապատկան գյուղացիների հարկային պարտականությունները: Դեռևս զգալի չափով պահպանվում էին ճորտային շատ պարհակները: Գյուղացիները կատարում էին ոչ միայն կանոնագրերում գրանցված պարտականությունները, այլև կալվածատիրոջ պահանջով կատարում էին զանազան նատուրալ վճարումներ, աշխատանքային պարհակներ, ծառայություններ:

Բացի պետական, զեմսովային և համայնական հարկերից, Հայաստանի զանազան շրջաններում կալվածատիրական և վանքապատկան գյուղացիները դաշտավարության արդյունքներից պարտավոր էին բրպես բահրա վճարել բերքի $\frac{1}{10}$, $\frac{4}{30}$ կամ $\frac{6}{30}$ -ը, իսկ այգեգործությունից՝ բերքի $\frac{1}{10}$ — $\frac{4}{30}$ -ը կամ 1 ռ. 20 կ. չորաքանչյուր 300 քառ. սաժեն տարածությունից: Գյուղացիները զանազան վճարումներ էին կատարում նաև խոտով, յուղով, կաթնամթերքով, մսով և այլն: Զանազան գավառներում, նույնիսկ գյուղերում գանձումները տարբերվում էին, բայց բոլոր տեղերում գյուղացիությունից վերցվում էր այնքան, ինչքան անհրաժեշտ էր գտնում կալվածատերը կամ վանքը: Այդ առումով կանոնագրերում գրանցված պայմանները հաճախ ուղղակի ձեական բնույթ էին կրում: Սեզալը, խոսելով Անդրկովկասի կալվածատիրական գյուղացիության հարկային պարտականությունների մասին, նշում էր. «Բեռ մալջահաթը և բահրան կազմում են հողից ստացվող բերքի $\frac{1}{10}$ մասը, գալան՝ $\frac{1}{4}$ մասը, իսկ մուլքը՝ $\frac{4}{30}$ մասը, բայց սովորաբար կալվածատերերը չեն սահմանափակվում այդ բաժնով՝ գոնե Արևելյան Անդրկովկասում, այլ վերցնում են, ինչքան կարող են»³⁸:

³⁷ Воронцов-Дашков, Всеподданнейшая записка..., стр. 99.

³⁸ Л. Сегаль, Крестьянское землевладение в Закавказье, Тифлис, 1912, стр. 22—23.

³⁶ Տե՛ս Երևանի համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 15:

XX դարի սկզբին Հաղպատի գյուղացիների պարտականությունները կալվածատեր Բարաթովի և վանքի հանդեպ ճորտային բնույթի պարհակների կատարման բնորոշ օրինակ են հանդիսանում: Բարաթովին էին պատկանում 41 գյուղացիական ծխեր, իսկ վանքին՝ 7 ծխեր: Այս երկու կարգի կախյալ գյուղացիներն էլ պարտադիր կարգով Հաղպատի վանքին տարեկան յուրաքանչյուր տնտեսությունից տալիս էին մեկ սալ փայտ, մի մշակ, մատաղացու անասունի կեսը և կաշին, քահանայի կողմից կալն օրհնելու համար մեկական փութ ցորեն կամ գարի և այլն: Միայն վանքին պատկանող գյուղացիները վճարում էին նաև բերքի $\frac{1}{10}$ -ը, տալիս սպասավորներ և այլն: Կալվածատիրական գյուղացիները միաժամանակ հանդիսանում էին Բարաթովի հողերի վարձակալները, որի համար տարեկան վճարում էին 3000 ռ., իսկ որպես «ժամանակավոր» — պարտավորյալ գյուղացիներ կալվածատիրոջը վճարում էին բերքի մեկ քառորդը, վառելափայտի տուրք՝ 5—25 ռ., յուրաքանչյուր կովից՝ 1 ֆ. յուղ: Մնում էր և ճորտային կոռը՝ գյուղը ամեն տարի 6—7 գութան էր ուղարկում իր աշխատողներով՝ Բարաթովի կալվածքները մշակելու համար, որտեղ նրանք մնում էին 20—25 օր: Բացի դրանից զարնանը ուղարկում էին 20—30 մարդ՝ կալվածատիրոջ ալգինները մշակելու համար: Նատուրալ հարկերը գյուղացիներն իրենց միջոցներով էին փոխադրում Բարաթովի կալվածքը³⁹:

Գյուղացիները կատարում էին ոչ միայն նոր պարտույթները, այլև ճորտատիրության ժամանակից մնացած կոռը:

Դաժան տնտեսական կեղեքման էին ենթարկվում էջմիածնի վանքապատկան գյուղացիները: Նրանք պարտավոր էին վանքին վճարել ստացած բերքի $\frac{6}{30}$ -ը, այգիների յուրաքանչյուր դեպատինից՝ տարեկան 4 ռ. 80 կ., ծխահարկ՝ 4 ռ. 25 կ., իրենց միջոցներով փոխադրել վանքին հասանելի բահրան, մարդիկ և սալներ առանձնացնել վանքի և շրջակայքի բարեկարգման համար: Այսքանը միայն

պաշտոնապես է հայտնի, իրականում շահագործումը շատ ավելի ուժեղ էր: Այսպես, էջմիածնի վանքի գյուղատնտեսական բաժնի տվյալների համաձայն, մինչև 1907 թ. վանքը միայն վաղարշապատ գյուղից տարեկան ստացել է որպես բահրա բերքի $\frac{1}{5}$ մասը, այն է.

1. բամբակ չմաքրած՝ 450—500 փութ 1500—1800 ռ. արժողությամբ,

2. ցորեն՝ 150—160 խավար 4500—6000 ռ. արժողությամբ,

3. առվույտ՝ 7000—10000 խուրձ 400—500 ռ. արժողությամբ,

4. ալգեհարկ՝ 1303 ռ.:

Ուրեմն միայն մի գյուղից վանքի հարկային եկամուտը կազմել է մոտ 8000—9000 ռ.⁴⁰:

Նրբեմն կալվածատերերը կամ վանքերը հարկահավաքության հետ կապված դժվարություններից խուսափելու և կամ շահագրիտական նպատակներով բահրա հավաքելու իրավունքը կապալով տալիս էին տվյալ գյուղի գյուղացիներին կամ առանձին վաշխառուներին, որոնք անասելի դաժանությամբ գյուղացիներից պոկում էին սահմանվածից շատ ավելի: Այդպիսի մի դեպք է նկարագրում «Եսու» թերթը «ճորտային իրավունքը էջմիածնում» թղթակցությունում: Այնտեղ նշվում է, որ ամեն տարի էջմիածինը իրեն հասանելի բահրան աճուրդի էր դնում և խոշոր գումարով հանձնում էր առանձին վաշխառուների: 1910 թ. վանքը վաղարշապատ գյուղից գանձվող բահրայի հավաքման իրավունքը տալիս է կապալառուներին, որոնք այնպիսի դաժանությամբ են կեղեքում բնակիչներին, որ վերջիններս ամբողջ գյուղով շարժվում են դեպի վանքը, բողբոջում և չեղյալ են հայտարարել տալիս այդ կեղեքիչ պայմանագիրը: Այնուհետև թերթը շարունակում է. «Օշականում ևս նույնը տեղի ունեցավ: Յորեն հավաքելու գործը կապալով

³⁹ Տե՛ս ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 40, գ. 5, թ. 56—59.
⁴⁰ Տե՛ս Բաբկեն վարդապետի «Ս. էջմիածնի կալվածքներն ու նրանց բարեկարգության ծրագիրը» աշխատության հավելվածը, Վաղարշապատ, 1908:

վերցրել են նույն այն մարդիկ, որոնց վաղարշապատցիները վճարել էին իրենց գյուղից: Սովորաբար Օշականը վաճառքին տալիս էր 60 խավար (խավարը 30 փուլ է), այսինքն 1800 փուլ ցորեն, իսկ այս տարի վաճառքը կապալը տվել է այդ նույն մարդկանց 95 խավարով, այսինքն 2850 փթով, իհարկե, գյուղացիներից կաշի քերթելով կվերցնեն համամասնորեն մի այդքան էլ ավելի:

Բացի դրանից, վերջին տասնամյակներում վաճառքը «բահրա» (ցորենի բահարկ) չի հավաքել այսպես կոչված «բախատ» հողերից, որովհետև այդ հողերից գանձվում էր սահմանված դրամական հարկ: Բայց այս տարի կապալառուների հետ կնքած պայմանագրի մեջ վաճառքը պարտադիր պայման է դրել ցորեն հավաքել նաև այդ հողերից: Այս հանգամանքը մի ժամանակ հուզումներ էր և գյուղացիների ու վաճառքի կառավարչի միջև ընդհարումների պատճառ է եղել և հավանորեն, այդ նույնն է մեզ սպասում նաև առաջիկայում:

Այնուհետև վաճառքը կապալառուներին կապալով է տվել նաև բահրայի գանձումը Նղվարդ և Մաստաբա գյուղերում, ուր գնացել են շահագործողները և գիշատիչ տարրերի տականքները, որոնք, համենայն դեպս, Օշականում և վաղարշապատում գործողներից լավ չեն»⁴¹:

Խոշոր կեղծիքներ էին կատարում կալվածատերերի հարկահավաքները՝ «սարքյարները», որոնք բնավճարը հաճախ որոշում էին աչքաչափով, կալվածատիրոջ կամ իրենց օգտին:

Գյուղացու դրամը կորզում էին նաև պետական հարկահավաքները: Չնայած այն կարգին, որ ամեն տարի ստացա՝ հարկերի, տուրքերի, գանձումների հավաքման և ծախսման մասին հաշվետվություն էին տալիս գյուղական ժողովին, նրանք կարողանում էին հաստատել տալ իրենց զանազան ապօրինի ծախսումները, յուրացումները՝ մտցնելով դրանք զանազան ծախսումների մեջ: Այսպես, Երևանի գավառի Թագաքենդ գյուղի 1913 թ. սեպտեմբերի 29-ի ժողովում լր-

սել են հարկահավաքի հաշվետվությունը 1912 թ. վերաբերյալ, ըստ որի 187 ծխից բաղկացած գյուղը վճարելու էր.

1. Պետական հասութային տուրք	4575 ռ. 69 կ.
2. Ջեմատվային տուրք	2787 ռ. 06 կ.
3. Միրաբին	109 ռ. 60 կ.
4. Գյուղի կարիքների	293 ռ. 43 կ.
5. Առուների մաքրման համար	591 ռ. 70 կ.
6. Գյուղապետին	100 ռ.
7. Տանտերությունների թեկնածուին	40 ռ.
8. Չարուշին	100 ռ.
9. Քահանաներին	50 ռ.
10. Հարկահավաքին	50 ռ.
11. Զուլարներին	200 ռ.
12. Էջմիածնի վանքին	32 ռ.
13. Գյուղական գրագրին	50 ռ.
14. Արիստակես Սիմոնյանին	40 ռ.
15. Դաշտային պահակներին	50 ռ.
16. Հարկամատյանների համար	5 ռ. 20 կ.
17. Տանտերի վարձատրություն	20 ռ.
18. Պետական տուրքերի պակաս բաշխված լինելուց մնացած գումարը	37 ռ. 42 կ.

Ընդամենը գյուղը վճարելու էր պետական և համայնական տուրքեր, հարկեր և այլ գումարներ 9131 ռ. 10 կ.: Հետաքրքիր է, որ հարկահավաքի «հաշվետվությունը» հաստատվում էր, երբ ժողովին 187 ծխերից մասնակցում էին միայն 71-ը: Նույն ձևով էր տեղի ունենում այդ «հաստատումը» նաև Նորագավիթ, Չարբախ և այլ գյուղերում⁴²:

Գյուղացիները հաճախ բողոքում էին հարկահավաքները ապօրինությունների դեմ: Այսպես, Երևանի գավառի Չառ, Թուֆիա և այլ գյուղերից 1913 թ. խնդրագրեր ուղարկվեցին հաշտարար միջնորդին այն մասին, որ գյուղապետը և հարկահավաքը գանձում են սահմանվածից շատ հարկեր և յուրացնում հավաքած գումարների մի մասը⁴³: Իսկ Բաշգյառնի

⁴¹ ՎՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 2, գ. 1779, թ. 8—9:

⁴² ՎՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 114, թ. 15:

⁴³ ՎՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 114, թ. 15:

գյուղից 1910 թ. սեպտեմբերի 10-ին գրում էին, որ գյուղապետը և հարկահավաքը հարկամատյաններում նշված գումարներից բացի ամեն մի խալվար հողի համար գյուղացիներից գանձում էին 15 կոպ., որը ամբողջ գյուղից կազմում էր 50 ո. 40 կոպ. և ամեն մի ծխից՝ 30-ական կոպ.⁴⁴։ Սակայն գյուղացիների բողոքները մնում էին անհետևանք։ Ցարական սատրապները միջոցների մեջ խտրություն չէին դնում պետական ու մասնատիրական հարկերը հավաքելու գործում, միայն զգուշանում էին գյուղացիական տնտեսությունների վերջնական քայքայումից, քանի որ դրանով կկորցնեին իրենց եկամուտի մշտական աղբյուրը։

4. ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐՏՔԵՐԸ, ՎԱՇԵԱՌՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԱՆՐ ՎԱՐԿ

Գյուղացիության պարտքերի առաջացման աղբյուրները տարբեր էին, սակայն բոլորի հիմքում էլ ընկած էր այն, որ գյուղացին սակավահող էր և դաժան շահագործման էր ենթարկվում թե՛ կալվածատիրության ու կուլակության, թե՛ պետության կողմից։ Հիշատակենք գյուղացիական պարտքերի առաջացման մի քանի աղբյուրներ. 1. Հենց բաժնեհողից քիչ եկամուտ ստանալու հետևանքով չբավոր գյուղացիության մի զգալի մասը չէր կարողանում ժամանակին վճարել հարկերը և տարեցտարի ավելի էր ընկղմվում պարտքերի մեջ։ 2. Խոշոր չափերի էին հասնում գյուղացիության պարտքերը պետական հաստիքաբեր հողամասերի և արոտավայրերի օգտագործման դիմաց, ընդ որում զգալիորեն աճում էին նաև դրանց ուշացման տոկոսները։ 3. Ամբողջ Հայաստանում, հատկապես անբերրի տարիներին, պետական «օժանդակության» (հացահատիկ, դրամ) էր ցույց տրվում սովյալ բնակչությանը, որի ժամանակ տեղի էին ունենում չինովնիկների և տեղի կուլակների կողմից հափշտակումներ, չարաշահումներ. գյուղացիության ձեռքը շատ քիչ բան էր ընկնում, և նրա տնտեսական ծանր վիճակն ավելի էր վատանում. տարիներ շարունակ նա չէր կարողանում մարել այս նոր, լրացուցիչ

հարկը։ 4. Գյուղացիության վրա տարեցտարի կուտակվում էին պարտքեր պետական սահմանագծումների և հողաշինարարական աշխատանքների դիմաց վճարումները ուշացնելու համար։ 5. Զբավոր գյուղացիությունը հողերի վարձակալության, հարկերն ու պարտքերը վճարելու, ինչպես նաև իր ընտանիքի գոյությունը պահպանելու համար ստիպված էր լինում թակել գյուղացիական ցեղերի՝ վաշխառուների դռները։

Գյուղացիության պարտքերի գումարի մասին որոշ պատկերացում կազմելու համար վերցրել ենք Երևանի նահանգի 1909 թ. պաշտոնական տվյալները։ Ապառիկները եղել են.

1. Սահմանագծման աշխատանքների ծախսերից	126697 ո.
2. Հարկերից	41135 ո.
3. Զեմսովային տուրքերից	71933 ո.
4. Զինվորական տուրքից	4642 ո.
5. Հողային հարկից	13283 ո.
6. Ժամկետը երկարաձգված պարտքերից	365406 ո.
7. Այլ կարգի պարտքերից	141036 ո.

Այս տվյալները ցույց են տալիս, որ պարտքերի գումարն անցնում էր 760.000 ռուբլուց⁴⁵։ Այս գումարի մեջ չէին մըտնում այն խոշոր ապառիկները, որ գյուղացիությունն ուներ հաստիքաբեր հողամասերի և մթերային «օժանդակության» դիմաց։ Միայն պետական ունեցվածքի դեպարտամենտի գրծով եղած հաստիքաբեր հողերի և արոտավայրերի օգտագործման դիմաց, ըստ պաշտոնական տվյալների, 1907—1911 թթ. ընթացքում ապառիկները կազմել են. 1907 թ.՝ 97973 ո., 1908 թ.՝ 96857 ո., 1909 թ.՝ 106041 ո., 1910 թ.՝ 112814 ո. և 1911 թ.՝ 115042 ո., սրանց մեծ մասն ընկնում էր չբավոր գյուղացիության վրա⁴⁶։ Նույնն էր վիճակը նաև պետական մթերային «օժանդակության» 1906—1907 և 1907—1908 թթ. կամպանիաների ժամանակ գյուղացիության

⁴⁵ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 2452, թ. 16։

⁴⁶ ՆՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2823, թ. 283։

⁴⁴ Նույն տեղում, գ. 45, թ. 117—119։

ներ տրված վարկերի ապահովման գործում: Այդ աշխատանքների ժամանակ, ինչպես նշեցինք, իսկական օգնությունը հասնում էր գյուղի հարուստներին և չինովնիկներին. այդ է վկայում 1914 թ. անբերրիության հետևանքով պետական «օժանդակություն» կազմակերպողների շարաշահումների մասին Բաշաբարանի չքավորների հեռագիրը փոխարքային. «Հայտնում ենք Ձեզ ի փառություն, որ փոխարինաբար տրվող պարենի բաշխումը սրբություն մը չի կատարվում, ընդհակառակը, չքավորներին մերժում են, իսկ ունևորներին տալիս են... Չքավոր գյուղացիությունը ծայրահեղ կարիքի մեջ է, խնդրում ենք կարգադրել քննելու մեր դիմումի արդարացիությունը»⁴⁷:

Չնայած այդպիսի շարաշահումներին, գյուղացիությունն ստիպված էր դիմել պետական «օժանդակությանը», որովհետև անբերրիության հետևանքով ոչ միայն սովի էր մատնված, այլև չունեի նույնիսկ հաջորդ տարվա սերմացու: Այնպիսի խոշոր շափեր էին ընդունել պետական «օժանդակության» դիմաց գյուղացիության ունեցած պարտքերը, որ տարիներ շարունակ իրենց հողաբաժիններից ստացած ամբողջ եկամուտը տալու միջոցով էլ նրանք չէին ազատվում դրանցից: Երևանի նահանգապետն այս կապակցությամբ գրում էր. «Ես ի նկատի ունեմ 1906, 1907 և 1908 անբերրի տարիներին նահանգի բնակչության կողմից սնվելու և որպես սերմացու ստացած պաշենային փոխատվության մարումը, փոխատվություն, — որի դիմաց հաշվետու տարում ըստացվել է 152026.39 ռ. ըստ այսմ, վերջին հաշվով չի կարելի չհանդել այն եզրակացության, որ հաշվետու տարում նահանգին վիճակված բերքի համարյա բոլոր բարիքները բնակչությունը հատկացրել է ամենից առաջ համապետական կարիքներին»⁴⁸: Այսուհանդերձ, առ 1-ը հունվարի 1912 թ. նահանգի գյուղացիությունը 1906—1907 և 1907—1908 թթ. մերթնային կամպանիաների ժամանակվանից եկող ապահով-

ները չի կարողանում մարել և պարտք է մնում դեռևս 365060 ռ.»⁴⁹:

Պետական գանձարանին ունեցած պարտքերի գումարի այս չափերն արդեն անառարկելիորեն խոսում են այն մասին, որ գյուղացիության հսկայական մեծամասնությունը Հայաստանում գտնվում էր մշտական պարտապանի վիճակում: Գյուղացիության թշվառ վիճակն ավելի ակնհայտ էր երբ անդրադառնում ենք առանձին գյուղերի: 1907—1908 թթ. ստացած պետական «օժանդակության» դիմաց 1912 թ. դեռևս պարտք էին մնում Գյամրեզ գյուղը՝ 2639 ռ., Քյամալը՝ 3045 ռ., Ճաթղուանը՝ 3812 ռ., Թուֆիան՝ 3966 ռ., Քյուլունջան՝ 3980 ռ. և այլն⁵⁰: Նոր-Բայազետի գավառի 556 ծխից բաղկացած Նորադուզ գյուղը 1907 թ. պետությունից վարկ է վերցնում, որը գնահատվում է մոտ 30000 ռ.: Ոստիկանության միջոցով գյուղացիներից 5 տարվա ընթացքում հավաքվում է մոտ 23000 ռ., և գյուղի քայքայումն այն աստիճանի է հասնում, որ նույնիսկ հարկային տեսուչը և հաշտարար միջնորդը հարց են հարուցում նահանգապետի առաջ մնացած 6818 ռ. ապահովի վճարումը երկու տարով երկարաձգելու մասին՝ անհանգստանալով, որ գյուղացիները կարող են վերջնականապես քայքայվել և վճարունակությունը լրիվ կորցրնել⁵¹: «Գործ» թերթի 1909 թ. № 13-ում Շամշադինից ըստացված մի թղթակցության մեջ Թովուզի գյուղացիության թշվառ վիճակի մասին նշվում էր. «Նույն երկու հարյուր տուն ունեցող Թովուզ գյուղում հարց ու փորձից երևաց, որ գուցե քսան տուն գտնվի, որ պարտք չունենա, մնացածները մինչև կոկորդ խրված են պարտքերի մեջ, այդ գյուղը համարվում է միջակ մեր վիճակում: Մի ամսվա ընթացքում երեք անգամ հարկը բաժանեցին գյուղացուց վրա: Դեռ չէին հավաքել արքունական հարկը, հեռագիր ստացվեց, թե Թիֆլիսի պարտքը, որ վերցրել են թուրքերի վնասները վճարելիս (մոտ 30000), կամ ուղարկեցեք կամ մուրհակն ուղարկում ենք Ղատարան»:

⁴⁷ Նույն տեղում, ֆ. 49/113, գ. 346, թ. 25:

⁴⁸ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, գ. 15, գ. 554, թ. 6:

⁴⁹ Նույն տեղում:

⁵⁰ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 49/113, գ. 302, թ. 2—3:

⁵¹ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 322, թ. 13:

Ահա այս պարտքերի, հարկերի, պարհանների գանձում-ներից խեղդված, կիսաքաղց վիճակում գտնվող գյուղացիին, ընտանիքը պահելու անհրաժեշտությունից զրդված, դիմում էր վաշխառուին և նորանոր պարտքերի տակ ընկնում: Վաշխառուից փող պարտք վերցնելը նշանակում էր շտեմնաված բարձր տոկոսներ վճարել, հողը և տունը գրավ դնել, աշխատել նրա մոտ որպես կախյալ գյուղացի և, ի վերջո, այդ բոլորի հետ միասին, նրան տալ սկզբում իր աշխատանքի միջոցով հողից ստացված ողջ եկամուտը, ապա նաև շարժական, անշարժ գույքը, տունը և հողաբաժինը: Ամեն տեսակի կեղծիքների, շարաշահումների, ստորությունների դիմում էին գյուղական փողատերերը իրենց դրամագլուխը մեծացնելու համար: Այս մասին հետաքրքիր տվյալներ է բերում Ս. Զավարյանը: Ըստ նրա անձնական ուսումնասիրությունների, Զանգեզուրի 6 գյուղերում գյուղացիության պարտապանության մեծացումը հետևյալ պատկերն է իրենից ներկայացրել⁵²:

Գյուղեր	Ծների քանակը	Պարտապանների քանակը		Պարտքի ընդհանուր գումարը		Վերջին երեք տարում ավելացել է	
		1903 թ.	1906-1907 թթ.	1903 թ.	1906-1907 թթ.	պարտապանների քանակը	պարտքի գումարը
Քարահունջ	192	120	170	1500	25000	50	10000
Տեղ	700	400	650	25000	45000	250	20000
Բոնակոթ	410	350	350	20000	25000	—	5000
Թաղաղուղ	102	50	60	3000	5000	10	2000
Ղարաբլիսա հայկական	120	45	60	4000	6000	15	2000
Ղարաբլիսա ադրբեջանական	80	20	30	3000	4000	10	1000
Ընդամենը	1604	935	1320	70000	110000	335	40000
		կամ 61,5 տոկոս	կամ 82,5 տոկոս	կամ 71 ա.	կամ 83 ա.	կամ 34 տոկոս	կամ 57 տոկոս

Հատկապես մեծ չափերով ավելանում էր վաշխառուների ցանցն ընկնողների թիվն այն ժամանակ, երբ լինում էին երաշտի, անբերրի տարիներ կամ գյուղացու տնտեսությունում անակնկալ դժբախտություն էր պատահում: «Բավական է միայն, որ մանր գյուղացու կողմը սատակի,—գրում է Մարքսը,—և ահա նա այլևս անկարող է իր վերարձագրությունը հին մասշտաբով վերսկսելու: Սրանով նա ընկնում է վաշխառուի ճանկը, իսկ մի անգամ նրա ճանկն ընկնելով՝ այլևս երբեք չի ազատվում»⁵³:

Գյուղացիները հաճախ պարտքի դիմաց գրավ էին դնում իրենց բաժնեհողը և քանի որ սովորաբար տպրիներ շարունակ չէին կարողանում մարել իրենց պարտքը, ապա հողն անցնում էր վաշխառուի տնօրինությանը, երբեմն նույնիսկ գյուղացու կողմից տրվող աշխատողի հետ միասին. «Վարկի այդքան ծանր պայմանների հետևանքով հազվադեպ չէ բաժնեհողների անցնելը նման վաշխառուների ձեռքը: Եթե փոխառությունը տրված է հողը գրավ դնելով, ապա պարտքը չվճարելու դեպքում հողն սկսում է մշակել վաշխառուն, իսկ հողատերը փաստորեն դառնում է հողազուրկ: Այս դրություն հետևանքով գյուղի պարտքերը տարեցտարի աճում են»⁵⁴:

Զավարյանը Զանգեզուրի շրջանի գյուղացիների մասին նշում է, որ նրանք սովորաբար պարտք էին վերցնում 20—30 տոկոսով, սակայն սովի ու հայ-ադրբեջանական կոտորածների ու դրանց հետ կապված դժվարությունների պայմաններում գյուղացիները պարտք էին վերցնում 50 և ավելի տոկոսով: Առանձին դեպքերում վաշխառուների պարտք տալու պայմաններն ուղղակի սոսկալի էին, երբ նրանք վամպիրի նման ծծում էին իրենց ձեռքն ընկածների արյունը: Զավարյանն օրինակ է բերում Քարահունջ գյուղից. մի գյուղացի հինգ տարի առաջ (մոտ 1902 թ.) «ընդունված պայմանով» վաշխառուից պարտք է վերցնում 50 ա.: Ժամանակին պարտքը չվճարելու հետևանքով գումարը աճում է, գյուղացին մինչև 1907 թ. վճարում է 50 ա., տալիս է իր 2 հզր, 21 փութ ցո-

⁵² С. Заварян, Экономические условия Карабага и год 1906—1907 гг., С. Петербург, 1907, стр. 55.

⁵³ Կ. Մարքս, Կապիտալ, հ. 3, մաս 2, էջ 142:

⁵⁴ «Извлечения из журналов местных комитетов...».

րեն և գրավ է դնում վաշխառուի մոտ իր 2 դեսյատին հողը, ընդ որում այդ ժամանակ արդեն երրորդ տարին էր, որ վաշխառուն օգտվում էր նրա հողից: Պարտապանը մահացել էր, իսկ նրա որդին ուներ դեռևս էլի 50 ու պարտք և դրա տոկոսներին դիմաց նրա 22-ամյա եղբայրը առանց հատուցման աշխատում էր վաշխառուի մոտ⁵⁵:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչ դեր է խաղացել առևտրական, վաշխառուական կապիտալը գյուղում, նրպաստե՞լ է արդյոք գյուղացիության քայքայմանը, «ապագյուղացիացմանը», գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական արտադրության և ձեռնարկատիրության զարգացմանը, թե պարփակվել է զուտ ինքնուրույն վաշխառուական, ոչ արտադրական գործարքներով և դրանով իսկ երկարաձգել գյուղացիության արագ քայքայման պրոցեսը: Լենինը «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» աշխատության մեջ, դեկավրվելով այդ հարցի մասին Մարքսի տեսական դրույթներով, նշում է առևտրային, վաշխառուական կապիտալի երկու կողմը, որը, մեր կարծիքով, արտահայտվել է նաև Հայաստանում: Ըստ Մարքսի, առևտրային ու վաշխառուական կապիտալը պատմականորեն նախորդում է արդյունաբերական կապիտալի գոյանալուն, ինչպես նաև նրա գոյացման անհրաժեշտ պայմանն է, բայց ինքնըստինքյան դա դեռ բավարար պայման չէ կապիտալիստական արտադրության գոյացման համար: Վերջինիս գոյացումն ամբողջովին կախված է զարգացման պատմական աստիճանից, արտադրական եղանակի բնույթից: Լենինը, հենվելով այս դրույթների, ինչպես նաև Մարքսի այն դրույթի վրա, որ առևտրային կապիտալի ինքնուրույն զարգացումը հակադարձ հարաբերության մեջ է կապիտալիստական արտադրության զարգացման աստիճանի հետ, գալիս է այն եզրակացության, որ՝ ուսական համայնական գյուղում առևտրական կապիտալի դերը միայն ստրկացմամբ ու վաշխառությամբ, ինքնուրույն դրամական գործարքներով չի սպառվում, այլ նա գործադրվում է նաև արտադրության

վրա՝ հող գնելու, տնտեսությունը բարելավելու, գործիքնե՝ ձեռք բերելու, վարձու աշխատանքի օգտագործման համար և այլն: Դրանով իսկ նպաստում է գյուղացիության հետագա քայքայման, վարձու աշխատողի վերածման, գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական արտադրական ձեռնարկատիրության հետագա ծավալման գործին: Լենինը գրում է. «Վերջապես, վերևում քննված տվյալներից այն կարևոր դրույթն է հետևում, որ առևտրային ու վաշխառուական կապիտալի ինքնուրույն զարգացումը մեր գյուղում կառնեցնում է գյուղացիության քայքայումը: Որքան ընդարձակվի առևտրի զարգացումը՝ մոտեցնելով գյուղը քաղաքին, դուրս մղելով գյուղական պրիմիտիվ շուկան և քայքայելով գյուղական խանութպանի մոնոպոլ դրությունը, որքան ավելի զարգանան վարկի եվրոպական կանոնավոր ձևերը, դուրս մղելով գյուղական վաշխառուին,—այնքան ավելի ընդարձակ ու ավելի խոր պետք է լինի գյուղացիության քայքայումը: Ունենոր գյուղացիների կապիտալը, որ դուրս է մղվում մասն առևտրից ու վաշխառությունից, ավելի լայն շափերով կգործադրվի արտադրության մեջ, որտեղ այժմ արդեն սկսում է գործադրվել այն»⁵⁶:

Հայաստանը XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին այնպիսի շրջան էր ապրում, երբ զարգանում էին կապիտալիստական հարաբերությունները: Գյուղատնտեսության մեջ ապրանքա-դրամային հարաբերությունները սկսում էին զարգանալ, և առևտրային ու վաշխառուական կապիտալը հետզհետե զուտ ինքնուրույն դրամական գործարքներից ավելի ու ավելի էր ներգրավվում արտադրության ոլորտի մեջ, ընդ որում այս պրոցեսն ավելի արագ տեղի էր ունենում արդյունաբերական նշանակություն ունեցող և նրան հումք մատակարարող բամբակագործական-խաղողագործական հաղթավայրային շրջաններում: Շատ փողատեր վաշխառուներ ընդարձակում էին իրենց հողային տարածությունները, կատարելագործում գործիքները և իրենց տնտեսության մշակման եղանակները՝ ավելի շատ գյուղատնտեսական ապրանքային հումք ստանալու համար: Վաշխառուական, առևտրային կապիտալի ար-

⁵⁵ Տե՛ս Ս. Զավարյան, նշված աշխատությունը, էջ 59:

⁵⁶ Վ. Ի. Լենին, հ. 3, էջ 217—218:

տաղրական նպատակներին ծառայելու և կոնկրետ արտադրության հետ կապվելու օգտին է խոսում այն փաստը, որ 1908 թ. Ղամարլուի շրջանում 20 տեղացի հարուստ փողատերեր 40 փայերով (յուրաքանչյուրը 2500 ու.) միացել, ըստեղծել են «Արաքս» արդյունագործական-փայտփրական ընկերությունը, որը դրամագրության օգտագործում էր տեղացիներից օդի գնելով (այն 96—98°-անոց սպիրտ պատրաստելով ուղարկվում էր Ռուսաստան)⁵⁷:

Չմոռանալով, որ դեռևս վաշխառուական կապիտալը խոշոր չափերով մնում էր ինքնուրույն, գյուղացիության ըստըրկացման գործարքների միջոց (մանավանդ առևտրային հողագործության տեսակետից քիչ զարգացած նախալեռնային և լեռնային շրջաններում), առևտրային-վաշխառուական կապիտալի երկրորդ կողմը (այսինքն՝ արդյունաբերական կապիտալի հետ միահյուսվելը) ևս արագ կերպով զարգանում էր: Լենինը նշում է, որ դրա մեջ որոշ դեր էր կատարում նաև մանր վարկի հիմնարկների կազմակերպումը, որի հետևանքով գյուղում ազատված վաշխառուական կապիտալը ավելի լայն կերպով էր կարողանում իր միջոցները ծառայեցնել արտադրական նպատակներին:

Հայաստանում վարկի հիմնարկների առաջացումը կախված էր գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիզմի զարգացման հետ, երբ ապրանքա-դրամային հարաբերություններին, առևտրային հողագործության պայմաններին հարմարվելու համար գյուղական բուրժուազիայի, ինչպես նաև գյուղացիության միջակ և չքավոր մասսաներին անհրաժեշտ են լինում լրացուցիչ դրամական միջոցներ, վարկեր: Ընդ որում, եթե կուլակությունը և մասամբ միջակ գյուղացիությունը դրա հետևանքով միջոցներ են ձեռք բերում և ընդլայնում իրենց տնտեսությունը, ապա գյուղացիության մեծամասնությանն այդ վարկն անհրաժեշտ է գլխավորապես սպառողական նրպատակների համար:

Հայաստանում վարկային կոոպերացիայի առաջին հիմնարկները կազմակերպվեցին XX դարի հենց սկզբին և քա-

կակապես աճեցին 1906—1914 թթ.: Երևանի նահանգապետի 1911 թ. հաշվետվության մեջ ասվում է, որ մանր վարկի հիմնարկները «...հաշվետու տարում էլ ավելի զարգացրին իրենց գործողության ոլորտը ոչ միայն քանակական, այլ նաև որակական տեսակետով»⁵⁸: Նահանգապետը գտնում էր, որ այդ հիմնարկները իբր կուլտուրական կենտրոններ են, որոնց միջոցով «բնակչության մասսաների մեջ թափանցում են ոչ միայն գյուղական վաշխառուների և կուլակների ճնշումից ազատվելու գաղափարը, այլև բոլոր նախաձեռնություններն ագրոնոմիական, և ընդհանրապես, գյուղատնտեսական կուլտուրայի բնագավառում»⁵⁹: Իսկ դաշնակցական «Փայլակ» թերթի 1907 թ. № 4-ում խմբագրական հոդվածն ասում է, որ այժմյան պայմաններում սոցիալիզմին անցնելու միակ հնարավոր միջոցը կոոպերացիան է, որը ոչ միայն բարձրացնում է աշխատավորների նյութական վիճակը, այլև զարգացնում է նրանց «հասարակականապես», «քաղաքականապես», ուղի հարթում դեպի «կատարյալ համայնականությունը, դեպի սոցիալիզմ»⁶⁰: Ցարական պաշտոնյաների ու դաշնակցական տեսաբանների կողմից առաջ քաշվող այն տեսակետը, թե կոոպերացիան գյուղացիական մասսաների օգնության համար է ստեղծված, զուտ պատրանք էր, այն կամենում էր շեղել նրանց դասակարգային պայքարի ճիշտ ուղուց: Լենինն այդ մասին գրում էր, որ սուտ է այն բանը, որ իբր «ամեն տե-

⁵⁸ ՎՍՄՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 554, թ. 6:

⁵⁹ ՎՍՄՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 554, թ. 6:

⁶⁰ Հետաքրքիր է նշել, թե դաշնակցական մի այլ լրագրում նույն 1907 թ. տպագրված գյուղական մի թղթակցության մեջ ինչպես է նկարագրվում այդ դաշնակցական «սոցիալիզմի» հիմք հանդիսացող կոոպերացիայի գործունեությունը Աշտարակ գյուղում. «Բանկը (վարկային ընկերություն—Մ. Խ.)՝ հակառակ իսկական նպատակին, փոխանակ գործնական միջոցներով կովելու վաշխառության դեմ, ընդհակառակը գրգռում է իր ղեկավարներից մի քանիսի վաշխառության ախրժակը, խորհրդի անգամ՝ Կարապետ Ղոնաղյանը իրեն իրավունք է համարում փող վերցնել գյուղական բանկից 10 տոկոսով և բաց թողնել գյուղացիների վրա 20—24 տոկոսով, իսկ նախագահ Կարապետ Ազարյանը, մեր վաշխառուների այդ տիպիկ դոչիբաշին, տաճիկ բեկի հատուկ ոգևորությամբ ամեն բան իր բոխի մեջ է հալթբեկ, անում է այն, ինչ որ իր և ընկեր բաժակակիցների շահն է պահանջում» («Փամանակ», 1907, № 23):

սակ կոոպերացիաները» հեղափոխական դեր են խաղում արդի հասարակության մեջ և նախապատրաստում են կոլեկտիվիզմը, և ոչ թե գյուղական բուրժուազիայի ամրապնդումը»⁶¹:

Պրոֆ. Ղ. Շաքարյանը, անդրադառնալով մինչհեղափոխական Հայաստանի վարկային հիմնարկների դասակարգային էությանը, համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ այդ հիմնարկները զարկ են տվել ապրանքա-դրամային հարաբերությունների ծավալմանը, կուլակային տնտեսությունների արտադրական-ձեռնարկության գործունեության աշխուժացմանը, ինչպես նաև չքավոր գյուղացիական մասսաների շահագործման ուժեղացմանը: Նրա «Մինչև հեղափոխություն Հայաստանի վարկային կոոպերացիան» աշխատությունից ստորև զետեղվող աղյուսակն ըստ ամենայնի ապացուցում է այդ իրողությունը⁶²:

Անդամների ենթախմբերը	Անդամների քանակը		Ավանդների դոլմարը (1000 ռուբլիներով)		Փոխառություն չափը (1000 ռուբլիներով)		Ամեն մի անդամին ընկնում է (ռուբ.)	
	բացարձակ	% դոլմարին	բացարձակ	% դոլմարին	բացարձակ	% դոլմարին	ավանդ- ները	փոխա- ռություն- ները
Սակավագործներ	3960	20,0	29,1	5,5	78,0	4,3	7	19
Միջակներ	9100	46,0	173,3	32,7	586,2	32,3	19	64
Ունեւորներ	6740	34,0	327,6	61,8	1150,8	63,4	48	173
Որոնցից կուլակներ	1980	10,0	118,7	22,4	611,6	33,7	60	310
Ընդամենը	19800	100,0	530,0	100,0	1815,0	100,0	26	92

Աղյուսակը ցույց է տալիս, որ ընդամենը վարկային կոոպերացիայի մեջ անդամների միայն 34 տոկոսն էին կազմում ունեւոր գյուղացիները, սակայն ավանդների և փոխառությունների մեջ գումարների խոշոր մասը նրանց էր բաժին ընկ-

⁶¹ Վ. Ի. Լենին, հ. 6, էջ 253:

⁶² Տե՛ս «Ներկանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ», հ. 27, էջ 206:

նում: Այն գումարը, որ ստանում էին իրենց անձնական, ապագական նպատակների համար չքավոր գյուղացիները, շատ շնչին էր, ընդ որում նրանք ժամանակին չէին կարողանում դրանք վճարել և դառնում էին պարտապաններ նաև այստեղ: Ուստի նրանց ընդհանուր պարտքի գումարը տարեցուտարի աճում էր, և ստրկական կախումը վաշխառուներից գեղես շարունակվում էր:

Այսպիսով, մանր վարկի հիմնարկները, որոնց գործունեությունը մասնավորապես աշխուժացավ ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության տարիներին, հանդիսանում էին ցարիզմի կալվածատիրական-կուլակային ագրարային քաղաքականության լծակներից մեկը և օժանդակում էին գյուղական բուրժուազիայի հետագա հզորացմանը:

5. ԱՐՈՏԱՎԱՅՐԵՐԻՑ ՕԳՏՎԵԼՈՒ ԿԱՐԳԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՅԻՆՈՒԹՅԱՆ ԱՆԱՍՆԱԶԳՐԱԿՈՒՄԸ

Հայաստանի գյուղացիության համար արոտավայրերի և խոտհարքների կարևոր տնտեսական նշանակությունը կայանում էր նրանում, որ բացառությամբ փոքր տարածություն զբաղեցնող այգեգործական-բամբակագործական շրջանների, նախալեռնային և լեռնային շրջաններում գյուղացիության կարևորագույն զբաղմունքը երկրագործությունը և անասնապահությունն էր: Սակայն ինչպես հողն ընդհանրապես, այնպես էլ արոտավայրերը, գտնվում էին պետության ու կալվածատիրության ձեռքին: Գյուղացիությունը գրեթե զուրկ էր արոտավայրերից և տնտեսական ծանր կախման մեջ էր, դաժան շահագործման էր ենթարկվում պետության կալվածատիրության ու կուլակության կողմից:

Կալվածատիրական գյուղերում, սակավ բացառություններով, արոտավայրերը հանդիսանում էին սերվիտուտներ և 1870 թ. օրենքով մնում էին կալվածատիրոջ և գյուղացիների «հավասար, ընդհանուր, ձրի» օգտագործմանը այն կարգով, ինչպես մինչև գյուղացիական ռեֆորմը: Իրականում, ինչպես «ընդհանուր օգտագործման» բոլոր հանգանակները, այնպես էլ մանավանդ արոտավայրերը կալվածատերերի տիրապետության տակ էին: Նրանք ոչ միայն իրավունք ունեին արո-

տավայրերում տնտեսական շինություններ կառուցելու, ներանցից կտրումներ անելու և վարելահողի ու այլ օգտակար հողամասերի վերածելու, այլև գյուղացիությունից ստանում էին զանազան ապօրինի տուրքեր՝ նրանց անասունը պիղ «ընդհանուր» արոտավայրերում արածել թույլ տալու դիմաց: Երևանի նահանգական գյուղացիական գործերի ատյանը 1911 թ. գրում էր, որ դա բացառվում է նաև «...ազդեցիկ սեփականատերերի կամայական գործողություններով, որոնք յուրացնելով արոտավայրերի լիակատար սեփականություն իրավունքը, զանազան հարկեր են դրել գյուղացիների վրա՝ անասուններին արածացնելու համար նրանցից վերցնելով գաններ, յուղ և այլն»⁶³:

Այսպիսով, արոտավայրերի օգտագործման ցարական օրենքը գյուղացիներին դրել էր տնտեսական կախման մեջ կալվածատերերից, և գյուղացիները փաստորեն ստիպված էին ծանր պայմաններով վարձակալել իրենց իսկ օգտագործման տակ գտնվող արոտավայրերը: Չնայած այս բանը քաջ հայտնի էր ցարական ադմինիստրացիային, վերջինս միայն խոստումներ էր տալիս, հանձնաժողովներ ստեղծում, «ուսումնասիրություններ» կատարում՝ իբր ժամանակավոր գործող սերվիտուտային իրավունքը վերացնելու և արոտավայրերը կալվածատերերի և գյուղացիների մեջ բաշխելու համար: Սակայն գյուղացիների արոտագուրկ ծանր վիճակը շարունակվում էր և արոտների օգտագործման գործում որևէ բարելավում չմտցվեց նույնիսկ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով:

Կավ չէր նաև պետական գյուղացիների վիճակը: Իրենց տրամադրության տակ ունենալով փոքրատարած արոտավայրեր, նրանք ստիպված էին ամեն մի պայմանի համաձայնվել կալվածատիրական և պետական արոտավայրերի վարձակալությունն ստանալու համար: Արոտավայրերի հիմնական ֆոնդը Հայաստանում պատկանում էր պետությանը: 1884 թ. հունիսի 29-ին կառավարությունը օրենք հրատարակեց պետական արոտավայրերից օգտվելու կարգի մասին, որը խո-

չոր եկամուտներ ապահովեց իր գանձարանին: Այդ օրենքը տեղական հողագործական հիմնարկների առաջ երկու հիմնական խնդիր դրեց. 1) մանրամասնորեն ուսումնասիրել, սահմանագծել արոտավայրերը, նշել նրանց եկամտաբերությունը և պատիճանը և 2) ուսումնասիրել անասնապահ գյուղացիների կարիքները և ըստ այդմ պարբերաբար վերաբաշխել արոտավայրերը վարձակալող գյուղացիների միջև: Եթե աշխատանքի առաջին մասը որոշ չափով կատարվեց (որովհետև դա բխում էր պետության շահերից), ապա երկրորդ մասը մնաց անկատար: Ձեռք բերելով արոտավայրեր, քաղաքաբնակ դրամատերերը, խոշոր անասնատերերն ու կուլակները առաջվա նման դրանք տալիս էին գյուղացիներին վարձակալությանը մեծ վերադիրներով և հսկայական օգուտ էին ըստանում: Այսպես, Նոր-Քայազետի գավառի հողային վերահսկիչը 1907 թ. Երևանի նահանգի հողագործության վարչությանը գրում էր, որ 1884 թ. օրենքի համաձայն պետական հսկայական տարածությունները էժան գներով տրվում էին վարձակալության, բայց ոչ թե իրական կարիքավորներին, այլ այնպիսի մարդկանց, որոնք զբաղվում էին դրանց կրկնավաճառքով և իրենց վերցրած գնից մի քանի անգամ ավելի թանկ գնով վարձակալությանը տալիս էին կարիքավոր գյուղացիներին. «Այդ վաճառքը կատարվում է զգուշաբար, առանց փաստաթղթերի և անպատիժ կերպով, որի հետևանքով Նոր-Քայազետի էժան արոտավայրերը քոչվորական բորսայում գնահատվում են բնակչության համար անմատչելի գներով»⁶⁴: Երևանի նահանգի հողագործության վարչության պետը 1910 թ. նոյեմբերի 19-ին գրած պաշտոնական փաստաթղթում ավելի կոնկրետ օրինակներ էր բերում, ցույց տալով, որ Արագյազի շրջանում պետության կողմից վարձակալությանը տրված ներքոհիշյալ արոտավայրերը վերավարձակալության էին տրվել հետևյալ գումարներով⁶⁵.

1. Ներքին Կոռեուլադ—149 դեսյատին 7 ու. 46 կ. փոխարեն 135 ուրբ.

⁶³ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 90, թ. 35:

⁶⁴ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2609, թ. 2—3:

⁶⁵ Տե՛ս «Аграрная политика царизма...», էջ 151:

2. Եթիմ յուրտ № 1—180 դեսյատին 4 ո. 70 կ. փոխարեն 150 ո.

3. Ռաշո յուրտ—82 » » 4 ո. 78 կ. » 80 ո.

4. Քյալաշ յուրտ—120 » » 7 ո. » 50 ո.

Վարչության պետը նշում էր, որ խոշոր արոտավայրերի վարձակալները գարնանը գյուղացիներից խիստ էժան անասուններ են գնում, արածացնում ու բոտում են իրենց արոտավայրերում, ինչպես, օրինակ, Ալագյաշում անում է Հաշի Ուսուբ Օղլին, իսկ աշնանը վաճառում են Բաքվից և այլ քաղաքներից իրենց մոտ եկած մեծագնորդ անասնավաճառներին և ստանում օգուտ: «Այսպիսով,—շարունակում էր ես,—ներկայումս պետական արոտավայրերը ծառայում են ոչ թե բնակչության կարիքների և անասնապահության զարգացման նպատակի համար, այլ մի քանի տասնյակ մարդկանց հարստացման համար, որոնք ամառային արոտավայրերում հսկայական հոտեր են պահում, որպեսզի դրանք աշնանը վաճառեն որպես մսացու»⁶⁶: Վկայակոչելով 1884 թ. օրենքի մի շարք «թերությունները», վարչության պետը գտնում էր, որ դրանց հետևանքով վարչության կատարած աշխատանքն օգուտ չի տվել գանձարանին, ծնել է ավելի մեծ չարաշահումներ, խառնաշփոթություն մտցրել արոտավայրերի օգտագործման մեջ և մեծացրել հողագուրկ քոչվոր գյուղացիների քանակը:

Իհնչ էր առաջարկում ցարական շինովնիկը 1884 թ. օրենքի թերությունների վերացման ուղղությամբ: Ելնելով ցարիզմի ագրարային քաղաքականության կալվածատիրական-կուլակային բնույթից, նա առաջարկում էր ընդունել նոր օրենք, որի մեջ, ինչպես ճիշտ նշում է պրոֆ. Վ. Ռշտունին, առաջին հերթին հաշվի է առնվում այն, որ պետք է բարձրացվեն նախ վարձակալության գները, մի շարք արոտավայրեր պետք է դարձվեն վարելահողեր, որոնք որպես հա-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 154:

յութաբեր հողամասեր առավել բարձր գներով պետք է վարձակալության տրվեին սակավահող գյուղացիներին և դրանուհ իսկ մեծացներին պետական գանձարանի եկամուտները: Երկրորդ կարևոր կողմն այն էր, որ հաշվի առնելով ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության կուլսը՝ հատկապես կուլակային տնտեսությունների հետագա ուժեղացման ուղղությամբ, վարչության պետն առաջարկում էր մեծացնել վարձակալությամբ տրվող արոտավայրերի տարածությունները, արոտավայրերը տալ գյուղական համայնքներին «ըստ գյուղացիների կարիքների» տնօրինելու համար. «յուրաքանչյուր արոտավայրային շրջանի նոր նախագծված հողամասերը կամ հողակտորները բաժանելով համապատասխան գյուղական հասարակությունների միջև՝ վերջիններին իրավունք վերապահել տնօրինելու հողամասերն իրենց համայնակիցների միջև բաժանելու և ներքին կարգ ու կանոնը սահմանելու գործը, ինչպես որ այդ իրավունքը վերապահված է գյուղական հասարակություններին բաժնեհոջերի նկատմամբ»⁶⁷: Սա փաստորեն նշանակում էր արոտավայրերի հանձնումը գյուղական կուլակների ձեռքը: Ինչպես գիտենք, գյուղական հասարակություններում վարելահողի բաշխումը կատարվում էր խիստ անարդարացի կերպով: Ահա նույն բանը պետք է տեղի ունենար ցարական շինովնիկի նախագծով նաև արոտավայրերից օգտվելու գործում: Ցարական կարգերում գրեթե ամենուրեք հաշվի էին առնվում միմիայն պետական գանձարանի, կալվածատիրության և գյուղում ցարիզմի կարևոր հենարան հանդիսացող կուլակության շահերը:

Խոշոր արոտավայրերի սեփականատերեր, էին Լոռու շրջանի կալվածատերերը: Այստեղ շատ գյուղացիներ բացարձակապես հողագուրկ-արոտագուրկ էին և կալվածատիրական հողերի, արոտների մշտական վարձակալներ էին հանդիսանում: Եվ քանի որ նրանք ապրուստի այլ ելք չունեին, ուստի ամաճայնվում էին ընդունել տարեցուտարի ավելի ծանրացող վարձակալության պայմանները: Այդ մասին հետաքրքիր

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 156:

2. Եթիմ յուրտ № 1—180 դեսյատին 4 ու. 70 կ. փոխարեն 150 ու.

3. Ռաչո յուրտ—82 » » 4 ու. 78 կ. » 80 ու.

4. Քյալաշ յուրտ—120 » » 7 ու. » 50 ու.

Վարչության պետը նշում էր, որ խոշոր արոտավայրերի վարձակալները զարնանը գյուղացիներից խիստ էժան անասուններ են գնում, արածացնում ու բոտում են իրենց արոտավայրերում, ինչպես, օրինակ, Ալագյաշում անում է Հաջի Ուսուր Օղլին, իսկ աշնանը վաճառում են Բաքվից և այլ քաղաքներից իրենց մոտ եկած մեծագնորդ անասնավաճառներին և ստանում օգուտ: «Այսպիսով,—շարունակում էր նա,—ներկայումս պետական արոտավայրերը ծառայում են ոչ թե բնակչության կարիքների և անասնապահության զարգացման նպատակի համար, այլ մի քանի տասնյակ մարդկանց հարստացման համար, որոնք ամառային արոտավայրերում հսկայական հոտեր են պահում, որպեսզի դրանք աշնանը վաճառեն որպես մսացու»⁶⁶: Վկայակոչելով 1884 թ. օրենքի մի շարք «թերությունները», վարչության պետը գտնում էր, որ դրանց հետևանքով վարչության կատարած աշխատանքն օգուտ չի տվել գանձարանին, ծնել է ավելի մեծ շարաշահումներ, խառնաշփոթություն մտցրել արոտավայրերի օգտագործման մեջ և մեծացրել հողազուրկ քոչվոր գյուղացիների քանակը:

Ի՞նչ էր առաջարկում ցարական շինովնիկը 1884 թ. օրենքի թերությունների վերացման ուղղությամբ: Ելնելով ցարիզմի ագրարային քաղաքականության կալվածատիրական-կուլակային բնույթից, նա առաջարկում էր ընդունել նոր օրենք, որի մեջ, ինչպես ճիշտ նշում է պրոֆ. Վ. Ռշտունին, առաջին հերթին հաշվի է առնվում այն, որ պետք է բարձրացվեն նախ վարձակալության գները, մի շարք արոտավայրեր պետք է դարձվեն վարելահողեր, որոնք որպես հա-

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 154:

սովթարեր հողամասեր առավել բարձր գներով պետք է վարձակալության տրվեին սակավահող գյուղացիներին և դրանով իսկ մեծացնեին պետական գանձարանի եկամուտները: Երկրորդ կարևոր կողմն այն էր, որ հաշվի առնելով ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության կուրսը՝ հատկապես կուլակային տնտեսությունների հետագա ուժեղացման ուղղությամբ, վարչության պետն առաջարկում էր մեծացնել վարձակալությամբ տրվող արոտավայրերի տարածությունները, արոտավայրերը տալ գյուղական համայնքներին «ըստ գյուղացիների կարիքների» տնօրինելու համար. «յուրաքանչյուր արոտավայրային շրջանի նոր նախագծված հողամասերը կամ հողակտորները բաժանելով համապատասխան գյուղական հասարակությունների միջև՝ վերջիններին իրավունք վերապահել տնօրինելու հողամասերն իրենց համայնակիցների միջև բաժանելու և ներքին կարգ ու կանոնը սահմանելու գործը, ինչպես որ այդ իրավունքը վերապահված է գյուղական հասարակություններին բաժնեհողերի նկատմամբ»⁶⁷: Սա փաստորեն նշանակում էր արոտավայրերի հանձնումը գյուղական կուլակների ձեռքը: Ինչպես գիտենք, գյուղական հասարակություններում վարելահողի բաշխումը կատարվում էր խիստ անարդարացի կերպով: Ահա նույն բանը պետք է տեղի ունենար ցարական շինովնիկի նախագծով նաև արոտավայրերից օգտվելու գործում: Ցարական կարգերում գրեթե ամենուրեք հաշվի էին առնվում միմիայն պետական գանձարանի, կալվածատիրության և գյուղում ցարիզմի կարևոր հենարան հանդիսացող կուլակության շահերը:

Խոշոր արոտավայրերի սեփականատերեր, էին Լոռու շրջանի կալվածատերերը: Այստեղ շատ գյուղացիներ բացարձակապես հողազուրկ-արոտազուրկ էին և կալվածատիրական հողերի, արոտների մշտական վարձակալներ էին հանդիսանում: Եվ քանի որ նրանք ապրուստի այլ ելք չունեին, ուստի ամաձայնվում էին ընդունել տարեցուտի ավելի ծանրացող վարձակալության պայմանները: Այդ մասին հետաքրքիր

⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 156:

տվյալներ է տալիս Բորչալուի գավառի երրորդ բաժնի հաշ-
տարար միջնորդ Ժուկովը: Մանրամասն ուսումնասիրելու
լոռիի լեռնային շրջաններում բնակվող հողագուրկ գյուղա-
ցի-վարձակալների տնտեսական վիճակը, նա 1907 թ. գեկու-
ցագիր է ներկայացնում Թիֆլիսի նահանգապետին և իր ա-
ռաջարկություններն է անում նրանց տնտեսական վիճակի
բարելավման ուղղությամբ: Ժուկովը նշում է, որ մոտ 80
տարի առաջ Լոռու շրջանի հողերը պետական էին, և նրանց
վրա ապրում էին Թուրքիայից և այլ վայրերից եկած աղքե-
ջանցիներն ու հայ կաթողիկները, որոնք զբաղվում էին ա-
նասնապահությամբ ու երկրագործությամբ: Այնուհետև այդ
հողերը դառնում են իշխան Օրբելիանիի, բարոն Կուչենբա-
խի, Շարիֆովի, Սագինովի, ուղեային հիմնարկի և այլոց
սեփականությունը, որոնք սկսում են դրանք վարձակալու-
թյամբ տալ տեղական գյուղացիներին: Վարձակալության
պայմաններն աստիճանաբար այնքան են ծանրանում, որ,
օրինակ, 15 տարի առաջ Շիշթափա և Մեծ Ղարաբիլիսա
գյուղերի գյուղացիները հրաժարվում են վարձակալել վա-
ղուց իրենց տրամադրության տակ գտնվող հողամասերը և
վերածվում են ընչազուրկների: Խոշոր չարաշահումներ են
կատարում նաև արոտավայրերը վերավարձակալությամբ
տվողները, խոշոր անասնատեր-պանրագործարանների տերե-
րը, որոնք առավել ծանր պայմաններով են վարձակալությամբ
տալիս հողերը: Ժուկովը նշում է, որ այդ աստիճանի չարա-
շահումներ և գյուղացիների իրավազրկություն չի կարելի
թույլ տալ, որովհետև նրանք բազմաթիվ տարիների ընթաց-
քում հանդիսանում են տվյալ հողամասերի վարձակալները և
արդեն մի քանի անգամ ավելի են վճարել, քան վարձակա-
լության վերցրած հողերի արժեքն է: Նա գտնում է, որ ան-
հրաժեշտ է նրանց տալ մշտական անփոփոխ վարձակալու-
թյան և արտոնյալ ետ գնման իրավունք: Պետք է կանոնավո-
րել վարձակալության գործը, շարունակում է նա. «Չի կարե-
լի ժողովրդական աշխատավորական մասնաները թողնել
այն վիճակում, որ նրանք ուղղակի կախում ունենան կալվա-
ծատիրոջ կամայականությունից, ֆանտազիայից և քմահա-
ճույթից: Մենք Արկադիայում չենք ապրում... կարող են դի-

տողություն անել, թե վարձակալության իրավունքը, ինչպես
ամեն մի քաղաքացիական ու գույքային և պայմանա-
գրական իրավունք կարգավորվում և պահպանվում է քա-
ղաքացիական լրիվ օրենսգրքով. և այս կատարյալ ճշմար-
տություն է. բայց այս իրավունքի պրակտիկան մեր կիսա-
վայրենի, խավարամիտ, կիսաքոչվոր, ասենք և այլ կարգի
գյուղացիության շրջանում հանգեցնում է այլ եզրակացու-
թյունների, այն է՝ իրավունքը թղթի վրա և իրավունքն իրա-
կանության մեջ—տարբեր բաներ են և դատարանում մեծ
մասամբ արդար է դուրս գալիս ոչ թե նա, ով ճշմարիտ է,
այլ ով ավելի տեղյակ է, ճարպիկ և ձեռներեց: Իսկ այս ոչ
բոլորովին հաճելի դրույթները կարող են ապացուցել բազ-
մաթիվ օրինակներով այն անձինք, որոնք ապրել և աշխատել
են գյուղացիության մեջ ոչ աչքերը փակած»⁶⁸: Նա օրինակ
ներ է բերում. եթե 110 ծխից բաղկացած Սարչապետ գյուղը
առաջ ուղեային հիմնարկից վերցնում էր 1300 դես. հող
3200 ուրբով, ապա այժմ պահանջում են 4000 ու, Փոքր Ղա-
րաբիլիսան իշխան Օրբելիանիից վերցրած 1500 դես. հողի
համար առաջ վճարում էր 2000 ու., այժմ կալվածատերը պա-
հանջում է 5000 ու. և այլն: Ժուկովը նշում է, որ այս ծանր
վիճակում գտնվող հողագուրկ գյուղացիները շատ են բողո-
քել, սակայն նրանց վիճակի մեջ ոչ մի փոփոխություն դեպի
լավը տեղի չի ունեցել: Առաջարկում է այլ նյութ չլինելու դեպ-
քում ընդհանուր հիմունքներով հատկացնել ազատ պետական
հողեր, որ գոնե մասամբ նրանց վիճակը բարելավվի⁶⁹:

Ժուկովի այդ առաջարկությունը, իհարկե, չէր կարող
վերացնել սոցիալական անհավասարությունը և բարելավել
գյուղացիության դրությունը: Գյուղացիությունը շատ էր նեղ-
վում նաև չինովնիկների, կալվաճատերերի ու կուլակների
զանազան ապօրինի գործողություններից, կամայականու-
թյուններից: Այսպես, 1912 թ. մայիսի 3-ին Նրեսնի գավա-
ռի Ղալադիբի գյուղի ներկայացուցիչները խնդրագրով դի-
մում են նահանգապետին և բողոքում իրենց գյուղի կալվա-

⁶⁸ ՎՍՄԷ ԿՊՊԱ, ֆ. 31, գ. 9818, թ. 4:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 1—6:

ծառերերի դեմ, որոնք ապարինաբար, ուժով զավթել են ոչ միայն իրենց բաժնեհոլից առանձին կտորներ, այլ նաև գյուղի կողմից վարձակալած պետական արոտավայրերը⁷⁰:

1912 թ. ապրիլի 11-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի Հալավար գյուղի ներկայացուցիչները Երևանի նահանգական հողագործության վարչության պետին գրած խնդրագրում նշում են, որ տարեկան 200 ուրբով վարձակալել են պետական «Կանչի-յուրտ» արոտավայրը, բայց գյուղի կուլակները գյուղապետի հետ միասին վարելահողի են փերածել այն, և գյուղն այժմ առանց արոտավայրի է մնացել⁷¹:

Ցարական ադմինիստրացիան համարյա ոչինչ չէր անում առանձին գյուղերի, քոչվորների միջև եղած սահմանային վեճերը վերացնելու ուղղությամբ: Նա բոլոր միջոցներով աշխատում էր ավելացնել գանձարանի եկամուտները: 1912 թ. ապրիլի 10-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի Եզանլար գյուղի լիազորները խնդրում են Երևանի նահանգական հողագործության վարչությանը հողաչափ ուղարկել իրենց գյուղի օգտագործման տակ գտնվող «Տաշ-բուլախ» ամառային արոտավայրի սահմանները որոշելու համար: Վարչությունը մերժում է այդ խնդիրը՝ «ազատ հողաչափ չլինելու» պատճառով⁷²: Ցարական շինովնիկների կատարած չարաշահումների մասին ստիպված էր խոստովանել նույնիսկ Ալեքսանդրապոլի գավառի առաջին գավառաժամային պրիստավը: 1913 թ. սեպտեմբերի 27-ին նա գավառապետին հայտնում է այն մասին, որ Նիկիտինո և Բոգիբենդ գյուղերի բնակիչների միջև տեղի են ունենում վեճեր, անասունների բռնազրավում, և դա կարող է հասցնել արյունահեղության: Այդ բոլորի պատճառն այն է, որ անտառապետը իր իրավասության տակ եղած արոտավայրը միաժամանակ վարձակալության է տվել երկու գյուղերի, վերցնելով առաջինից 43 ռ. 20 կ., իսկ երկրորդից՝ 30 ռ.⁷³:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին առևտրական ա-

⁷⁰ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2886, թ. 176:

⁷¹ Նույն տեղում, գ. 4937, թ. 225—226:

⁷² ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4937, թ. 87, 124:

⁷³ Նույն տեղում, ֆ. 28/91, գ. 285, թ. 18:

նասնապահության և կաթնատվության ղարգացման հետևանքով բարձրանում են արոտավայրերի վարձակալական գները: Այդ մասին վկայում են հետևյալ տվյալները (ուրբյիներով 1 դես.)⁷⁴:

Թվականներ	Ամառային արոտավայրեր	Զմեռային արոտավայրեր	Ջրովի խոտհարք	Անջրովի խոտհարք
1899	—	—	20,4	8,1
1901	1,9	2,3	15,2	8,5
1902	1,44	1,32	18,4	6,8
1909	—	—	32,6	14,9
1911	3,2	2,7	25,1	13,1
1912	2,43	2,5	31,5	11,4
1913	3,26	3,42	28,4	19,2

Այս աղյուսակից երևում է, որ 14 տարվա ընթացքում արոտավայրերի վարձակալական գները բարձրացել են մինչև 2 և ավելի անգամ:

6. ԿԱՊԻՏԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

XIX դարի վերջերից սկսած, ինպես ցարական Ռուսաստանի մյուս ծայրամասերը, այնպես էլ Կովկասը վերածվում են խոշոր կապիտալիստական արդյունաբերական արտադրանքի վաճառահանման շուկայի և գյուղատնտեսական հումքի բազայի: Կարևոր նշանակություն ունեցավ երկաթուղու կառուցումը, որի միջոցով ուժեղացան տնտեսական կապերն ինչպես Ռուսաստանի ներքին նահանգների և Կովկասի, այնպես էլ Կովկասի տարբեր շրջանների միջև:

Լենինը նշում է, որ կապիտալիզմը չի կարող ապահովել ընդլայնված վերարտադրությունը և պահպանել իր գոյու-

⁷⁴ Տե՛ս «Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1909, 1911, 1912 и 1913 гг.»:

թյունն առանց նորանոր շուկաների գրավման, առանց իր տիրապետության ոլորտների հետագա ընդարձակման ու զաղութային, հետամնաց երկրները համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ ներգրավելու նա, նշելով ռուսական և օտարերկրյա արդյունաբերական ապրանքների կողմից Կովկասի վաճառահանման շուկայի գրավման և տեղական արհեստագործությունների արդյունքը շուկայից դուրս մղելու մասին, գրում է. «Այսպիսով ռուսական կապիտալիզմը Կովկասը ներգրավում էր համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց նահապետական ինքնամփոփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր գործարանների համար շուկա էր ստեղծում»⁷⁵:

Հետեւեֆորմյան շրջանում Հայաստանում արդյունաբերության զարգացումը և գյուղատնտեսության ապրանքայնության մեծացումը տեղի էր ունենում շատ դանդաղ: Կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացմանը խոշոր չափով խանգարում էին ճորտատիրության մնացորդները, նատուրալ տնտեսությունը, գյուղացիների կախյալ վիճակը: Ուստի թե արդյունաբերության և թե առևտրի հողագործության զարգացման գործում խոշոր նշանակություն ունեցավ ռուսական կապիտալի ներթափանցումը Կովկաս և Հայաստան, որի ազդեցությամբ և պահանջով հատկապես XIX դարի 90-ական թվականներից ինչպես տեղացի, այնպես էլ ռուս և մասամբ օտարերկրացի կապիտալիստները մեծացրին իրենց կապիտալ ներդրումներն արդյունաբերության երկու հիմնական ճյուղերում՝ պղնձարդյունաբերության և գինու-կոնյակի արտադրության մեջ: Ըստ Հ. Թումանյանի հաշվումների, Հայաստանի պղնձարդյունաբերությունը, որի մեջ խոշոր չափով ռուսական և օտարերկրյա կապիտալներ էին ներդրված, արագ զարգանում է և 1890 թ. 23568 փթի դիմաց 1900 թ. տալիս է արդեն 67900 փ., 1908 թ.՝ 18900 փ., իսկ 1913 թ.՝ 337400 փ. պղինձ⁷⁶: 1890 թ. Թաիրովը

⁷⁵ Վ. Ի. Լենին, հ. 3, էջ 771:

⁷⁶ ՏՀ՝ Օ. Туманян, Экономическое развитие Армении, ч. I, Ереван, 1954, էջ 188, 208, 210:

հիմնեց կոնյակի առաջին գործարանը, որը թույլ աշտաղ-րողականություն ուներ և տվեց ընդամենը 34848° կոնյակի սպիրտ: Մի քանի տարի անց կոնյակի նոր գործարաններ են բացվում. 1900 թ. արտադրվում է մինչև 1283398° կոնյակ⁷⁷: Արդեն 1913 թ. արդյունաբերության համախառն արտադրանքը Հայաստանում կազմեց ժողովրդական տնտեսության ամբողջ արտադրանքի $\frac{1}{4}$ -ը, ընդ որում խոշոր արդյունաբերության արտադրանքը 1926/1927 թթ. գներով 15,5 մլն. ռուբլու էր. 84 տոկոսը բաժին էր ընկնում պղնձի (59 տոկոս) և գինու-կոնյակի (25 տոկոս) արտադրությանը: Արդյունաբերության մյուս ճյուղերում կապիտալիստական հարաբերությունները թույլ էին զարգացած կամ տակավին բացակայում էին:

Տնտեսական նոր տեղաշարժերի հետևանքով աճում էր քաղաքային բնակչությունը: Ըստ Ա. Բաղալյանի հաշվումների⁷⁸, հիթե 1886 թ. քաղաքային բնակչությունը կազմել է 46456 մարդ կամ Հայաստանի ամբողջ բնակչության 7,3 տոկոսը, ապա 1908 թ. արդեն եղել է 73443 մարդ (8,4 տոկոսը), իսկ 1914 թ.՝ 93712 մարդ կամ ընդհանուրի 9,2 տոկոսը:

Կապիտալիզմի զարգացմամբ գյուղատնտեսությունն բուկրսում է վերակառուցվել ըստ շուկայական պահանջների: Մեծանում է գյուղատնտեսության ապրանքայնությունը, զարկ է տրվում առևտրային հողագործությանը, ապրանքադրամային հարաբերություններն սկսում են խարխլել գյուղի նատուրալ պարփակվածությունը: Լայն չափով ուժեղանում է շուկայի հետ կապված գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչների ձեռնարկուական գործունեությունը զանազան բնագավառներում: Վերջիններս սկսում են կատարելագործել գյուղատնտեսական գործիքները և վարել ուսուցիչ հողագործություն: Երկրի առանձին շրջաններ մասնագիտանում են բամբակի, խաղողի, բրնձի, հացահատիկային կու-

⁷⁷ ՏՀ՝ նույն տեղը, էջ 194:

⁷⁸ А. Бадалян, Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней (տե՛ս շՄՁ 9Ա Տեղեկագիր, հասարակական գիտություններ, 1953, № 5):

տուրաների և այլ արդյունքների արտադրության մեջ: Խոսենք այդ մասին ավելի հանգամանորեն:

Առևտրային բամբակագործություն.— Առևտրային հողագործության բնագավառում խիստ կարևոր նշանակություն ունեն բամբակը. դա բացատրվում էր ռուսական ախազ զարգացող տեքստիլ արդյունաբերության խոշոր պահանջով: Դեռ 1860-ական թվականներին, ԱՄՆ-ի քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով, Ռուսաստանի տեքստիլ արդյունաբերությունը մեծ դժվարության առաջ կանգնեց, որովհետև խիստ կերպով կրճատվեց էժան գնով ձեռք բերվող ամերիկյան բամբակի ներմուծումը: Բամբակի հումքի մեծ պահանջի պայմաններում Ռուսաստանի առանձին ծայրամասերում, այդ թվում Երևանի նահանգի հարթավայրային շրջաններում զարկ է տրվում բամբակագործությանը. ընդ որում բամբակի ապրանքայնության մեծացումը այնքան արագ է տեղի ունենում, որ և՛ 1861 թ. Երևանի նահանգում հավաքվել էր ընդամենը 30000 փութ բամբակ, ապա 1870 թ.՝ արդեն 270000 փութ⁷⁹: Սակայն աճման այսպիսի տեմպերը չչարոնակվեցին: Ռուսաստանը 1870-ական թվականներին կրկին դիմեց ամերիկյան էժան բամբակի ներմուծմանը: Միայն 1880—90-ական թվականներին ռուսական արդյունաբերողները խոշոր միջոցներ են ներդնում, իրենց գործակալներն են ուղարկում Ռուսաստանի համապատասխան շրջանները բնակչության մեջ բամբակամշակության նկատմամբ շահագրգռվածություն առաջացնելու նպատակով: Այս պայմաններում արագ վերակառուցվեցին ազատ դրամական միջոցներ ունեցող գյուղական կուլակների և փոդատերերի տնտեսությունները: 1912 թ. նոյեմբերին Թիֆլիսում կայացած բամբակագործների առաջին համագումարում կարդացած իր զեկուցման մեջ Պ. Պետրովիչը հետաքրքիր տվյալներ է բերում առանձին գյուղերից ստացած հողորդումներից, որտեղ ցույց է տրվում բամբակի ցանքատարածությունների աճը Երևանի նահանգում: Այսպես, եթե Դուրդուղուլի գյուղում 1902 թ. բամբա-

կի ցանքատարածությունը եղել է 50 դես., 5 տարի անց՝ 100 դես., ապա 1912 թ. այն կազմել է 160 դես.: Էջմիածնի թրդթակիցը հողորդում է, որ եթե 1902 թ. բամբակի ցանքատարածությունը 40—50 դես. էր, 5 տարի հետո՝ 70 դես., ապա 1912 թ. եղել է մոտ 600 դես.: Շերեմետևների «Արագոյան» ձալվածքի վարձակալությամբ տրված հողերում եթե գյուղացիները 1907 թ. մշակում էին բամբակ միայն 487 դեսյատինի վրա, ապա 1912 թ.՝ 836 դես. վրա⁸⁰: Բամբակի ապրանքայնության հետագա մեծացման մասին է խոսում նաև այն փաստը, որ եթե 1909 թ. Երևանի նահանգի բամբակի ցանքատարածությունը եղել է 30400 դես., ապա 1914 թ.՝ 34300 դես.⁸¹:

Առևտրային բամբակագործության զարգացումը առաջ է բերում բամբակացան հողերի վարձագների բարձրացում: Պետրովիչը նշում է, որ եթե 1910 թ. բամբակացան հողերի մեկ դեսյատինի վարձագինը Երևանի նահանգում եղել է 41,9 ռուբլի, 1911 թ.՝ 55,3 ռ., ապա 1912 թ. այն բարձրանում է մինչև 68 ռուբլու, իսկ Երևանի գավառում 1912 թ. հասնում է նույնիսկ 80 ռուբլու⁸²: Աստիճանաբար տեղական վատորակ սերմերի փոխարեն սկսում են տարածում դառնել որակյալ ամերիկյան սերմերը: Մասամբ բարելավվում է բամբակացան տարածությունների ցանքաշրջանառությունը, կատարելագործված գործիքների և բամբակադուրի մեքենաների օգտագործումը: Այսպես, եթե XIX դարի վերջերին ռուսական տեքստիլ արդյունաբերողների ներկայացուցիչները նույնիսկ ձրի էին տալիս ամերիկյան սերմը, որպեսզի կարողանան բարձրացնել իրենց գործարանների համար անհրաժեշտ բամբակի որակը, ապա Երևանի նահանգապետի 1911 թ. տված հաշվետվությունից պարզվում է, որ նահանգում ստացվել է ընդամենը 475782 փութ մաքրված բամբակ, որից ամերիկյան տեսակի՝ 435552 փութ, իսկ տեղական՝ մի-

⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 24—25:

⁸¹ Տե՛ս **И. В. Авалишвили**, Площадь, сбор и урожайность хлопчатника в Закавказье 1909—1914 гг., Тифлис, 1928 г.:

⁸² Տե՛ս «Труды съезда хлопководов», Тифлис, 1913:

⁷⁹ Տե՛ս «Труды съезда хлопководов», т. II, ч. I, Тифлис, 1913, էջ 5—6:

այն 40230 փութ⁸³։ Տեղ-տեղ արդեն սկսում են բամբակը ցանել շարքերով, հետևում են նորմալ ցանքաշրջանառության պահպանմանը և հողերի պարարտացմանը։

Առևտրային բամբակագործության մեջ փշխող դիրք են գրավում գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները։ Պետրովիչը գրում է. «Ինչպես և պետք էր սպասել, Անդրերկովկասում համարյա ամենուրեք բամբակի բոլոր առևտրական օպերացիաների կենտրոնում կանգնած է հավաքագրողորդը, որը հանդես է գալիս մեր առաջ մերթ որպես տեղացի հարուստ հողագործ գյուղացի, մերթ որպես դրսից եկած, ամեն տեղ եղող և ամեն ինչ գիտցող առևտրական, մերթ վերջապես, մենք նրան տեսնում ենք որպես պանդոկապան-խանութպան։ Մի վայրում հավաքագնորդը գործում է իր կանխիկ կապիտալներով, մի այլ տեղում, և այդ ամենից հաճախ է պատահում—նրա թիկունքում կանգնած է կամ խոշոր բամբակագութիչ գործարանի տերը, կամ մանրաթելի առևտուր կատարող սուլիդ ֆիրմա, կամ կենտրոնական և արևմտյան Ռուսաստանի մանուֆակտուրայի որևէ գործարանի գրասենյակ...

...Բնակչությանն ամենից մոտիկ կանգնած է հավաքագնորդը. նա փորձված մարդ է, գիտի բամբակագործի բոլոր կարիքները, նրա վարկունակությունը, տնտեսության բոլոր թույլ և ուժեղ կողմերը, իսկ որ գլխավորն է միշտ հնարավորություն ունի զգոն լինելու՝ և այն ժամանակ, երբ հարկավոր է իրեն, և այն ժամանակ, երբ ինքն է հարկավոր։ Իսկ նա պետք է լինում միշտ, որովհետև մեր մանր գյուղացիական տնտեսությունը շատ սակավաթիվ դեպքերում կարող է յուր գնալ առանց համագյուղացի հարուստ վաշխառուի կամ պանդոկապան-կապալառուի օգնության,—իհարկե, ոչ թե եղբայրական, անկշռելի զգացմունքների վրա հիմնված օգնության, այլ այն օգնության, որն ամբողջ ժամանակակից տնտեսական կարգի թելադրանքն է»⁸⁴, այսինքն չբավոր գյուղացիությունը կեղծքելու, խաբելու, իր անկամուտ-

ները մեծացնելու նպատակով։ Փողատեր-հավաքագնորդները լավ ծանոթ էին շուկայական գներին, կնապեր ունեին մեծագնորդ առևտրականների, տեքստիլ ֆաբրիկաների գրասենյակների հետ և իրենց ձեռքում էին կենտրոնացնում գյուղացիներից բամբակի հումքի գնման, գուման և մաքուր բամբակը նրան տեղափոխելու ու մեծագնորդներին, ֆաբրիկաների ներկայացուցիչներին վաճառելու գործը։ Նրանք սովորաբար բամբակագութիչ մեքենաների տերերն էին և գյուղացիների բամբակի գուման համար ստանում էին որոշակի վարձատրություն։ Միջոցներից զուրկ չքավոր գյուղացին շատ հաճախ գերադասում էր էժան գնով վաճառել բամբակի հումքը այդ հավաքագնորդին, քան մաքրելու համար փող վճարել նույն հավաքագնորդ-մեքենատիրոջը։ Խոշոր նշանակություն ունեւ նաև այն, որ չքավոր գյուղացին իր փոքր ցանքատարածությունից ստացած բամբակը չէր կարող քաղաք տանել և շուկայական գնով ծախել, ուստի բոլոր դեպքերում ընկնում էր վաշխառու-հավաքագնորդի ձեռքը։ Նրանի գավառի Նովորուզլու գյուղի թղթակիցը կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերությանն ուղարկած թղթակցության մեջ գրում է. «Մեր շրջանում կան 5—6 բամբակագութիչ մեքենաներ. նրանք պատկանում են հարուստներին, որոնք գնում են գյուղացիներից բամբակը, մաքրում են և տանում վաճառելու նրանք քաղաքում. քաղցր է (լավ է) վաճառել նրանք քաղաքում, իսկ գյուղում գյուղացիների հյուսթը քամում են (ճնշում են)»⁸⁵։

Գյուղացիները հատկապես գարնանային աշխատանքների ժամանակ փողի, սերմի մեծ կարիք էին զգում, ուստի դիմում էին հարուստներին, հավաքագնորդներին և ծանր պայմաններով վարկ վերցնում նրանցից։ Պետրովիչը նշում է, որ վարկավորման ամենատարածված ձևն այն է եղել, երբ գյուղացին պարտավորվում էր ստացած բամբակի բերքը շուկայական գներից էժան, ամբողջությամբ հանձնել տվյալ վարկատու հավաքագնորդին։ Էջմիածնի գավառի Ղըզըլ-Թամուրի գյուղական համայնքի մասին Պետրովիչը գր-

⁸³ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 554, թ. 9—24։

⁸⁴ «Труды съезда хлопководов», Тифлис, 1913, т. I, стр. 121.

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 122։

քում է, որ յուրաքանչյուր առանձին տնտեսությունը հավաքագնորդը գարնանն ավանս է տալիս մինչև 150 ռ. չափով, պայմանով, որ բերքը հանձնվի հավաքագնորդին շուկայական գնից 2 ուրբի էժան: Նույն գավառի Փոքր Շահրիար գյուղի թղթակիցը հայտնում է, որ յուրաքանչյուր դեսյատինի համար հավաքագնորդը վարկ է տալիս 80—100 ռ. չափով և բամբակը գնում է շուկայական գնից 2 ռ. էժան, որի հետևանքով «բամբակի տերը հաշիվները մաքրելուց հետո պարտք է մնում երբեմն հսկայական գումար, որը նա վճարում է մի քանի տարի անընդհատ»⁸⁶, Դուզիգիդանի գյուղում բնակիչները պարտավորվում են ոչ մայն շուկայական գնից էժան վաճառել իրենց ստացած բամբակի բերքը, այլև ավանսատու-հավաքագնորդի մեքենայով մաքրել բամբակը և որի համար լրացուցիչ նրան վճարել⁸⁷: Գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները գյուղացիների շահագործումը ուժեղացնում էին նաև նրանով, որ միջոցներից զուրկ չքավոր գյուղացուն, որը դեռ պահպանում էր իր փոքր հողակտորը, ավանսավորում էին սերմով և գործիքներով՝ բամբակ մշակելու և բերքի կեսն իրենց տալու պայմանով կամ էժան գնով վարձակալում էին նրանց հողը և օգտագործում չքավոր գյուղացիների աշխատանքը՝ «իրենց» իսկ հողակտորների մշակման համար:

Այսպիսով, առևտրային բամբակագործության զարգացումն արագացնում է գյուղի նատուրալ պարփակվածության վերացումը, զարկ է տալիս ապրանքա-դրամային հարաբերությունների հետագա ծավալմանը, գյուղական բուրժուազիայի կողմից կապիտալիստական ձեռնարկուական միջոցառումների ընդլայնմանը:

Առևտրային խաղողագործություն, գինեգործություն.— XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին շուկայական պահանջների համեմատ զարգացավ և լայն առևտրային բնույթ ըստացավ նաև խաղողագործությունը: Այսպես, ըստ Անդրկովկասի ակցիզային վարչության պաշտոնական տվյալների,

⁸⁶ Նույն տեղը, էջ 127:

⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղը:

Երևանի նահանգում խաղողի այգիների տարածությունը եղել է.

1891 թ.— 6206 դես.

1902 թ.— 9638 դես.

1907 թ.— 9799 դես.

1914 թ.— 10538 դես.⁸⁸:

Չնայած Արարատյան հարթավայրի ոռոգվող հողերը սահմանափակ էին և հիմնականում զբաղեցված էին խաղողի, բամբակի, բրնձի և հացահատիկային կուլտուրաներով, այսուհանդերձ, 1902 թ. մինչև 1914 թ. խաղողի այգիների տարածությունն աճում է շուրջ 1000 դեսյատինով:

Դժբախտաբար, մեզ չհաջողվեց տվյալներ գտնել գյուղացիների ունեցած խաղողի այգիների տարածությունների մասին. այն հնարավորություն կտար պատկերելու նրանց դասակարգային շերտավորումը: Սակայն հիմք ընդունելով 0. Հովհաննիսյանի կատարած հաշվումները, ըստ որոնց XIX դարի վերջերին ընդամենը 10 տոկոս կազմող կուլակային տնտեսությունների ձեռքին է կենտրոնացած եղել բոլոր այգիների 46 տոկոսը⁸⁹ և նկատի ունենալով այն, որ կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա զարգացման հետևանքով գյուղի շերտավորումն ավելի է արագանում, կարող ենք եզրակացնել, որ գյուղացիության այգեգրկման և կուլակության ձեռքին այգիների կենտրոնացման պրոցեսը XX դարի սկզբին ավելի էր ուժեղացել:

Տարեցտարի մեծանում էր գինու, օղու և կոնյակի արտադրությունը: Եթե 1891 թ. Երևանի նահանգում ստացվել էր 332506 դուլլ գինի, 1902 թ.՝ 717000 դուլլ, ապա 1906 թ. ստացվել էր 2032200 դուլլ, իսկ 1913 թ.՝ արդեն 3290341 դուլլ գինի⁹⁰: Այսինքն՝ 1913 թ. 1891 թ. համեմատությամբ

⁸⁸ Տվյալները վերցված են «К. К. на 1893 г.», վիճ. բաժին, էջ 42, «К. К. на 1904 г.», 3-րդ բաժին, էջ 87—88, «К. К. на 1909 г.», վիճ. բաժին, էջ 529, «К. К. на 1916 г.», վիճ. բաժին, էջ 85 և ՄՍՄԶ ԿՊԱ. ք. 124, ց. 36, թ. 58—59:

⁸⁹ Տե՛ս Օ. Մ. Հովհաննիսյան, Ագրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում, Երևան, 1949, էջ 97:

⁹⁰ Տվյալները վերցված են «К. К. на 1899 г.», վիճ. բաժին, էջ 45,

գինու արտադրությունն ավելացել էր մոտ 10 անգամ, իսկ 1906 թ. համեմատությամբ՝ ավելի քան 60 տոկոսով: Նման խոշոր աճ ենթ նկատում նաև սպիրտի թորման ասպարեզում. եթե 1902 թ. թորվել էր միայն 3778000° սպիրտ, 1906 թ.՝ 6851694°, 1909 թ.՝ 12524933°, ապա 1913 թ. թորվել էր արդեն 16597000° սպիրտ⁹¹: Այսպիսով, միայն յոթ տարվա ընթացքում (1906 թվից մինչև 1913 թ.) սպիրտի արտադրանքն ավելացել էր մոտ 10 մլն աստիճանով, որը ցույց է տալիս ընդհանուր գինեգործության մեջ հատկապես կոնյակի արտադրության նկատմամբ շուկայական պահանջարկի խոշոր աճը: 1890-ական թթ. կոնյակի գործարաններ են բացում Աֆրիկյանը, Սարաչը, Գյուզալովը, իսկ 1899 թ. ռուս կապիտալիստ Շուստովը գնում է Թաիրովի գործարանը, վերակառուցում այն, կատարելագործում և խոշոր չափով մեծացնում է կոնյակի արտադրանքը: Այնուհետև կոնյակի գործարաններ են բացվում նաև առանձին գյուղերում: Եթե 1900 թ. Երևանի նահանգում, ինչպես արդեն նշեցինք, արտադրվել էր 128398° կոնյակ, ապա 1906 թ. արտադրվեց 2387432°, 1907 թ.՝ 3275711°, 1908 թ.՝ 4843611°, 1909 թ.՝ 4776306°, 1911 թ.՝ 6798622° և նույնիսկ խաղողագործության համար խիստ անբարենպաստ 1914 թվականին, երբ այգիների մեծ մասը ցրտահարված էր, կոնյակի արտադրությունը Երևանի նահանգում կազմեց 6820645°⁹²:

Կոնյակի շուկայական խոշոր պահանջարկի մասին է վերկայում այն, որ միայն 1909 թ. ընթացքում 3503300° կոնյակ և կոնյակի սպիրտ է արտահանվել Կովկաս, Ռուսաստան և արտասահման, այնինչ Երևանի նահանգում ծախսվել է միայն 74312°: 1909 թ. արտասահման է արտահանվել

«К. К. на 1904 г.», 3-րդ բաժին, էջ 87—88, «К. К. на 1909 г.», վիճ. բաժին, էջ 527, «К. К. на 1915 г.», 3-րդ բաժին, էջ 337-ից:

⁹¹ Տվյալները վերցված են «К. К. на 1904 г.», 3-րդ բաժին, էջ 87—88, շուշ ԿՊԱ, ֆ. 124, գ. 26, թ. 50—68, «К. К. на 1915 г.», վիճ. բաժին, էջ 337-ից:

⁹² Տվյալները վերցված են շուշ ԿՊԱ, ֆ. 124, գ. 26, թ. 50—68 «К. К. на 1913 г.», վիճ. բաժին, էջ 318 և «К. К. на 1916 г.» բաժին, էջ 85:

460° կոնյակ, Անդրկովկաս՝ 1085348°, Ռուսաստան է ուղարկվել 2417492° կոնյակ, ընդ որում Մոսկվայի նահանգ՝ 1535508°, Պետերբուրգ՝ 258267° և այլն⁹³:

Սպիրտի, կոնյակի արտադրությունը հիմնականում կենտրոնացած էր Երևանի գործարաններում (Շուստովի, Սաբաչևի և այլն), սակայն խոշոր դեր էին խաղում և գծալի արտադրանք էին տալիս նաև գյուղական խաղողագործական շրջաններում գործող տնայնագործական ձեռնարկությունները, որոնք պատկանում էին գյուղի փողատեր-կուլակային դասի ներկայացուցիչներին: Այսպես, եթե 1904 թ. Երևանի նահանգում եղած 8 կոնյակի գործարաններից 5-ը Երևան քաղաքում էին և միայն Երեբը՝ գյուղերում, ապա 1907 թ. 10-ից 5-ը Երևանում էին, 5-ը՝ գյուղերում, իսկ 1914 թ. արդեն նահանգում եղած կոնյակի 15 գործարաններից 10-ը գյուղերում էին⁹⁴: Դրանք պատկանում էին տեղական կուլակների փայտիրական ընկերություններին (ինչպես «Արաքս» ընկերությունը Ղամարլուում): Ղամարլուից բացի կոնյակի գործարաններ կային նաև Դալուլար, Աղբաշ, Օշական և Աշտարակ գյուղերում: Այդ ընկերությունները աճեցին արագ տեմպերով, գյուղի աշխատավորությանը շահագործելու ճանապարհով: Այսպես, «Արաքս» փայտիրական-գինեգործական ընկերությունը հիմնվել էր Ղամարլուում 20 տեղացի կուլակներից՝ 100000 ռ. դրամագլխով: Այն ըսկըսեց իր գործունեությունը 1907—1908 թթ. տեղացիներից էժան գնով օդի ձեռք բերելով: Ապա պատրաստում էր 96—98°-անոց սպիրտ և այն վաճառահանում ռուսական շուկայում: Շուստով նրա գործունեությունն այնքան ընդարձակվեց, որ 1914 թ. արտադրեց ավելի քան 900000° կոնյակի սպիրտ կամ նահանգում արտադրված ողջ սպիրտի $\frac{1}{8}$ մասը⁹⁵: Դրա հետ միասին ընկերությունը ուժեղացրեց գյուղացիության շահագործումը: «Գյուղատնտես» պարբերականը 1909 թ. գրում էր, որ Ղամարլուում «շահագործվում է

⁹³ շուշ ԿՊԱ, ֆ. 124, գ. 26, թ. 50—68:

⁹⁴ շուշ ԿՊԱ, ֆ. 124, գ. 26, թ. 50—68 և գ. 34, թ. 8—9:

⁹⁵ շուշ ԿՊԱ, ֆ. 124, գ. 34, թ. 8—9:

աշխատավոր գյուղացիությունն այն զավոդի գոռբաներից, որոնք մեկ զմեկու կողքի բարձրացնում են օդի, գինու, կոնյակի գործարանները: Մեկ մեկու դեմ մղում են ասիական մրցում, մեկ մեկուց գրավում են նրա մուշտարիներին և սրանց հետ վարվում են զարմանալի աշխատավորներ: Ամառ է գալիս, գործարանատեր, բավականաչափ գումար դիզած գոռբաներն անմիջապես մտնում են ժողովրդի մեջ և արենիմենտ ավանդակությամբ գրավում աշխատավոր գյուղացիության խաղողը: Քաժանում են փող աշնանը խաղող ստանալու համար՝ խաղվարին 10 ու. փող տալով: Գալիս է աշունը, այգեգործ գյուղացին այգեկուծի հուսոյ օրերին սալերով գործարանատիրոջ գործարանն է բերում խաղողը: Շատ անգամ խաղողը կշռվում է այգում. նշանակվում է քանակությունը, դրանից «բաժին» է հանվում, բերում են գործարան և ամենակարող ու խղճով գործարանատերը մի քանի ֆունտ ևս պակաս է հաշվում փթին: Տալով կուլակության կողմից գյուղացիության ճնշման պատկերը, թղթակիցը վերջացնում է հետևյալ խոսքերով. «Այս շրջանում գառն ապրում է գալի կողքին նրան կեր լինելու և նրա անկուշտ ոռկորը լցնելու համար»: Կապիտալիզմի զարգացումը երկրագործության մեջ արտահայտվում էր նաև գյուղատնտեսական մթերքների տեխնիկական վերամշակման առաջընթացի մեջ. Վ. Ի. Լենինն այդ առաջընթացը համարում է «առևտրային հողագործության զարգացման ձևերից մեկը, ընդ որում հատկապես այնպիսի մի ձև, որն առանձին ցալտունությամբ ցույց է տալիս, որ հողագործությունը դառնում է կապիտալիստական հասարակության արդյունաբերության ճյուղերից մեկը»⁹⁶: Գյուղատնտեսական մթերքների մշակման գործում ակտիվ դեր են խաղում գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Նրանք բարելավում են արտադրության տեխնիկան և մտցնում առաջավոր եղանակներ:

Բամբակագործության բնագավառում աճում է բամբակազտիչ մեքենաների քանակը. ձեռնարկատերերը ձեռք են բերում ավելի որակյալ զտիչ մեքենաներ, մամլիչներ, օգտա-

գործում են վարձու աշխատուժր: 1911 թ. բամբակագործների համագումարում Տիմոֆեևի կարգացած զեկուցման մեջ նշված է, որ Երևանի նահանգում եղել են 355 բամբակազտիչ գործարաններ, որոնցից 124-ը աշխատել են նավթաշարժիչներով, 38-ը՝ շոգեշարժիչներով, 151-ը՝ ջրաշարժիչներով և 42-ը՝ ձիաշարժիչներով⁹⁷: Նահանգական վարչության պաշտոնական տվյալների համաձայն 1912 թ. Երևանի նահանգում բամբակազտիչ գործարանների թիվը 328 էր, որոնք ըստ տեսակների բաժանվում էին հետևյալ կերպ.

1. Նավթաշարժիչներով—108

2. Շոգեշարժիչներով—43

3. Ջրաշարժիչներով—153

4. Ձիաշարժիչներով—24⁹⁸

Այս տվյալների համեմատությունից երևում է, որ հետըզհետե պակասում են պրիմիտիվ միջոցով (ձիու, նավթի) աշխատող շարժիչները և, ընդհակառակն, ավելանում են կատարելագործված շոգեշարժիչները:

Գյուղատնտեսական արդյունքների տեխնիկական մշակման հետագա զարգացման և դրա հետ միաժամանակ կապիտալիստական հարաբերությունների ավելի ծավալման մասին է վկայում այն, որ սպիրտաթորիչ և բամբակազտիչ գործարաններում խոշոր շափով մեծանում է արտադրանքի ծավալը: Այդ մասին կարող է վկայել Երևանի նահանգին վերաբերող աղյուսակը⁹⁹:

Աղյուսակից երևում է, որ եթե տասը տարվա ընթացքում բամբակազտիչ գործարանների թիվը գրեթե նույնն է մնացել, ապա տարեկան արտադրանքը 40000 ուբլուց հասել է 134410 ու.; իսկ բանվորների թիվը՝ 664-ից մինչև 904-ի: Սպիրտաթորիչ գործարաններում նույն ժամանակամիջոցում եթե գործարանների թիվը մոտավորապես կրկնապատկվել է, ապա արտադրանքն աճել է 281000 ու. մինչև 819670 ու.,

⁹⁷ Տե՛ս «Труды съезда хлопководов», Тифлис, 1913, т. I:

⁹⁸ «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г.».

⁹⁹ Աղյուսակը կազմել ենք «К. К. на 1903 г.», 3-րդ բաժին, էջ 76—77, «К. К. на 1909 г.», վիճ. բաժին, էջ 502—505, «К. К. на 1912 г.», վիճ. բաժին, էջ 306—309 և «К. К. на 1913 г.», վիճ. բաժին, էջ 268—271 տվյալների հիման վրա:

⁹⁶ Վ. Ի. Լենին, հ. 3, էջ 354:

բանվորների քանակը 952-ից հասել է 4374-ի: Արտադրողականության յայտիսի բարձրացումը բացատրվում է մեքենաների և սարքավորումների կատարելագործմամբ, վարձու ուժի մասնագիտացման ուժեղացմամբ, նրա առավել «ռացիոնալ» շահագործմամբ:

Թվականներ	Գործարաններ	Նրանց քանակը	Տարեկան արտադրանքը սուբյեկտների	Գործարանում աշխատող բանվորների քանակը
1901	բամբակազտիչ	335	40000	664
	սպիրտաթորիչ	361	281000	952
1906	բամբակազտիչ	347	80137	876
	սպիրտաթորիչ	307	376640	1011
1910	բամբակազտիչ	829	139267	821
	սպիրտաթորիչ	633	748720	4026
1911	բամբակազտիչ	327	134410	904
	սպիրտաթորիչ	718	819670	4374

Առևտրական անասնապահության զարգացումը.—Ապրանքա-կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով առաջ եկած գյուղացիության դասակարգային շերտավորումը արտահայտվում է նաև անասնապահության բնագավառում: Գյուղական բուրժուազիան իր ձեռքն է կենտրոնացնում անասունների գլխաքանակի մեծ մասը, իսկ աշխատավոր գյուղացիությունը զրկվում է դրանցից: Այսպես, 1910—1912 թթ. Արամուս գյուղում կար 220 տնտեսություն, որից անասուն ունեին 176 տնտեսություն. լրիվ անասնազուրկ են եղել 44 ընտանիք կամ գյուղի բոլոր ծխերի 20 տոկոսը: Լծկան անասուն չեն ունեցել 45 տնտեսություն (ծխերի ավելի քան 20 տոկոսը), միայն մեկ գլուխ բանող անասուն են ունեցել 23 տնտեսություն կամ գյուղի ծխերի ավելի քան 10 տոկոսը: Այսպիսով, Արամուսի գյուղացիական ծխերի 50 տոկոսից ավելին փաստորեն չբավոր էին: Փոքր էր նաև միջակ՝ մեկ զույգ լծկան ունեցող ծխերի քանակը (37 ծուխ): Երեք և ավելի գլուխ լծկան ունեցող ծխերի մոտ էր

կենտրոնացած ինչպես բանող, այնպես էլ մթերատու անասունների մեծ մասը¹⁰⁰:

Գյուղացիության շերտավորումն ավելի սուր է արտահայտվում Ավան, Առինջ, Քանաքեռ, Էլար և Շահար գյուղերում, որտեղ 1910—1912 թթ. կար 700 տնտեսություն. նրանցից անասնազուրկ էին 228-ը կամ գյուղացիական բոլոր ծխերի 32,5 տոկոսը: Լծկան չունեին 145 տնտեսություն կամ բոլոր ծխերի 20,7 տոկոսը: Միայն մեկ գլուխ լծկան ունեին 47 ծխեր կամ բոլոր տնտեսությունների 6,7 տոկոսը: Մեկ զույգ լծկան ունեցող միջակ տնտեսությունների թիվն էր 127 (բոլոր ծխերի 18,1 տոկոսը), որոնք ունեին 254 գլուխ լծկան կամ այդ հինգ գյուղերում եղած բոլոր լծկանների 26,3 տոկոսը: Իսկ բոլոր գյուղացիական ծխերի 21,8 տոկոսը կազմող 153 ունեոր և կուլակային տնտեսությունների ձեռքում էր կենտրոնացած 964 լծկաններից 663-ը կամ 68,7 տոկոսը¹⁰¹: Այսպիսով, լծկան չունեցող կամ ընդամենը մեկ գլուխ լծկան ունեցող 420 ծխեր (գյուղացիական բոլոր ծխերի 60 տոկոսը) ունեին միայն 47 գլուխ լծկան: Նրանք փաստորեն զրկված էին արտադրամիջոցներից, վեր էին ածվել պրոլետարների ու կիսապրոլետարների և մեկնում էին դատումների:

Ահա նաև ուրիշ տվյալներ. 1914 թ. Ալագյազի Զոբան-բյարա քրդաբնակ գյուղում 275 ծխեր ունեցել են 4334 գլուխ խոշոր ու եղջերավոր անասուն, մինչդեռ 7 ունեոր տնտեսություններ՝ 2104 գլուխ: Միայն Հաջի Ալի Հաջի Կուրբան Օղլին ունեցել է 568 գլուխ անասուն¹⁰²:

Տվյալները ցույց են տալիս, որ անասնապահության մեջ նույնպես արտահայտվում էր գյուղի սոցիալական շերտավորման պրոցեսը: Մի կողմից ուժեղանում էր սակավազոր, չբավոր գյուղացիության անասնազրկումը, քայքայումը, իսկ մյուս կողմից տեղի էր ունենում ունեոր գյուղացիության,

¹⁰⁰ Հաշվումները կատարել ենք ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 71, թ. 39—45 և «Памятная книжка Эриванской губернии на 1910 г.». աղբյուրների հիման վրա:

¹⁰¹ Հաշվումները կատարել ենք ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 71, թ. 75—110 տվյալների հիման վրա:

¹⁰² Հաշվումները կատարել ենք ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 73, գ. 68, թ. 5—9 տվյալների հիման վրա:

կուլակության աճ: Ինչ վերաբերում է միջակ գյուղացիությանը, ապա այն դժվարությամբ էր կարողանում իր տնտեսությունը վարել, դիմում էր փոխառությունների, աշխատավճարումների և դատումների, ճնշվում էր գյուղական բուրժուազիայի կողմից և առաջին իսկ անբերրիության հետևանքով ընկնում էր չքավոր գյուղացիության շարքը:

Կապիտալիստական անասնապահության զարգացման հետևանքով Արևելյան Հայաստանում նկատելի արագությամբ մեծանում էր խոշոր եղջերավոր և նվազում մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը¹⁰³:

Գավառներ	Խոշոր եղջերավոր անասուն		Մանր եղջերավոր անասուն		Զի	
	1893 թ.	1913 թ.	1893 թ.	1913 թ.	1893 թ.	1913 թ.
1. Ալեքսանդրապոլ	31,1	41,2	63,1	50,6	2	2,3
2. Նոր-Բայազետ	25,6	41,4	71,5	53,2	2	4,2
3. Եջմիածին	37,3	39,0	57,8	55,1	3,1	1,9

Գյուղական բուրժուազիան զբաղվում էր անասունների վաճառքով: Նոր-Բայազետի գավառից տարեկան վաճառքի էր հանվում մոտ 25000 գլուխ անասուն, իսկ անբերրի տարիներին՝ մոտ 2 անգամ ավելի: Անասնավաճառքի կենտրոններն էին Նոր-Բայազետը, Երևանը, Թիֆլիսը, Բաքուն, Բաթումը¹⁰⁴:

Սկսվում է առևտրային կաթնատնտեսության զարգացումը. ստեղծվում են յուղի, պանիրի գործարաններ, որոնց տները ձեռք են բերում մեծ թվով կաթնատու անասուններ և կամ էժան գնով վերցնում են չքավոր գյուղացիության կաթը և վարձու աշխատանքի շահագործման միջոցով ստացած կարագը, պանիրը վաճառքի հանում ինչպես նահանգի, այնպես էլ նահանգից դուրս գտնվող քաղաքներում: Գյուղի ապ-

րանքա-դրամային հարաբերությունների զարգացումն այնպիսի շափեր էր ընդունել, որ Երևանի նահանգական զեմստվային գյուղատնտեսը գրում էր. «Իսկ ընդհանրապես ասած քաղաքների զարգանալու և մեծանալու, հետևապես նաև գյուղատնտեսական մթերքների, մանավանդ մսի և կաթի, պահանջարկի մեծանալու հետևանքով դրանց գները բավական բարձր են և գյուղը աստիճանաբար ավելի ու ավելի է մտնում դրամական շրջանառության ոլորտի մեջ»¹⁰⁵:

Տնայնագործական եղանակով կարագ, պանիր ստանալը շատ հնուց էր գալիս և նահանգում շատ էր տարածված: Այն ռացիոնալ, մասամբ մեքենայացված առևտրական-ձեռնարկատիրական բնույթ ստացավ միայն XX դարի սկզբներին, կարևորագույն անասնապահական շրջաններում՝ Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազետի գավառներում և հատկապես Լոռիում: Նահանգում առաջիններից մեկը սերմզատ մեքենա գնեց և յուղագործարան ստեղծեց Նիկիտինո գյուղի բնակիչ Սուկովիցինը, որը, սակայն, վարձու աշխատանք չէր օգտագործում. ընտանիքի անդամներն էին մշակում գյուղացիներից գնած կաթը: Չորս ամսվա ընթացքում նա 3700 փութ կաթից ստացավ 148 փութ կարագ, 411 փութ թեյ պանիր, որոնք վաճառքի էր հանում Դարաչիշագում, Դիլիջանում և Թիֆլիսում: Այնուհետև, 1907 թ. Վոսկրեսենովկա գյուղում գործարան բացեց Վ. Կորոլյովը, Մեծ Ղարաքիլիսում՝ Ալ. Նալբանդովը և 1909 թ. Նիկիտինո գյուղում՝ Ռիզերը: Սրանցից միայն Նալբանդովը 6 ամսվա ընթացքում 5700 փութ կաթից (1700-ը սեփական կովերից և 4000-ը՝ գյուղացիներից գնած) ստացավ 200 փութ կարագ և 620 փութ պանիր: Նոր-Բայազետի գավառում խոշոր պանրագործարան-յուղագործարան հիմնեց նաև Ա. Նիկողոսովը: Նրա գործարանն աշխատում էր ամբողջ տարին. օգոստոս-մարտ ամիսներին արտադրում էր կարագ, իսկ ապրիլ-օգոստոսին՝ պանիր: Նիկողոսովը վարձում էր 29 բատրակ, որոնք աշխատում էին գործարանում և խնամում անասուններին: Նա ուներ 100 սեփական կով, 100-ն էլ տեղացիներից էր վարձում: 1909 թ.

¹⁰³ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 35:

¹⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 36:

¹⁰⁵ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 33:

գործարանում մշակվել է 6500 փուլ կաթ, ստացվել է 700 փուլ չանախ պանիր և 100 փուլ կարագ: Նման գործարաններ կային նաև Նոր-Քայազետի այլ գյուղերում (Ալքիշ, Քոչավալը, Սեմյոնովկա, Միսխանա և այլն)¹⁰⁶:

«Գյուղատնտես» պարբերականի 1910 թ. № 26—29-ում «Կաթնատնտեսությունը Լոռվա շրջանում» հոդվածում գյուղական բուրժուազիայի կողմից առևտրային կաթնատնտեսության զարգացման և չքավոր անասնապահների շահագործման մասին մանրամասն տվյալներ է բերում Խ. Երիցյանը: Լոռիում կաթնատնտեսությունն ավելի վաղ էր, ապրանքային բնույթ ստացել և 1909 թ. կային արդեն 29 պանրագործարան և 4 յուղագործարան: 29 պանրագործարաններից 25-ը պատրաստում էին շվեյցարական, 3-ը՝ հոլանդական և մեկը՝ չանախ պանիր: 25 գործարաններում մշակում էին տարեկան 370000 փուլ կաթ և արտադրում մոտ 26000 փուլ շվեյցարական պանիր, որը կազմում էր Կովկասում պատրաստվածի $\frac{1}{3}$ մասը: Չորս յուղագործարանում տարեկան մշակում էին 20000 փուլ կաթ և ստանում էին 1000 փուլ կարագ: Լոռու 34 գործարանատերերից միայն 5-ն էին, որ կաթ ստանում էին սեփական կովերից. 16 գործարանատերեր ամբողջ կաթը գնում էին գյուղացիներից, իսկ մնացածը՝ մի մասը սեփական կովերից, մյուս մասը՝ գյուղացիներից:

Առևտրային հողագործության զարգացման շնորհիվ աշխուժանում են ապրանքա-դրամային հարաբերությունները Հայաստանի ներսում, ամրապնդվում են վերջինիս տնտեսական կապերը եվրոպական Ռուսաստանի տարբեր նահանգների հետ:

Լենինը, խոսելով առևտրական հողագործության մասին, նշում է. «Առևտրային հողագործության աճումը ներքին շուկա է ստեղծում կապիտալիզմի համար: Նախ՝ հողագործության մասնագիտացումն առաջ է բերում փոխանակություն հողագործական տարբեր շրջանների միջև, հողագործական

տարբեր պրոդուկտների միջև: Երկրորդ՝ որքան ավելի է հողագործությունը ներս քաշվում ապրանքային շրջանառության մեջ, այնքան ավելի արագ է աճում գյուղական բնակչության պահանջը մշակող արդյունաբերության պրոդուկտների նկատմամբ, որոնք ծառայում են անձնական սպառման համար, երրորդ՝ այնքան ավելի արագ է աճում արտադրության միջոցների պահանջը, որովհետև ոչ մանր ու ոչ էլ խոշոր գյուղական ձեռնարկուն հիմնավորց՝ «գյուղացիական» գործիքների, շենքերի միջոցով և այլն և այլն, չի կարող նույն առևտրային հողագործություն վարել: Վերջապես, չորրորդ՝ առաջ է գալիս բանվորական ուժի պահանջ, որովհետև մանր գյուղական բուրժուազիայի առաջացումն ու հողատերերի՝ կապիտալիստական տնտեսությանն անցնելը ենթադրում է գյուղատնտեսական բատրակների ու օրամշակների կոնտինգենտի առաջացում»¹⁰⁷:

Վարձու աշխատանքը. — Գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման բնորոշ հատկանիշը վարձու աշխատանքի կիրառման աճն էր, որը տեղի էր ունենում ապրանքային արտադրության վերելքի հետևանքով:

Հայաստանի գյուղերում վարձու աշխատանքը հիմնականում սեզոնային բնույթ ուներ. շատ հաճախ հանդես էր գալիս օրամշակության ձևով: Ավելի երկարատև, մասնագիտացման հետ կապված վարձու աշխատանք օգտագործվում էր գյուղատնտեսության և անասնապահության պրոդուկտների տեխնիկական վերամշակման արտադրության մեջ՝ ըսպիսի տաթորիչ, բամբակազտիչ, յուղի, պանրի գործարաններում: Վարձու աշխատանքը հիմնականում օգտագործվում էին առևտրային հողագործության պահանջների համեմատ իրենց տնտեսությունները վերակառուցած գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Սակավ զեպքերում այն օգտագործվում էր նաև խոշոր կալվածատիրական տնտեսություններում: Վարձու աշխատանքի հիմնական կենտրոնները առևտրային երկրագործությամբ զբաղվող հարթավայրային բամբակա-

¹⁰⁶ Տվյալները վերցված են «Памятная записка о подсобных мероприятиях...» պաշտոնական հաղորդումից:

¹⁰⁷ Վ. Ի. Լենին, հ. 3, էջ 387—388:

գործական, խաղողագործական շրջաններն էին: Այստեղ աշխատանք էին գտնում ոչ միայն տեղի պրոլետարացվող գյուղացիները, այլ նաև լեռնային, նախալեռնային գավառներից, ինչպես և Թուրքիայից ու Պարսկաստանից խոշոր շահիով հողագործական արտադնացույթյունների, դատումների մեկնող քայքայված գյուղացիները: Վարձու աշխատանքն ավելի պակաս շահով օգտագործվում էր նաև նախալեռնային ու լեռնային շրջանների առևտրային երկրագործությունն ու անասնապահությունն վարող կուլակային տնտեսություններում, որտեղ բավարարում էր տեղական բանվորական ուժը:

Ի՞նչ են ասում թվական տվյալները, փաստաթղթերը օրամշակութային հողագործական և ոչ հողագործական արտադրանացույթյունների չափերի մասին:

Կարվածատիրական տնտեսությունում վարձու աշխատանք օգտագործելու մասին Սմբատ Լոռվարզը իր հուշերում գրում է, որ Լոռու կարվածատեր հանադյանն իր 920 դես. տարածությամբ հողի վրա տարեկան աշխատեցնում էր 500 տղամարդ և 100 կին բանվոր: Տղամարդ բանվորները ապրիլին օրական ստանում էին 25 կ., մայիսին՝ 30 կ., խոտհրձին՝ 50 կ., արտհնձին՝ 60—80 կ., սեպտեմբերին՝ 25—30 կ., բացի դրանից ճաշում էին տիրոջ հաշվին, աշխատում էին օրական 12—14 ժամ¹⁰⁸:

Խոշոր չափերի էին հասնում հողագործական արտադնացույթյունները դեպի առևտրային երկրագործության շրջանները: Այդ մասին Երևանի նահանգական ղեմստվային գյուղատնտեսը 1913 թ. գրում էր. «Արաքսի հովտի հարթավայրում հողը գլխավորապես կազմում է մասնավոր սեփականություն: Չնայած սակավահողությանն այստեղ բնակչությունը ոչ միայն ոչ մի տեղ չի գնում դատումների, այլև այստեղ աշխատող ձեռքը չի բավականացնում: Խաղողի այգիներում, բամբակի, բրնձի և ծխախոտի պլանտացիաներում աշխատելու են գալիս բանվորներ Պարսկաստանից, Բաշաբարանից, Դարալագյազից և այլ վայրերից»¹⁰⁹:

«Հորիզոնի» 1911 թ. № 95-ում տպագրված, Թագագյուղից ուղարկված թղթակցությունը հայտնում է, որ գարնանը, դաշտային աշխատանքներն սկսվելուն պես Պարսկաստանից հազարավոր բանվորներ էին գալիս Զանգիբասաթի և Գառնի-բասաթի շրջանները և աշնանը կրկին ետ վերադառնում. թղթակիցը դժգոհում է այն բանի համար, որ բանվորների աղապիսի հսկայական քանակի ներկայությունը գցում է տեղի բանվորների օրավարձը: Միայն Թագագյուղում աշխատող բանվորների թիվը 1000-ից անցնում էր, որից կեսից ավելին պարսիկներ էին. աշխատում էին 7 ամիս, օրական ստանալով 60 կ.: Միաժամանակ թղթակիցը նշում է մշակման ցածր տեխնիկան, հինավուրց գործիքները, որոնք ցածր արտադրողականության և բանվորական ուժի խոշոր պահպանման էին հանդիսանում:

Տարիների ընթացքում հողագործական տարադնացույթյունը Արարատյան հարթավայրային շրջաններում նորմավորում էր ստեղծել վարձու ուժի օգտագործման բնագավառում: Մոտավորապես հայտնի էր դարձել, թե նահանգի տարբեր գավառներից և կամ Թուրքիայից ու Պարսկաստանից ինչքան բանվորներ են գալու, այնպես որ զանազան պատճառների հետևանքով նրանց թեկուզ մի մասի չգալը դժվար վիճակ էր ստեղծում առևտրային հողագործության շրջանների կուլտուրաների մշակման և բերքահավաքի համար, երբ ստիպված դիմում էին նույնիսկ երեխաներ վարձելուն: Այդպիսի մի ժամանակաշրջան հանդիսացավ 1914 թ., երբ պատերազմի սպառնալիքից վախեցած, Երևանի նահանգից հեռացան հողագործական դատումների եկած պարսիկ բանվորները: Այդ մասին Պ. Պետրովիչը, հիմնվելով զանազան բամբակագործական գյուղերի թղթակիցների հաղորդումների վրա, գրում է հետևյալը. «Ինչպես բամբակի խնամքի ընթացքում, այնպես էլ կնգուղների հավաքման առաջին հերթի ժամանակ, նահանգում համարյա ամենուրեք զգացվում էր աշխատող ձեռքերի պակասություն—այս մասին հաղորդում են շատ թղթակիցներ նահանգի բոլոր հինգ բամբակացան գավառներից: Աշխատել են մեծ մասամբ տեղական բանվորները, որոնք գալիս էին Դարալագյազից, Էջմիածնի,

¹⁰⁸ Միջին հայկական մասնահյուղի արխիվ, ֆ. 40, գ. 1, թ. 18:

¹⁰⁹ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 41:

Երևանի և այլ գավառների լեռնային մասերից, լինում էին բանվորներ նաև հարևան նահանգներից, և, մասնավորապես, Կարսի մարզից: Ինչ վերաբերում է արտասահմանից եկողներին, ապա պարսիկների մասին Նախիջևանի թղթակիցները հաղորդում են, որ ընթացիկ տարում Թուրքիայի հետ պատերազմ լինելու վախի պատճառով, նրանք հայրենիք են գնացել: Այդ նույնը եղավ նաև Սուրմալուի գավառում աշխատող թուրքահայատակ բանվորների հետ: Բնորոշ է նաև, որ աշխատանքի վարձվելուց խուսափել են նաև քրդերը. «եկվոր բանվորներ բոլորովին չկան, իսկ ուրիշ տարիներում շատ էին լինում, մանավանդ քրդեր՝ իրենց մեծ ընտանիքներով»։ «առաջ պարսիկներ էին աշխատում, բայց այժմ չկան, հայրենիք են գնացել»,—գրում է Երևանի գավառի թղթակիցներից մեկը: Բանվորների պակասությունը «զգացվում է եկվոր տարրերի բացակայության պատճառով» (Բաշնալու գյուղ, Երևանի գավառ):

Բայց այնուամենայնիվ, ըստ երևույթին, բնակչությունը, յուր կզենա ընտանիքների առկա ուժերով և հարևան ոչ բամբակցան գյուղերի ազատ աշխատավորներով: Բամբակի բերքը երեխաներն էին հավաքում,—պարզաբանում է թղթակիցներից մեկը»¹¹⁰:

Հացահատիկային շրջանները սովորաբար բավարարվում էին տեղական բանվորներով: Ավելին. ինչպես նշվում էր փոխարքայի գրասենյակի գեմսկի բաժնի 1913 թ. կատարած ուսումնասիրության մեջ, Ալեքսանդրապոլի որոշ գյուղերում գյուղացիական բանվորները, բավարարելով տեղական պահանջները, նույնիսկ մեկնում են այլ վայրեր՝ դատումների համար¹¹¹: Սակայն քայքայված, պրոլետարացվող գյուղացիությունը, տեղական շուկայի նեղության պատճառով, ավելի մեծ չափերով դիմում էր ոչ հողագործական արտադնացությունների. դատումների էր գնում թե Հայաստանի և թե Կովկասի ու Ռուսաստանի արդյունաբերական շրջանները, պղնձ-

ձահանքերն ու նավթահանքերը, գործարաններն ու ֆաբրիկաները: Արտադրամիջոցներից զրկված գյուղացին դիմում էր ամեն ինչի՝ իր ընտանիքի գոյությունը քարշ տալու համար:

Բուլշևիկյան «Նոր խոսք» թերթը Հայաստանի գյուղացիության մասին գրում է. «Մի կողմից հողագործության ներկա բթացած հին կարգերը, մյուս կողմից սակավահողությունը, դրանց և ընկերանալի՜վ այդ բազմազան տարրերի ուժեղ շահագործությունը, որոշ չափով արդեն զարկ են տալիս գյուղական ժողովրդի պրոլետարիզացիային: Գյուղացին ապրում է տարվա մեծ մասը մշակություն և բանվորություն անելով այս և այն կենտրոններում...

...Գարունը բացվելու պես, դուք տեսնում եք հազարավոր գյուղացիք աղքատության դժոխքից դուրս պրծած, մի պղտոտ հոսանքի նման թափվում են քաղաքները: Հարկերի ծանրաբեռնում, պարտքեր, պահանջներ, քաղցածություն, հողի և գործիքների բացակայություն, այդ բոլորը կազմում են նրա իրական վերքը»¹¹²:

Բուն Հայաստանում զգալի թվով քայքայված գյուղացիներ աշխատում էին պղնձահանքերում, խիստ ծանր պայմաններում, որպես բանվորներ: Այսպես, ըստ Ս. Զավարյանի տվյալների, Զանգեզուրի շրջանի 11 գյուղերից 1906 թ. դատումների են գնացել 1917 հոգի, 1903 թ. համեմատությամբ՝ ավելի քան 500 մարդ: Նրա հաշվումներով տղամարդկանց 1/3-ը դատումների է դիմել դրսում: Զգալի թիվ են կազմում Բաքու, ինչպես նաև Զանգեզուրի պղնձահանքերը մեկնողները: Այսպես, միայն Քաջարան գյուղից 1906 թ. արտադնացությունների են դիմել 75 հոգի, որից 63-ը՝ Ղափանի պղնձահանքերը: Ղափանի պղնձահանքերում աշխատող բանվորների (մոտ 1200—2000 հոգի) մեծագույն մասը տեղի քայքայված գյուղացիներից էին¹¹³: «Գավառ» պարբերականի 1910 թ. № 10-ում տպագրված «Ղաթարի պղնձահանքերում» հոդվածում նշվում է, որ հանքերում աշխատում են մոտ 2500

¹¹⁰ П. Петрович, Состояние хлопковых плантаций в Закавказье, I/X-1914, Тифлис, 1914, стр. 111.

¹¹¹ ЗВУЗ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4943, ք. 211:

¹¹² «Նոր խոսք», 1906, № 13:

¹¹³ Տե՛ս С. Заварян, Экономические условия Карабага и голод 1906—1907 гг., С. Петербург, 1907:

բանվորներ, որոնց մեծ մասը տեղացի քայքայված գյուղացիներից են¹¹⁴;

Գյուղի հետագա քայքայման, գյուղացիության ունեղորդման ու պրոլետարացման մասին են վկայում զանազան գավառներից և շրջաններից տարեցտարի աճող արտագնացությանները: Այսպես, Նոր-Բայազետի գավառապետը 1913 թ. Կովկասյան վիճակագրական կոմիտեին պաշտոնական տրված լսյուններ է ներկայացնում 1910—1912 թթ. ընթացքում անձնագիր ստացած և դատումների մեկնած գյուղացիների մասին (պետք է նկատի ունենալ, որ գյուղացիության մի մասը հեռանում էր գյուղերից առանց անձնագիր ստանալու, ուղղակի տանուտերերից վկայական վերցնելով): Եթե 1910 թ. Նոր-Բայազետի գավառի 16 գյուղերից անձնագիր են ստացել և դատումների գնացել 9370 հոգի, ապա նրանց թիվը 1911 թ. հասնում է 10568-ի, իսկ 1912 թ. արդեն՝ 10629-ի¹¹⁵: Բորչալուի գավառապետը 1913 թ. հայտնում է, որ Լոռվա գավառամասից անձնագիր են ստացել և նահանգից դուրս արտագնացությունների են մեկնել 1910 թ. 3516 հոգի, 1911 ՝ 4532, իսկ 1912 թ. արդեն՝ 5832 հոգի¹¹⁶: Երևանի նահանգի գեմատվային գյուղատնտեսը 1913 թ. գրում էր. «Ալեքսանդրապոլի գավառի շատ գյուղերից երիտասարդությունը դատումների է գնում Ամերիկա, շատ մարդիկ աշխատում են երկաթուղիներում, մնացածները դատումների են գնում Թիֆլիս, Բաքու, Բաթում, Երևան և ուրիշ տեղեր. լեռնային վայրերի (Աբարան, Դարալագյազ) շատ բնակիչներ գարնանը գնում են աշխատելու Արաքս գետի հովտի խաղողի այգիներում, բամբակի, բրնձի և ծխախոտի պլանտացիաներում: Նոր-Բայազետի գավառում Գյոքչա լճի ափերին երիտասարդությունը համարյա բոլորովին բացակայում է. այնտեղ մնում են միայն կանայք, երեխաները և ծերունիները»¹¹⁷:

1914 թ. ամռանը Պետերբուրգի «Ռեչ» թերթը հաղորդում

էր, որ հողագրկության պատճառով Երևանի նահանգից գյուղացիությունը մասսայաբար գաղթում է դեպի Ամերիկա: Միայն 1914 թ. հունվար-հունիս ամիսներին Ալեքսանդրապոլի մի քանի գյուղերից Ամերիկա են մեկնել շուրջ 140 հոգի¹¹⁸:

Տարագիրների բազմությունը անհանգստություն էր պատճառում ցարական շինովնիկներին: 1912 թ. փետրվարի 26-ին Կովկասի փոխարքայի օգնականը Երևանի նահանգապետին գրում էր. «Սեծովյան նահանգի նահանգապետից ստացած տեղեկությունների համաձայն ներկայումս Սևստվյան նահանգ և զլխավորապես Տուապսե մեծ խմբերով գալիս են բնիկներից բաղկացած բանվորներ Երևանի նահանգից՝ Արմավիր-Տուապսե ճանապարհի կառուցման վրա աշխատելու համար:

Այնինչ այդ ճանապարհի կառուցմանը եկող բանվորները հոսանքն այնքան մեծ է, որ առաջարկն զգալիորեն զերպանցում է պահանջարկին, նոր եկող խմբերը մնում են առանց աշխատանքի և միջոցների բացակայության հետևանքով նյութական անելանելի դրության մեջ են ընկնում. ներկայումս այդպիսի դործագուրկներ միմիայն Տուապսեում հավաքվել են մոտ 2000 հոգի»¹¹⁹: Նմանօրինակ բովանդակության կարգադրություն է լինում Երևանի նահանգապետին 1914 թ.՝ Սոչիի շրջանում հավաքված հսկայական քանակության մարմարների մասին¹²⁰, ընդ որում առաջարկվում է բնակչությանն այդ մասին տեղեկացնելու միջոցով հասնել արտագնացությունների դադարեցմանը դեպի այդ շրջաններ:

Երևանի նահանգից 1912 և 1913 թթ. կատարվող ընդհանուր արտագնացությունների մասին հետաքրքիր տվյալներ է տալիս նահանգական վիճակագրական վարչությունը¹²¹.

¹¹⁸ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2697, թ. 3—4:

¹¹⁹ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 255, թ. 132, 134:

¹²⁰ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 432, թ. 10:

¹²¹ Տվյալները վերցրել ենք «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г.», 3-րդ բաժին և «Экономический вестник Армении», 1923 թ., № 2, օգտվել ենք Հ. Թումանյանի «Экономическое развитие Армении» գրքի էջ 227-ից:

¹¹⁴ ՍՄԿԿ ԿԿ-ին կից ՄԼԻ հայկական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 34, գ. 6, թ. 46—48, 56—60:

¹¹⁵ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 415, գ. 118, թ. 22:

¹¹⁶ Նույն տեղը, գ. 88, թ. 23:

¹¹⁷ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 11:

Փավառներ	Գյուղերի թիվը, որոնցից մեկն է համարվում	Դատումների մեկնողների թիվը			Տարեկան վատմանը	Մեկ բանվորի տարեկան վատմանը
		նահանգի ներքում	նահանգից դուրս	արտասահման		
Երևան	79	1758	195	6	36230	—
Էջմիածին	120	3121	1157	328	373565	—
Սուրմալու	126	820	751	150	151410	—
Նոր-Բայազետ	132	3049	7361	41	873780	—
Ալեքսանդրապոլ	148	3821	5237	515	832460	—
Շարուր-Գարալադազ	96	554	1750	1	88950	—
Նախիջևան	127	1424	3917	1077	350275	—
1912 թ. նահանգ.	828	14547	20368	2118	2706670	73 ա.
1913 թ. նահանգ.	861	17446	29149	2137	2075800	84 ա.

Այսպիսով, 1912 թ. արտագնացությունների են դիմել 37033 հոգի, իսկ 1913 թ. արդեն՝ 48732 հոգի, այսինքն՝ 11400-ով ավելի: Մեծ է հատկապես նահանգից դուրս մեկնողների քանակը, որը ցույց է տալիս, որ գերիշխում էր ոչ հողագործական բնույթի տարագնացությունը: Բերված աղյուսակից այնուհետև երևում է, որ տարագնացությունները քիչ էին Երևանի և Սուրմալուի գավառներում, որտեղ վարու աշխատանքի օգտագործման մեծ հնարավորություններ կային և, ընդհակառակը, շատ էին այդ տեսակետից քիչ զարգացած Ալեքսանդրապոլի և Նոր-Բայազետի գավառներում: Արտագնացության դիմողները թե գյուղատնտեսության և թե արդյունաբերության մեջ կատարում էին ամենածանր, սև և քիչ վարձատրվող աշխատանք. մանավանդ արդյունաբերության մեջ դա խիստ ակնհայտ էր: Արտագնացողները մշտական, մասնագետ բանվորներ չէին: Աղյուսակի տվյալներից երևում է, որ յուրաքանչյուր բանվոր տարեկան միջին հաշվով ստանում էր 73—84 ա., որը հնարավորություն չէր ստեղծում պահելու ընտանիքը, վճարելու պարտքերը, հարկերը և միաժամանակ վերականգնելու տնտեսությունը:

Առևտրային հողագործության զարգացման, գյուղացիա-

կան բանվորական ուժի դաժան շահագործման, չնչին վարձատրության, ինչպես նաև կանանց և երեխաների աշխատանքի ավելի էժան օգտագործման մասին որոշ պատկերացում ունենալու համար բերենք հետևյալ աղյուսակը, որը կազմել ենք Կովկասյան գյուղատնտեսական ընկերության տեղական թղթակիցների հաղորդումների հիման վրա: Այն վերաբերում է 1911 թ.: Օրական միջին աշխատավարձը արտահայտված է կոպեկներով¹²²:

Գյուղական բանվորներ	Ձմռանը	Փարիսին	Ամռանը	Աշնանը
Բանվոր	37	45	72	50
Բանվորուհի	23	31	40	32
Երեխա	19	28	35	25

Հաջորդ աղյուսակը կարող է որոշ պատկերացում տալ աշխատավարձի բարձրացման մասին (ռուբլիներով, միջինը)¹²³:

Գյուղական բանվորներ	Ամբողջ տարով վարձվողը			Ամբողջ ամռանը վարձվողը		
	1911	1906	1901	1911	1906	1901
Բանվոր	75,6	52,5	38,6	43,1	30,9	24,5
Բանվորուհի	61,2	38,6	29,4	33,9	23,0	17,2
Երեխա	32,5	23,1	16,9	19,4	14,3	10,8

Այսպիսով, 10 տարվա ընթացքում գյուղական բանվորի աշխատավարձը աճել էր մոտավորապես կրկնակի չափով:

¹²² Տվյալները վերցրել ենք «Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1911 г.»:

¹²³ Տվյալները վերցրել ենք նույն աղբյուրից:

արև արդյունք էր նաև 1905—1907 թթ. հեղափոխական շարժումները:

Ազատ վարձու աշխատանքի նշանակությունը հողագործության մեջ կայանում էր նրանում, որ փոքրիկ հողակտորին ստրկորեն կապված, հողատիրոջից նատուրալ տնտեսության սահմաններում լճացած, տգիտության ու խավարի մեջ թաղված գյուղացու փոխարեն հանդես էր գալիս հողի ստրկական կախումից ազատ, իր աշխատուժը ազատ կերպով տնօրինող, այն բարձր գնով վաճառող, գյուղական խավարի ու ճահճացման միջոցառող դուրս եկող, հասարակական կյանքի հետ ծանոթացող բանվորը: Հողագործական և ոչ հողագործական արտագնացությունների հետևանքով, կոլեկտիվ աշխատանքի պայմաններում բանվորը շատ բան էր սովորում և աստիճանաբար գիտակցական պայքար էր սկսում իր դասակարգային շահերի համար:

Գյուղատնտեսական գործիքների բարելավումը.—կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը գյուղատնտեսության մեջ պահանջում էր ոչ միայն հողի ռացիոնալ օգտագործում, այլև գործիքների կատարելագործում և մեքենաների ներմուծում: Լենինը նշում է, որ կապիտալիզմը մի կողմից ինքն է ծնում, պահանջում մեքենաների, որակյալ գործիքների օգտագործում, իսկ մյուս կողմից հենց գործիքների, մեքենաների տարածումը և օգտագործումը տանում է դեպի կապիտալիզմի հետագա զարգացումը գյուղատնտեսության մեջ¹²⁴:

Հայաստանում խոշոր, կապիտալիստական սկզբունքներով տարվող կալվածատիրական տնտեսությունների համարյա բացակայության պայմաններում գյուղատնտեսական մեքենաների, գործիքների ձեռք բերման, օգտագործման ուղղությամբ խոշոր ներդրումներ փոքր չափերով էին տեղի ունենում: Գյուղացիության հսկայական զանգվածը միջոցներ չունեին դրանք ձեռք բերելու, ուստի իր հողակտորը մշակում էր խիստ էքստենսիվ եղանակով, խոշոր աշխատանք կլանող և չնչին արդյունքներ տվող պապենական գործիքներ:

Իր միջոցով: Միանգամայն սխալ էր պաշտոնական այն տեսակետը, որ առաջ էին քաշում կալվածատիրության, չինովնիկության ներկայացուցիչները, երբ մեղադրում էին գյուղացիությանը տգիտության, ամեն նորին դիմադրելու և իրենց հին գործիքները մտածված կերպով նորով չփոխարինելու մեջ: Սա հերքվում է հենց գյուղացիության կարիքներն ուսումնասիրող Երևանի նահանգական կոմիտեի պաշտոնական գեկուցագրերով. «Հին գործիքներով հողը վատ մշակելու մասին նույնպես բացատրեցին (գյուղացիների ներկայացուցիչները—Մ. Խ.), որ շատերը գիտեն, որ նոր գութաններ, ավելի լավն են, դրանցով ավելի հեշտ է աշխատել, հարկավոր է ավելի քիչ բանող անասուն՝ 6—8 զույգ եզան փոխարեն ընդամենը 2—3 զույգ, բայց այդպիսի գործիքներ գնելու համար փող չկա և չգիտեն նաև որտեղից գնեն այդ նոր գործիքները, իսկ եթե խանութպաններից ոմանք գյուղերում գութաններ էլ պահում են վաճառքի համար, ապա անմատչելի գին են նշանակում և տհաճությամբ են ապառիկ տալիս»¹²⁵:

Կովկասում գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների վաճառման մենաշնորհը գտնվում էր Աուֆերմանի ֆիրմայի Թիֆլիսի բաժանմունքի ձեռքին: Նշանակելով բարձր գներ, վաճառելով հնացած մեքենաներ ու գործիքներ, Աուֆերմանի ֆիրման հսկայական փկամուտներ էր ստանում: Այսպես, Երևանի նահանգի հողագործության վարչության պետի պաշտոնական հաղորդման համաձայն Աուֆերմանը մեքենաները, գործիքները վաճառում էր գնից 35—40, իսկ առանձին դեպքերում՝ 50 տոկոսից բարձր արժեքով: Պարզ էր, որ արժեքն ավելի կմեծանար մեքենաները, գործիքները Երևանի նահանգ փոխադրելու դեպքում¹²⁶:

Չնայած կատարելագործված մեքենաների ու գործիքների ձեռք բերման գործում եղած այսպիսի դժվարություններին, բարձր գներին, Երևանի նահանգում վաճառքի կետերի բացակայությանը, այնուամենայնիվ, գյուղական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները, առևտրային հողագործություն

¹²⁵ «Извлечения из журналов местных комитетов...», стр. 13.

¹²⁶ В. Рштуни, Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении, Ереван, 1954, стр. 114—115.

¹²⁴ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, հ. 3, էջ 274:

վարողները ձեռք էին բերում գյուղատնտեսական մեքենաներ, որակյալ գործիքներ և բարձրացնում էին հողի մշակման տեխնիկան: Գյուղերում հնամենի արորի, փայտե գութանի և տափկանի հետ միասին հողը մշակում էին նաև երկաթե գութաններով, երկաթե ատամներով տափաններով, գործածության մեջ են մտնում սերմնացանները և սերմագտիչ մեքենաները, կուլտիվատորները և հնձիչ մեքենաները: Այսպես, Ղուրղուղուլիի տանուների տվյալներով, 1913 թ. համայնքի գյուղերում եղել են 220 արոր, 210 փայտե տափան, 20 քամհար, 230 մանգաղ, բայց միաժամանակ նաև 28 երկաթե գութան: Կարխունի գյուղական համայնքի տանուները հայտնում է, որ 250 արորի, 15 փայտե գութանի, 300 փայտե տափանի, 70 քամհարի հետ միասին գյուղերում եղել են նաև 95 երկաթե գութան¹²⁷: Երևանի գավառի առաջին գավառամասի հաշտարար միջնորդի տվյալներով գավառամասի 5 գյուղական համայնքներում 4230 արորի, 187 փայտե գութանի, 2159 փայտե տափանի հետ միասին գործածության մեջ են եղել 1155 երկաթե գութան և 233 երկաթե ատամնավոր տափան¹²⁸:

Պաշտոնական, սակայն ոչ լրիվ տվյալներով 1912 թ. Երևանի նահանգում եղել են գյուղատնտեսական գործիքներ և մեքենաներ հետևյալ քանակով¹²⁹:

Արորներ	— 62800	Ձիափողիներ	— 245
Փայտե գութաններ	— 5672	Երկաթե ատամով տափաններ	— 3100
Փայտե տափաններ	— 22487	Խոտհնձիչ մեքենաներ	— 68
Քամհարներ	— 5852	Հնձիչ մեքենաներ	— 6
Թագուցազներ	— 66	Սերմնացան մեքենաներ	— 5
Երկաթե գութաններ	— 6532	Խոտի մամլիչներ	— 3

Այս թվերից պարզ երևում է, որ էքստենսիվ հողագործության գործիքների գերակշռության պայմաններում աստի-

¹²⁷ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 73, գ. 53, թ. 1—2:

¹²⁸ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 90, թ. 213—214:

¹²⁹ Տվյալները վերցրել ենք «Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г.», 3-րդ բաժին, էջ 183—184-ից:

ճանաբար մեծանում է կատարելագործված գյուղատնտեսական մեքենաների քանակը: Այդ են ապացուցում նաև հետևյալ վիճակագրական տվյալները.

Երևանի նահանգ ներմուծվել են գործիքներ¹³⁰:

1901 թ. — 4333 փուլ

1902 թ. — 7086 »

1903 թ. — 14961 »

1906 թ. — 5433 »

1907 թ. — 6351 »

1908 թ. — 10022 »

1905—1907 թթ. գյուղացիական շարժումների և հայադրբեջանական ընդհարումների տարիներին ներմուծման տեմպերն ընկնում են, սակայն կրկին արագորեն բարձրանում են, որ ցույց է տալիս առևտրային հողագործության համար անհրաժեշտ կատարելագործված գործիքների, մեքենաների պահանջի մեծացումը: Նույն տվյալներով 1908 թ. ներմուծման մեջ 70 տոկոսը կազմում էին մանգաղները, բահերը և այլ մանր գործիքներ, շուրջ 25 տոկոսը կազմում էին երկաթե գութանները և 5 տոկոսը՝ գյուղատնտեսական այլ գործիքներն ու մեքենաները: «Արագղայան» կալվածքում օգտագործվում էր նաև տրակտորը:

Այսպիսով, մեքենաների և կատարելագործված գյուղատնտեսական գործիքների օգտագործման հետևանքով զարգանում են կապիտալիստական հարաբերությունները, զարկ է տրվում առևտրային հողագործությանը, մեծանում է վարձատրության օգտագործումը, կանանց և երեխաների աշխատուժի շահագործումը, ստեղծվում են արդեն մասամբ բարձր եկամտաբերություն ունեցող տնտեսություններ:

Կուլակության պայքարը հողի վերաբաժանումների դեմ. — XX դարի սկզբին գյուղի կուլակությունը, կապվելով շուկայի հետ, գործադրելով ամեն տեսակի շարաշահումներ ու խաղախույթումներ և ստանալով ցարական պաշտոնյաների լայն օժանդակությունը, ավելի ու ավելի էր իր ձեռ-

¹³⁰ «Кавказское хозяйство», 1910 г., № 2.

քում կենտրոնացնում հիմնական արտադրամիջոցը՝ հողը: Կուլակները ամեն կերպ ձգտում էին վերացնել համայնական հողատիրության գլխավոր սկզբունքը՝ հողի պարբերական-հավասարարական վերաբաժանումները և բաժնեհող ունեցող գյուղացիներին դարձնել իրենց վարձու բանվորները: Նրանք գյուղական հասարակության ժողովներում ապօրինի կերպով, սպառնալիքի, փողի կամ ուղղակի ճնշման միջոցով խափանում էին հողի վերաբաժանումների հարցը և արդյունքը հաճախակի լինում էր այն, որ վերաբաժանումները տասնյակ տարիներով ձգձգվում էին:

Նրևանի նահանգական զեմստվային գյուղատնտեսը 1913 թ. նշում է, որ համայնական հողերի վերաբաժանում տեղի չի ունեցել Ներքին Ղարանլուղում 29 ափրի, Ղարաղալայում՝ 22, Գյուլում՝ 25, Արդաշարում՝ 19, Թաքառլուում՝ 20, Դալիփաշայում՝ 25, Ալիխանում՝ 20, իսկ Նովո-Միխայլովկայում՝ արդեն 40 տարվա ընթացքում: «Շատ գյուղերում հողի վերաբաժանում երբեք չի եղել (Նովարո, Միքաբ, Դադաշլաղ), այլ գյուղերում հողի վերաբաժանումներն ուշանում են համեմատած այն ժամկետի հետ, որ սահմանված է եղել նախկին հողաբաժանման ժամանակ (Ներքին Ղարանլուղ, Ղարաղալա, Գյուլ, Մադկունք, Դոմաշեն, Դալի-Ղարադաշ գյուղեր): Ակներեաբար համայնքում կազմվել է այնպիսի անձանց մի խումբ, որոնց համար հողի վերաբաժանումը որևէ պատճառով ձեռնադրելի է և նրանք ամեն կերպ արգելակում են այդ գործը...»¹³¹:

Գյուղացիության կարիքներն ուսումնասիրող նահանգական կոմիտեն իր եզրակացության մեջ գրում էր. «Հողի համայնատիրության հիմնական նշաններից մեկը՝ հողի պարբերական վերաբաժանումները բնավ էլ ամենուրեք չէ, որ պահպանվում են: Այն գյուղերի կողքին, որտեղ վերաբաժանումները կատարվում են 6 և նույնիսկ երեք տարին մեկ անգամ, գոյություն ունեն նաև այնպիսի գյուղեր, որտեղ արդեն տասնյակ տարիներ է, որ այդպիսի վերաբաժանումներ չեն եղել: Այդ երևույթը բացատրվում է տեղական կու-

լակների ազդեցությամբ, որոնց հաջողվել է իրենց ձեռքը վերցնել մեծ քանակությամբ բաժնեհողեր և որոնց համար վերաբաժանումներ ձեռնադրել չէին լինի: Այդ անձինք գյուղական հասարակության ժողովներում հաճախ հասնում են այն բանին, որ վերաբաժանման վերաբերյալ վճիռներ չեն կայացվում»¹³²:

Հաճախ գյուղացիներին հաջողվում էր գյուղական հասարակության ժողովում անցկացնել վերաբաժանման որոշում, բայց չէին կարողանում իրագործել այն, քանի որ կուլակները իրենց արբանյակների միջոցով խանգարում էին նրա իրագործմանը: Ջաֆարբաղի ներկայացուցիչները 1913 թ. ապրիլի 6-ին հաշտարար միջնորդին բողոքում են, որ լիազորված հողաշափերը պետք է ըստ շնչերի հավասար բաժանեին հողը, «բայց լիազորները այնքան էլ բարեխղճորեն չեն բաժանում հողը մեր միջև, որպեսզի խաղաղ վերջացնեն հողերի բաժանումը, մեկին շատ հող են տալիս, մյուսին քիչ, որին էլ բողոքովին հող չեն տալիս, մեկին տալիս են լավ հող, մյուսին տալիս են անպտուղ հող, որից խրվում են նրա ունեցած ամբողջ հողը, և այլն, որի հետևանքով մեր հասարակության մեջ զանազան անկարգություններ են լինում, առանձնապես ոմանցից խլում են թիփուտները, տընամերձ հողերը, իսկ իրենք՝ այդ լիազորները լավ հողամասեր են վերցնում իրենց»¹³³:

Այսպիսով, համայնական հողերի պարբերական հավասարաբաժանումների մասին օրենսդրությունը կամ կյանքում չէր իրագործվում, կամ եթե իրագործվում էր, ծառայում էր կուլակության շահերին:

7. ԶՐԻՑ ՕԳՏՎԵԼՈՒ ԿԱՐԳԸ, ՀՈՂԵՐԻ ՈՌԳԱՆԻՐՈՒՄԸ

Հայաստանի խիստ ցամաքային կլիմայի պայմաններում գյուղատնտեսության համար խոշոր նշանակություն ունեւր ջուրը. նրա կարևորությունն առանձնապես մեծ էր հարթավայրային շրջաններում: Չնայած ըստ ցարական օրենքների

¹³¹ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 4993, թ. 11:

¹³² «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», հավելված, էջ 5—6:

¹³³ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 69, թ. 14:

շուրը կալվածատիրական-մասնատիրական գյուղերում տեր-վիտուտային, իսկ պետական գյուղերում հավասարակա-սկզբունքներով պետք է բաշխվեն, սակայն իրականում այն վերածվել էր կալվածատերերի, կուլակների սեփականու-թյան: Վերջիններս ջրային աղմինիստրացիայի լայն օժան-դակության պայմաններում լիովին օգտվում էին «ընդհանուր» օգտագործման տակ գտնվող ջրից, իսկ խեղճ գյուղացին, չը-կարողանալով ջրել իր շնչին հողակտորը, սովի սպառնալի-քի առաջ գտնվելով, շատ հաճախ իր հողը ջրելու համար կովի մեջ էր մտնում իր և մոտակա այլ շենքերի գյուղացի-ների հետ:

Ոռոգման գործի անմխիթար վիճակի մասին խոստովա-նում էին նաև ցարական շինովնիկները: 1900 թ. Կովկասի ջրերի տեսուչն իր զեկուցման մեջ գրում էր, որ 7 տարվա աշխատանքներից հետո 1890 թ. ընդունվել է օրենք Անդրը-կովկասում ջրից օգտվելու և ոռոգման աշխատանքների կար-գի մասին: Դրա հիմքում ընկած էին ինչպես տեղական սո-վորույթները, այնպես էլ ռուսական օրենսդրությունը: Օրեն-քը սահմանում էր.

1. Ոռոգվող ջրերը, սակավ բացառությամբ, ոչ թե մաս-նավոր, այլ համայնական սեփականություն են, ուստի պետք է բաշխվեն ըստ իրական կարիքների և վաղեմի փա-տացի օգտագործման:

2. Որոշակի աշխատանք պետք է կատարվի հողերի հե-տագա ոռոգման, առունների անցկացման գործում:

3. Ջրային տնտեսության կարգավորման և ջրի բաշխման գործը ղեկավարելու համար Անդրկովկասը պետք է բաժան-վի 94 ջրային օկրուգների՝ 10 ինժեներ-հիդրավիկների գըլ-խավորությամբ, որոնք իրենց ֆունկցիան իրագործելու էին միրաբների (ջրային օկրուգի պետ), ջուվարների (առունների հետևող) և ջրաբաշխների (առանձին գյուղերում ջրի բաշ-խումը կատարող) միջոցով: Միրաբները, ջուվարները և ջը-րաբաշխները ընտրվում էին գյուղացիների կողմից և հաս-տատվում ցարական աղմինիստրացիայի կողմից¹³⁴:

Ինչպես իր ընդհանուր ազդարային քաղաքականության մեջ, այնպես էլ ջրային իրավունքի հարցերում ցարական օրենքները ելնում էին կալվածատիրության, կուլակության շահերից: 1890 թ. ջրային օրենսդրությունը ջրի համայնա-կան սեփականության կողքին օգտագործում էր «սակավ բացառությամբ», «ըստ վաղեմի փաստացի օգտագործման» արտահայտությունները, որոնք խոշոր սողանցք էին հանդի-սանում ջրից օգտվելու գործում կալվածատիրական-կուլա-կային արտոնությունների ստեղծման կամ պահպանման համար: Նույնիսկ այդքան սահմանափակ վիճակում էլ ջրա-յին օրենսդրությունը չէր կիրառվում: Բավական է նշել, որ նշված օրենքի հրապարակումից մինչև 1902 թ. Երևանի նա-հանգում ոչ մի նոր ջրանցք չի բացվել: Նահանգում եղած 10 ջրային օկրուգներից միայն մեկում էր ջրային իրավունքը ո-րոշվել, իսկ մնացածներում տիրում էր նույն խառնաշփոթ վիճակը: Ինժեներ-հիդրավիկ Տառլովսկին գրում էր. «Ջրի բաշխման գործում ջրջանների մեծ մասում կարգերը շարու-նակվում են մնալ բառացիորեն նույնը, ինչ որ եղել են 1890 թ., և այդ գործում տիրող քաոսի, միրաբների կամայակա-նության ու շարաշահումների դեմ դժգոհություններ արտա-հայտում են բոլորը, չբացառելով նաև ինժեներ-հիդրավիկ-կին»¹³⁵:

Բամբակագործների համագումարում կարդացած զեկուց-ման մեջ Պ. Պետրովիչը մեջբերումներ է կատարում գյուղա-կան թղթակիցների հաղորդումներից, որոնք նշում են ոռոգ-ման համար ջրի անբավարարությունը, միրաբների շարաշա-հումները, ջրի համար վեճերի և նույնիսկ սպանության դեպ-քերը: Նովորուզուից (որտեղ վիճակը ջրի տեսակետից համե-մատաբար լավ էր համարվում) թղթակիցը հայտնում էր, որ ջրելու ժամանակ «շատ է շարչարվում գյուղացին, ոչ մի կերպ ժամանակին չեն կարողանում ջրել, ջրի համար սպա-նություններ են տեղի ունենում»¹³⁶: էջմիածնի թղթակիցնե-րից մեկը գրում էր. «Ջուրը շատ է, սակայն, միրաբների շա-

¹³⁵ «Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г.», հավելված, էջ 44—65:

¹³⁶ «Труды съезда хлопководов», I, Тифлис, 1913, стр. 108.

համոլության հետեանքով, որոշ գյուղերում ջրի պակաս է լինում, հատկապես Փ. Շահրիար գյուղում, որտեղ բամբակի ցանքերը երբեմն տառացիորեն չորանում են»¹³⁷։ Առանձին թղթակիցներ նշում էին, որ ջրի սակավության հետեանքով ցանքսերի փչացումից վախենալով շատ տեղերում չեն հանդերձում բամբակ ցանել։ Սամաղարի թղթակիցը գրում էր, որ իրենց շրջանի 20 գյուղերից քչերը բավարար քանակով ջուր ունեն, մեծ մասը ամռանը ջրի խիստ կարիք է ունենում, որի հետեանքով «համարյա բոլոր այն բնակիչները, որոնք համարձակություն են ունեցել (ասում եմ համարձակություն, որովհետև այժմ մեզ մոտ բնակիչները վախենում են վատ ջրման հետեանքով բամբակի համար հող հատկացնել) ցանել բամբակ, երաշտից ցանքսերը կորչում են և մարդիկ լիակատար հիասթափվում են»։ Այնուհետև շարունակում էր. «Ջանազան պոմպերի միջոցով կարելի է մերձակա լճից կամ գետից ոռոգման համար անհրաժեշտ քանակությամբ ջուր հանել, սակայն մինչև այժմ ոչ ոք չի մտահոգվել դրա մասին»¹³⁸։

1911 թ. ամռանը Ղամարլու, Յուվա, Մասլումա և այլ գյուղերի ներկայացուցիչները հեռագրով դիմում ան նահանգապետին Գառնիբասարի ջրային օկրուգի միջոցով կոդմից կամայականորեն իրենց հասանելի ջրի բաժինը միայն $\frac{1}{5}$ մասով բաց թողնելու դեմ, որի հետեանքով ցանքերը սկսել էին չորանալ։ Ուսումնասիրելով իրերի վիճակը, ինժեներ-հիդրավիկը թեև մեղմացնում է միջոցի կամայականությունը, սակայն ստիպված նշում է գոյություն ունեցող շարաշահումները։ «Ցանքերի անհավասար վիճակը,— գրում է նա,— գյուղերում առաջանում է գլխավորապես ջրի ոչ ճիշտ բաշխման հետեանքով, որպիսի անճշտությունը թույլ են տալիս կամ ջրաբաշխները, կամ թե հասարակության ժողովի սահմանած կարգը խախտում են գյուղերի ուժեղ և հարուստ բնակիչները, որոնց բոլոր ցանքերը միշտ հիանալի վիճակում են լինում։ Այս շարիքի դեմ պայքարելը շատ դժվար է»։

¹³⁷ Նույն տեղում։

¹³⁸ Նույն տեղում, էջ 109։

Ապա շարունակում է. «Ընդամին պետք է ավելացնեմ, որ ջրային օկրուգների բոլոր գյուղերում և մասնավորապես վերոհիշյալ գյուղերում ոռոգվող հողի տարածությունն ամեն տարի ավելանում է, իսկ ջրի քանակը չի ավելանում և նույնիսկ չորային տարիներում պակասում է, ուստի և ոռոգման ջրի կարիքը խիստ մեծանում է»¹³⁹։

« Кавказское хозяйство » պարբերականը 1914 թ. № 2-ում հաղորդում էր, որ Նոր-Բայազետի մի շարք գյուղերի բնակիչներ զայրացել էին ցարական ադմինիստրացիայի դեմ, որը ոչ մի աշխատանք չէր կատարում ոռոգման գործը կարգավորելու, առուններ փորելու, ջուրը հավասար բաժանելու համար։

1910 թ. Քյուրփալու գյուղը դիմում է իշխանություններին, խնդրելով Այդր լճից մեխանիկական պոմպերի միջոցով ջուրը բարձրացնել և ոռոգել իրենց 370 դեսյատին տարածությունը։ Սակայն Երևանի նահանգապետը 1912 թ. օգոստոսի 3-ին փոխարքային ուղարկած գրության մեջ առաջարկում է մերժել Քյուրփալուի պահանջը, պատճառաբանելով, թե «հողերի ոռոգման նախագծի կենսագործման ծախսերը Քյուրփալու գյուղի բնակչության ուժերից վեր են և նրանց տրված փոխառությունը ստանալու տեսակետից անհուսալի է»¹⁴⁰։

1908 թ. հունիսին Սարգիս Մուբայաջյանը դիմում է Երեվանի նահանգական ադմինիստրացիային և խնդրում 50 տարով վարձակալության տալ Սարդարապատի տափաստանը՝ Արփաչայի ջրերով այն ոռոգելու և շրջակա գյուղացիներին վարձակալության տալու պայմանով։ Մուբայաջյանի դիմումը մերժվում է, որովհետև ցարական չինովնիկները գտնում են, որ իբր նրա առաջարկությունը շահեկան չէ¹⁴¹։ 1911 թ. Մուբայաջյանը կրկին դիմում է Երևանի նահանգական հողագործության վարչությանը Սարդարաբադի տափաստանը 36 տարով վարձակալությամբ վերցնելու խնդրքով։ Ընդ որում խոստանում է ստորերկրյա և Արփաչայի ջրերով ոռոգել, ռացիոնալ ձևով մշակել և բարձր եկամտա-

¹³⁹ ЗУУЗ ԿՊԱ, ֆ. 28/91, ք. 136, թ. 9։

¹⁴⁰ «Аграрная политика царизма...», стр. 175.

¹⁴¹ ЗУУЗ ԿՊԱ, ֆ. 133, ք. 2657, թ. 14։

բերության հասցնել վարձակալած հողերը: Չնչին եկամուտով ող այդ տարածությունների դիմաց նա պարտավորվում էր պետությանը վճարել առաջին 12 տարում տարեկան 1200 ռ., երկրորդ տարում՝ 2400 ռ., իսկ վերջին 12 տարվա ընթացքում՝ տարեկան 3600 ռ., միաժամանակ խոստանում էր ժամկետը լրանալուց հետո պետությանը թողնել իր ստեղծած բոլոր կառուցումները և այլն: Սակայն այս անգամ ևս նա մերժում է ստանում, որովհետև հողագործության վարչությունը գտնում է, որ «...առաջին, չի կարելի այդ տափաստանի վրա քոչող քրդերին արտաքսել և երկրորդ, որ Մուբայաջյանի պայմանները պետությանը օգտավետ չեն»¹⁴²:

Իրականում ցարական կառավարությունը չէր ցանկանում զարգացնել կախրության ինչպես այլ ծայրամասերի, այնպես էլ Հայաստանի արտադրողական ուժերը և նպաստել տեղացիների ձեռնարկատիրական գործունեության ծավալմանը:

8. ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱՄԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տիրապետող սոցիալ-տնտեսական պայմանների հետեվանքով Հայաստանի գյուղատնտեսությունը տակավին գրտնրվում էր հետամնաց վիճակում: Դրա արտահայտություններից մեկը հացահատիկային կուլտուրաների գերակշռությունն էր:

Այսպես, Հայաստանում 1913 թ. ամբողջ ցանքատարածությունները եղել են 345,7 հազար հեկտար, որից հացահատիկների ցանքատարածությունը՝ 308,5 հազար հեկտար կամ մոտ 90 տոկոսը: Գյուղատնտեսության հետամնացությունը արտահայտվում էր նաև նրանում, որ խիստ ցածր էր առանձին կուլտուրաների բերքատվությունը. 1913 թ. հացահատիկի բերքատվությունը հեկտարից՝ եղել է 5,8 ցենտներ, բամբակինը՝ 8,8, ծխախոտինը՝ 6,7 և այլն¹⁴³:

¹⁴² Տե՛ս «Аграрная политика царизма...», էջ 167:

¹⁴³ «Социалистическое строительство Арм. ССР (1920—1940 гг.)», статистический сборник, Ереван, 1940, стр. 67.

Հայաստանի գյուղատնտեսության հետամնացությունը արտահայտվում էր նաև նրանում, որ տիրապետում էին տակավին պապենական գործիքները, հողը մշակվում էր դեռևս պրիմիտիվ եղանակներով, չէին կիրառվում ագրոկուլտուրական միջոցառումներ և այլն: 1913 թ. տնտեսաբերին զեմստվային հրահանգիչ Ղազարյանը նշում էր, որ Նոր-Բայազետի գավառում արորի միջոցով հողի բարակ շերտը վարելով և շատ թեթև փայտե տափաններով տափանելով՝ հողը փաստորեն մշակման չեն ենթարկում, ուստի ստանում են մեկին միայն 2—3 բերք, իսկ հողն աստիճանաբար ծածկվում է մոլախոտերով, լցվում քարերով¹⁴⁴:

Ցարական պաշտոնյաները, բուրժուական տնտեսագետները գյուղատնտեսության ընդհանուր հետամնացության պատճառներն աշխատում էին որոնել ոչ թե սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, այլ գյուղացիության ծուլության, տգիտության, նորին ընդդիմանալու, ագրո-կուլտուրական միջոցառումներին ծանոթ չլինելու մեջ: Այսպես, եթե հողագործության վարչության պետ Արդասենովը գյուղատնտեսության հետամնացության, անբերրիության պատճառը համարում էր վատ կլիման և մասնավորապես բնակչության կուլտուրական հետամնացությունը, ապա բուրժուական տնտեսագետ և ցարական չինովնիկ Սեզալը մի ամբողջ «տեսություն» էր առաջ քաշում այդ հետամնացությունը բացատրելու համար: Նրա «տեսություն» մեջ գյուղացու անկուլտուրականության հետ միասին նշվում էին նաև բնության հարստությունը, տաք, տոթ կլիման, որոնք բնակչությանը դարձրել են ծուլ, դանդաղաշարժ և այլն¹⁴⁵:

1910 թ. Երևանի նահանգական հողագործության և պետական գույքերի վարչության պետը զեկուցագիր է ներկայացնում Երևանի նահանգապետին գյուղատնտեսության վերելքի հարցերի մասին: Նա միակ ելքը տեսնում է ագրո-կուլտուրան բարձրացնելու մեջ. առաջարկում է միջոցներ առանձնացնել լեռնային շրջաններում արհեստական խոտ

¹⁴⁴ ՀՊՄՀ ԿՊԱ, ֆ. 133, թ. 86—89:

¹⁴⁵ Տե՛ս Ս. Սեզալ, Крестьянское землевладение в Закавказье, Тифлис, 1913:

ցանկելու և ապա Երևան քաղաքում գյուղատնտեսական մեքենաների ու գործիքների պահեստ ստեղծելու նպատակով, որի համար խնդրում է հատկացնել 17000 ռ.: Նա գտնում է, որ այդ միջոցով կբարելավվի ցանքաշրջանառությունը. կբարձրանա բերքատվությունը, մեքենաները լայն կիրառում կգտնեն գյուղատնտեսության մեջ, հնարավոր կլինի «բարձրացնելու բնակչության բարեկեցությունը» և եզրափակում, որ «նահանգի գյուղացիական տնտեսությունը այս պատմական փակուղուց, որի մեջ նա ընկել է, դուրս բերելու համար ուրիշ միջոցներ չկան»¹⁴⁶:

1913 թ. Կովկասի ադմինիստրացիան որոշեց Երևանի նահանգում ստեղծել գյուղատնտեսական գործիքներով, մեքենաների վարձակալաններով, ցուցադրական դաշտերով, բուժիչ նյութներով շորս ազդեցություն ունեցող կետեր: Սակայն իրականում 1914 թ. ստեղծվեցին ոչ կատարելագործված մեքենաներով երկու վարձակալաններ և սերմազտիչ կետեր, որոնք ծառայեցին կուլակության շահերին, իսկ աշխատավոր գյուղացիության վիճակը ոչնչով չբարելավվեց: Ցարիզմը զուր էր փորձում մասնակի միջոցառումներով գյուղատնտեսությունը դուրս բերել փակուղուց. դրա համար անհրաժեշտ էին ավելի արմատական միջոցառումներ:

Լենինը, նշելով, որ «Ռուսաստանի գյուղատնտեսության արտադրողական ուժերի զարգացման գլխավոր ու հիմնական արգելքը ճորտատիրական մնացուկներն են, այսինքն՝ ամենից՝ առաջ աշխատավճարումներն ու ստրկացումը, ապա ճորտատիրական հարկերը, գյուղացու անիրավահավասարությունը, նրա նվաստացումը բարձր դասերի հանդեպ և այլն և այլն»¹⁴⁷, գտնում էր, որ դրա դեմ պայքարելու արմատական միջոցը բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունն է, որը տապալելով ցարիզմը, կոշնչացնի հողի կալվածատիրական սեփականությունը, կազգայնացնի հողը և լայն հնարավորություն կստեղծի արտադրողական ուժերի զարգացման համար:

¹⁴⁶ В. Рштуни, Из истории аграрной политики царизма..., Ереван, 1954, стр. 119.

¹⁴⁷ Լ. Ի. Լենին, Հ. 15, էջ 154:

ՊԼՈՒՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՑԱՐԻԶՄԻ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
1907—1914 թթ.

1. ՑԱՐԻԶՄԻ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՒՐՍԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ցարիզմի ագրարային քաղաքականությունն ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հայաստանում ծառայում էր տեղական կալվածատիրության հողատիրության ընդարձակման, ռուսական խոշոր կալվածատիրական տնտեսությունների ստեղծման, արքունիքի հողային տարածությունների ընդլայնման գործին:

1864—70—77 թթ. գյուղացիական ռեֆորմները, ցարական ադմինիստրացիայի կողմից անցկացվող հողաշինարարական աշխատանքները, գյուղացիների զբաղեցրած հողային տարածությունները արտոնյալ պայմաններով ռուս չինովնիկության ներկայացուցիչներին տալը և այլն միջոցառումներ էին, որոնք ավելի էին կենտրոնացնում հողը կալվածատիրության, արքունիքի ձեռքին: Բայց, չնայած կառավարության այդ քաղաքականությանը, կալվածատիրական հողատիրությունը Անդրկովկասում և Հայաստանում, այնուամենայնիվ, քայքայվում էր: Դա արտահայտվում էր նրանում, որ հողատերերը գրավ էին դնում ու վաճառում իրենց կալվածքները: Այսպես. պաշտոնական տվյալներով (որոնցում իջեցված են կալվածատիրական հողատիրության չափերը) Երևանի նահանգի կալվածատերերի ունեցած 58843 դես. հողից միայն Թիֆլիսի, Փոթիայի և Պետական ազնվականական բանկերում առ մեկը հոնվարի 1898 թ. գրավ էր գրված 8344-ը կամ 15 տոկոսը: Ընդ որում դրա դիմաց

եղած պարտքը կազմել է 213000 ռ.¹։ Ամբողջ Թիֆլիսի նահանգում միայն ազնվականների կողմից Թիֆլիսի և Պետական ազնվականական հողային բանկերում առ մեկը հունվարի 1903 թ. գրավ էր դրված 350000 դեա. հող, որից 113000-ը (32,27 տոկոս) բաժին էր ընկնում Բորչալուի գավառին, ընդ որում 106000 դեալատինը գրավ էր դրված 500 և ավելի դեալատին հող ունեցող խոշոր կալվածատերերի կողմից։ Մրանց մեջ համամասնաբար մտնում էին նաև Լոռու-կալվածատերերը, որոնց մասին առանձին տվյալները, դժբախտաբար, բացակայում են։ Միայն մասնավոր մարդկանց մոտ Լոռու շրջանի հողատերերը առ մեկը հունվարի 1904 թ. գրավ էին դրել մոտ 7500 դեա. հող, և պարտքի գումարը դրա դիմաց հասնում էր 195000 ռ.²։

Երևանի նահանգի խոշոր կալվածատեր Մ. Մելիք-Աղամալյանը Թիֆլիսի ազնվականական հողային բանկում գրավ դրած իր «Արզաթյանդ» և «Դալար» 4896 դեա. ընդհանուր տարածությունը կալվածքները 1900 թ. ծախում է Բաքվի խոշոր կապիտալիստ և առևտրական Մատուրովին, որն իր ձեռք բերած հազարավոր դեալատին այլ հողերի հետ միասին սրանք ևս ծանր պայմաններով վարձակալության է տալիս գյուղացիներին³։

Միայն Երևանի նահանգից 1906—1912 թթ. ընթացքում գյուղացիական հողային բանկի Անդրկովկասի բաժանմունքն ստացել էր դիմումներ ավելի քան 11000 դեա. կալվածատիրական հողի վաճառքի մասին⁴։

Յարիզմը կալվածատիրության հետ միասին պաշտպանում էր նաև կուլակության շահերը։ Այդ երկու տիրապետող շերտերի շահերին էր ծառայում փոխարքայի միջնորդությունը 1905 թ. Թիֆլիսում Պետական գյուղացիական հողային բանկի բաժանմունքի ստեղծումը, որը, հենց փոխարքայի խոսքերով, խնդիր պետք է ունենար «...մասնավոր սեփակա-

նատիրական հողեր ստանալու և գյուղացիներին վերավաճառելու միջոցով գյուղացիական հողային սեփականություն ստեղծելն ու ընդարձակելը։ Եթե ազմիրնիստարացիան դրան ճիշտ օժանդակի՝ այն պետք է դառնա ինչպես գյուղացիների հողային կենցաղն ընդհանրապես կարգավորելու, այնպես էլ ուրիշի հողային սեփականությունը գրավելու պրոպագանդայի դեմ ուղղված մի իրական գործիք»⁵։

Այլ խոսքով՝ գյուղացիական հողային բանկի ստեղծումը նպատակ ուներ պահպանելու կալվածատիրական հողատիրության անձեռնմխելիությունը, կազմակերպելու կալվածատիրական հողերի բարձր գներով վաճառքը, օժանդակելու կուլակային տարրերի հզորացմանը և հեռու պահելու գյուղացիությունը հողային հարցի հեղափոխական լուծումից։

Յարիզմի ագրարային քաղաքականության մեջ կարևոր տեղ էր գրավում նաև ռուսական կալվածատիրության խոշոր տնտեսությունների ստեղծումը և ամրապնդումը։ Այդ նպատակով Երևանի գավառի Արազդայանի շրջանում 10000 դեա. արքունի հողերը 1870 թ. տրվեցին Կովկասի փոստային օկրուգի պետ գեներալ-մայոր Կախանովին. ընդ որում այդ հողերում ապրող քրդերին տեղափոխեցին մի այնպիսի շրջան, որն արդեն բնակեցված էր քրդական այլ ցեղերի կողմից, որն արդեն բնակեցված էր քրդական այլ ցեղերի կողմից, ուստի դա պատճառ դարձավ փոխարքա վեճերի, կռիվների և սպանությունների։ Կախանովին միջոցներ հատկացրին և մասնավորապես համար, և նա մշակելի հողերի 3000 դեալատինից արդեն մի քանի տարվա ընթացքում կիսրար վարձակալությամբ կարողացավ ստանալ ոչ միայն ծախսած 10000 ռ., այլև զգալի եկամուտներ։ XIX դարի վերջերին «Արազդայան» կալվածքն անցնում է գեներալ-լեյտենանտ Շեքեմետևին և նրա ժառանգներին, որոնք կալվածքում ստեղծված 18 բնակավայրերում հողազուրկ, մշտական վարձակալ գյուղացիների դաժան շահագործման միջոցով խոշոր եկամուտներ են ստանում և պարագիտային կյանք վարում։ Երկար տարիների ընթացքում նրանք ոչ միայն ոչինչ չձեռնարկեցին գյուղատնտեսության տեխնիկան, հողի մշակման

¹ Տե՛ս Орест Семин, Великая годовщина, Киев, 1911, էջ 48։

² Տե՛ս «Сборник статистических сведений...», 1910 г.։

³ ЗУУЗ ԿՊՍ, ֆ. 28/91, գ. 204, ք. 9։

⁴ ՎՍՍԶ ԿՊՍ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2192, ք. 3։

⁵ «Аграрная политика царизма...», стр. 51.

ագրոկուտուրան բարելավելու ուղղությամբ, այլ նույնիսկ մսխեցին ջրանցքի վերանորոգման և կալվածքի տնտեսության բարեկարգման համար տրված արեւական 30000 ռ. արտոնյալ հատկացումը: Շերեմետևների ժառանգների օրոք կալվածքի տնտեսությունն այն աստիճանի քայքայվեց և այնպիսի պարտքերի տակ ընկավ, որ ցարական ադմինիստրացիան ստիպված եղավ իր վարկերը ետ ստանալու համար 1913 թ. կալվածքը հանձնել ակցիոներական ընկերությանը, որը կապիտալիստական եղանակով սկսեց վարել տնտեսությունը⁶: Պրոֆ. Ռշտունին իրավամբ գրում է. «Նման հանգամանքները բոլորովին չէին շփոթեցնում նահանգական և անդրկովկասյան իշխանությունների ներկայացուցիչներին և արգելք չէին հանդիսանում հսկայական տարածության պետական հաստիքներ հողվածները վարձակալության տալու ուս կալվածատիրական-ազնվական դասակարգի ներկայացուցիչներին, որոնց՝ ի հավելումն դրա՝ ցարական կառավարության կողմից բաց էին թողնվում խոշոր վարկեր: Այսպիսով, նահանգական և անդրկովկասյան իշխանությունների կողմից գյուղատնտեսության բնագավառում ձեռնարկած բոլոր միջոցառումների մեջ պարզ կերպով երևան է գալիս ազգային և գաղութային ճնշման գիծը»⁷:

2. ՍՏՈՒԽԱԿԱՆ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՓԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

1905—1907 թթ. բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխությունը պարտվեց, և ցարական կառավարությունը 1907 թ. հունիսի երեքյան հեղաշրջումով երկրում հաստատեց ռեակցիայի ծանր ռեժիմ: Այդ ռեժիմի պահպանման համար ինքնակալությունը ռեպրեսիաներից բացի դիմում էր նաև այնպիսի միջոցառումների, որոնք հնարավորություն կտային ամրապնդելու իր սոցիալական հենարանը գյուղում, պայքարելու և ճնշելու հեղափոխական շարժման ամեն մի փորձ: Այդ միջոցառումների մեջ ցարիզմը հիմնական տեղը տալիս էր նոր

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 18—21:

⁷ Նույն տեղը, էջ 28:

ագրարային քաղաքականությանը, որի ակտիվ նախաձեռնողը ու կենսագործողն էր հեղափոխական շարժումների ճնշման գործում իր դաժանությամբ աչքի ընկած խոշոր կալվածատեր ու ցարական միլիտար Ստոլիպինը: Ցարիզմի ագրարային այդ նոր քաղաքականության գործնական կիրառությունը երեք ուղղությամբ էր ընթանում.

1. Համայնքի բռնի քայքայում (իբր վատ հողաշինարարության դեմ պայքարելու նպատակով), ագրարային ու հատվածային տնտեսությունների ստեղծում՝ գյուղացիական բաժնեհոգերը որպես սեփականություն նրանց ամրացնելու միջոցով:

2. Կալվածատիրական հողատիրության պահպանում և կուլակային տնտեսությունների զարգացում, որոնք հանդիսանում էին ինքնակալության սոցիալական հենարանները Ռուսաստանում:

3. Գյուղացիության վերաբնակեցումների ուժեղացում դեպի ծայրամասերը, որ նպատակ ուներ թեկուզ մասամբ մեղմացնել Ռուսաստանի կենտրոնում գյուղացիական խիստ սակավահողությունը և հեռացնել գյուղացիության առավել «վտանգավոր» տարրերին ազնվականների կալվածքներից⁸:

Ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության մեջ առավել կարևոր նշանակություն ուներ համայնքի բռնի քայքայումը, որի մասին 1906 թ. նոյեմբերի 9-ին արտագրւմական կարգով հրամանագիր հրատարակվեց: Այն օրենք դարձավ միայն 1910 թ. հունիսի 14-ին, ըստ որի համայնքից անջատվում և ագրարային ու հատվածային տնտեսություններ էին ստեղծում գյուղացիական-համայնական բաժնեհոգերի մեծ մասը կենտրոնացրած կուլակային տնտեսությունները: Համայնքը պարտավոր էր նրանց հատկացնել լավագույն հողերը:

Ցարական կառավարությունը չինովնիկների ու կալվածատերերի գլխավորությամբ գործող հողաշինարարական հանձնաժողովների միջոցով դիմում էր համայնական հողատիրության բռնի քայքայմանը՝ հօգուտ աճող գյուղական

⁸ Ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության մասին տե՛ս

Ս. Ефремов, Столыпинская аграрная политика, М., 1941:

բուրժուազիայի շահերի: Ստոլիպինը նշում էր, որ իր ագրարային քաղաքականության կենսագործման համար անհրաժեշտ է միայն քսան տարվա «համագատություն», այսինքն՝ գյուղացիության լուռ հնազանդություն, սակայն այդ բանին նա չկարողացավ հասնել: Նոր ագրարային քաղաքականության կենսագործման հենց առաջին տարիներին առաջացան հուժկու գյուղացիական շարժումներ: Ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականությունը կրախի մատնվեց: Դրա ապացույցներից մեկն այն է, որ ինը տարիների ընթացքում (1907—1915 թթ.) Ռուսաստանում եղած մոտ տասը միլիոն համայնական գյուղացիական ծխերից անջատվեցին շուրջ երկու միլիոն տնտեսություններ: Գյուղացիության ⁴/₅ մասը դարձյալ մնաց համայնական հողատիրության շրջանակներում:

Ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության կարևոր լծակներից մեկը գյուղացիական հողային բանկն էր: Մենք վերը արդեն նշեցինք, որ այն հիմնականում ծառայում էր կալվածատիրական, պետական և ուղեւային հողերի բարձր գներով վաճառքին գյուղացիությանը, որի ժամանակ ինքը ևս խոշոր եկամուտներ էր ստանում: 1907—1915 թթ. հատկապես ուժեղանում է նրա գործունեությունը կուլակային խոշոր տնտեսությունների ստեղծման գործում: Այդ թրվերին բանկն իր և իր տրամադրության տակ եղած կալվածատիրական, պետական հողերից կուլակությանը վաճառեց ավելի քան 4 միլիոն դեսյատին հող: Բանկի հողերի վրա կազմակերպվեցին մոտ 280 հազար ագարակ և հատված: Նոր հողերի գնման և ագարակների ստեղծման համար բանկըն այդ տարիներին որպես վարկ կուլակներին տվեց 480 միլիոն ռուբլի՝ ամեն կերպ օժանդակելով կուլակության միջին «նոր կալվածատերերի» առաջացմանը:

1906 թ. մարտի 10-ին ցարական կառավարությունը որոշեց արագացնել վերաբնակեցումները, դրանով՝ կենտրոնական նահանգներում եղած սակավահողությունը մեղմացնել, գյուղացիական հեղափոխական շարժումները թուլացնել, ենթադրելով, որ պետական «օժանդակությունից» օգտվելուն և վերաբնակեցումներին առաջին հերթին կդիմեն հողազուրկ,

քայքայված, ցարիզմի և կալվածատերերի համար խիստ վտանգավոր տարրերը: Սակայն, եթե առաջին երկու-երեք տարում Սիբիրի, Ուրալի շրջանները վերաբնակման քվեցին խոշոր քանակով գյուղացիներ, ապա հետագայում նրանց քանակը խիստ կրճատվեց: Լենինը նշում էր, որ եթե 1905 թ. հետո վերաբնակիչների թիվը տարեկան բարձրացավ մինչև կես միլիոն մարդու, իսկ 1908 թ. հասավ 665 հազարի, ապա հետո արագ կերպով նրանց թիվը իջավ և 1911 թ. կազմեց միայն 189 հազար, ընդ որում, նույնիսկ իջեցված տվյալներով, 1910 թ. վերաբնակվածներից ետ են վերադարձել 30—40 տոկոսը, իսկ 1911 թ.՝ 60 տոկոսը, և դրանք առավել քայքայված վիճակում, որը ցույց էր տալիս ցարական վերաբնակեցումների քաղաքականության կրախը: Դա արդյունքն էր այն բանի, որ անասելի ծանր պայմաններ էին ստեղծված գյուղացիների տեղափոխման համար: Խոստացված հողերի դիմաց նրանց առաջարկում էին ճահճոտ, ավագոտ կամ արդեն տեղացիների կողմից զբաղված հողամասեր. տիրում էր հիվանդության, սովի, ցրտահարության թագավորություն: Իսկ այդ գործը «ղեկավարող» շինովնիկները չարաշահումների միջոցով հսկայական գումարներ էին չլրացնում: Գյուղացիներին «հատկացված» հողերն անցնում էին կուլակների ձեռքը, որոնք աստիճանաբար ուժանում, խոշոր հողատերեր էին դառնում:

Վերաբնակեցումների քաղաքականությունը ևս ցարիզմի նպատակները չարդարացրեց. սակավահողության մեղմացում տեղի չունեցավ, իսկ գյուղացիական շարժումները, ընդհակառակը, ավելի ուժեղացան:

Իհարկե, ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության հետևանքով տեղի ունեցավ կուլակային տնտեսությունների զգալի աճ, որոնք, արդեն կապիտալիստական եղանակով կազմակերպելով հողի մշակությունը, օգտագործելով որակյալ գործիքներ և վարձու էժան աշխատանք, կարողացան որոշ չափով զարկ տալ գյուղատնտեսության զարգացմանը և

⁹ Տե՛ս վ. Ի. Լենին, հ. 19, «Ժամանակակից կառավարության ագրարային քաղաքականության (ընդհանուր) հարցի շուրջը» աշխատությունը:

նրա ասլրանքայնությունը մեծացմանը: Սակայն, չնայած դրան, արտադրողական ուժերի զարգացումը Ռուսաստանում խիստ դանդաղ էր առաջ գնում, որովհետև կուլակության աճի, չքավորության պրոլետարացման հետ միաժամանակ տեղի էր ունենում գյուղացիության հիմնական մասի դանդաղ, տանջալի աղքատացում: Խոշոր չափով պահպանվում էին ճորտատիրության մնացուկները, առաջին հերթին խոշոր կալվածատիրական հողատիրությունը՝ կիսարարության և աշխատավճարումների հսկայական օգտագործմամբ, որը հակադիր էր երկրի հետագա կապիտալիստական զարգացմանը: Ռուսաստանում տնտեսական քայքայվածությունը շարունակվում էր, և կալվածատերերի կողմից անցկացվող բուրժուական ռեֆորմի արդյունքն այլ լինել չէր կարող, որովհետև այն ելնում էր կալվածատիրության, նրա հսկայական հողատիրության և դրա հետ կապված ճորտային խոշոր մնացուկների պահպանման խնդրից: 1911 թ. անբերրիությունը, որի ժամանակ սովյալների թիվը Ռուսաստանում հասավ 30 միլիոնի, հենց ցույց էր տալիս այդ ռեֆորմի անհաջողությունը: Պրագայի կոնֆերանսն այդ առթիվ իր բանաձևում գրել է. «Ներկա սովը մի ավելորդ անգամ հաստատում է կառավարական ագրարային քաղաքականության անհաջողությունը և Ռուսաստանի քիչ թե շատ նորմալ բուրժուական զարգացումն ապահովելու անհնարինությունը, երբ ընդհանրապես նրա քաղաքականությունը և մասնավորապես հողային քաղաքականությունը վարում է ճորտատեր-կալվածատերերի դասակարգը»¹⁰:

Այսպիսով, ցարիզմի ագրարային նոր քաղաքականությունն իր կենսագործման տասը տարվա ընթացքում չտվեց սպասվող արդյունքները. տեղի ունեցավ համայնքի հողերի կենտրոնացում փոքրաթիվ կուլակության ձեռքում, որին զուգահեռ միաժամանակ քայքայման, հողազրկման ենթարկվեցին հսկայական քանակով գյուղացիական տնտեսություններ: Իրենց նպատակին չժառանգեցին ագարակների, հատ-

վածների ստեղծումը և վերաբնակեցումները, որոնք ավելի սրեցին գյուղացիության շերտավորումը և կալվածատիրության դեմ մղվող գյուղացիական սոցիալական պատերազմից բացի ուժեղացրին նաև գյուղում սոցիալական երկրորդ պատերազմը, որ մղում էր քայքայված, ընչազուրկ գյուղական պրոլետարը ընդդեմ կուլակության: Տեղի ունեցավ դասակարգային պայքարի հետագա ուժեղացում. ցարիզմի սոցիալական հենարանը իր իսկ հակաժողովրդական ագրարային քաղաքականության հետևանքով ավելի խախտա դարձավ: «Անցել է գրեթե 4½ տարի 1906 թվականի նոյեմբերի 9-ի ուկազի հրատարակման ժամանակից,—գրում է Լենինը,—անցել է ավելի քան 3½ տարի 1907 թ. հունիսի 3-ից հետո և հիմա արդեն ոչ միայն կադետական, այլև զգալի չափով օկուպերիստական բուրժուազիան էլ համոզվում է հունիսերեքյան «կոնստիտուցիայի» և հունիսերեքյան ագրարային քաղաքականության «անհաջողության» մեջ»¹¹:

Ինչ արտահայտություն գտավ ցարիզմի ագրարային քաղաքականության նոր կուրսը Անդրկովկասում և Հայաստանում: Այդ հարցի պարզաբանման համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ կառավարության կողմից երկրամասում տարվող հողաշինարարական ու սահմանագծումների աշխատանքներին:

Հայտնի է, որ դեռ 1861 թ. ապրիլի 29-ի և 1867 թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքներով սկսվեցին պետական ու մասնատիրական տարածությունները միմյանցից սահմանազատելու աշխատանքները, որոնք տարվում էին հողային և դատական օրգանների կողմից: Միաժամանակ պետական գյուղերում տեղի էին ունենում հողաշինարարական աշխատանքներ, որոնց նպատակն էր արձանագրել գյուղացիների փաստական տիրույթները և դրանք սահմանազատել արքունի պետական հողերից: Այդ աշխատանքների մասին փոխարքայի գրասենյակը 1909 թ. գրում էր. «Այսպիսով մասնավոր հողատերերի և պետական գյուղերի համար սահմանագծման նշանակու-

¹⁰ ԱՄԿՊ-ն համագումարների կոնֆերանցիաների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում, առաջին մաս, էջ 344—345:

¹¹ Վ. Ի. Լենին, հ. 17, էջ 137:

թյան ամբողջ տարբերությունը հանգում էր լույսն բանին, որ առաջիններն ստանալով իրենց հողերի տարածության ճշգրիտ որոշումը, միևնույն ժամանակ այդ հողերի պլանի հետ մեկտեղ ստանում էին նաև նրանց սեփականության իրավունքը, իսկ վերջիններիս համար, որոնք այդ իրավունքը չէին ստանում, հաստատվում էր նրանց փաստացի հողօգտագործումը¹²:

Սակայն պետությունը բոլորովին շահագրգռված չէր գյուղացիության հողաշինարարական աշխատանքները ժամանակին և արագ վերջացնելու մեջ: 1887 թ. հունիսի 2-ի օրենքով սահմանագծումների նախկին կարգի փոխարեն, արքունիքի շահերից ելնելով, մտցվեց մի նոր կարգ, ըստ որի պետք է սահմանագծվեին միմիայն մասնատիրական և արքունի հողերը, հանվեին նրանց պլանները: Պետական հողերի մեջ տարբեր գյուղերի սահմանների որոշման, նրանց փաստացի հողատիրության հարցերը մի կողմ թողնվեցին: Սրա նպատակն էր արագացնել դատական սահմանագծումն՝ առաջին հերթին հաշվի առնելով արքունիքի, ինչպես նաև կալվածատիրության շահերը: Գյուղացիական հողատիրության խառնաշփոթ վիճակը, հսկայական քանակի վեճերը, անորոշությունը և հողերի կտրումները շարունակվում էին, տեղիք էին տալիս շատ բողոքների: Ցարական ադմինիստրացիան այդ օրենքի կիրառման 12 տարվա ընթացքում համոզվեց, որ գյուղացիական հողատիրության սահմանագծման աշխատանքները դանդաղեցնելը և երկրորդ պլանի վրա թողնելը ավելի է խճճում հողային հարցը, առաջացնում է դժգոհություն գյուղացիության մեջ, ուստի 1897 թ. մայիսի 26-ին սահմանագծման այս կարգը վերացվեց:

1900 թ. մայիսի 1-ի՝ պետական հողերի վրա բնակվող գյուղացիության հողաշինարարության գլխավոր հիմունքների մասին օրենքով ճանաչվեց գյուղացիության վաղեմի փաստացի հողատիրությունը. հողաշինարարական աշխատանքներն էլ այդ ուղղությամբ պետք է տարվեին՝ նշելու գյուղացիական հողատիրության սահմաններն ըստ գյուղերի,

լուծելու հողային վեճերը և այլն: Աշխատանքները խիստ բարդ-դժվարին բնույթ ունեին, որովհետև 1900 թ. մայիսի 1-ի և 1903 թ. ապրիլի 21-ի կանոններով մշակվեց հողաշինարարական աշխատանքների բարդ իրագործում: Աշխատանքները հանձնարարվեցին հողագործության և հողաշինարարության միևնույնությանը և նրա տեղական օրգաններին: Հաճախ նրանք կրկնում էին այն ամենը, ինչ արդեն կատարվել էր դատական օրգանների կողմից սահմանագրծումների ժամանակ: Ստեղծվեցին մի շարք ինստանցիաներ, հանձնաժողովներ, որոնք միայն դժվարացնում էին սահմանագծման աշխատանքները: Ցարական ադմինիստրացիայի կողմից քիչ մասնագետներ առանձնացնելը, աշխատանքների դանդաղաշարժությունը, հողաշինարարության հանձնաժողովների և դատական օրգանների չարաշահումներն ու կեղծիքները փաստորեն որևէ էական փոփոխություն չմտցրեցին պետական գյուղացիության հողատիրության մեջ եղած խառնաշփոթ վիճակը վերացնելու գործում: Այդ ստիպված էին խոստովանել նույնիսկ իրենք՝ ցարական չինովնիկները: Փոխարքայի գրասենյակի տվյալներով, Անդրկովկասում առ մեկը հունվարի 1912 թ. հողաշինարարական աշխատանքներ են տարվել 3956 պետական գյուղերից 1303-ում՝ 1631107 դես. հողային տարածությամբ: Դրանցից վերջնականապես սահմանադատված են հողաբաժիններ միայն 709 գյուղերի, ներկայացված են հատկացման գրեր առ 10-ը տեպտեմբերի 1912 թ. միայն 23 գյուղերի, ընդ որում չեն տրված հատկացման գրեր և ոչ մի գյուղի¹³: Այսինքն՝ աշխատանքների 10 տարվա ընթացքում ոչ մի գյուղում, ըստ օրենքի, հողաշինարարությունը չէր ավարտվել, և գյուղացիներն օգտվում էին հողից այնպիսի հիմունքներով, ինչպես մինչև 1900 և 1903 թթ. օրենքները:

Հողաշինարարական հանձնաժողովները կազմված էին ցարական չինովնիկներից, որոնք իրենց աշխատանքների ժամանակ ամբողջովին կողմնորոշվում էին այն սկզբունքով, որ ինչքան հնարավոր է շատ կատարեն կտրատումներ գյու-

¹² ՎՍՄՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2652, թ. 1:

¹³ ՎՍՄՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2701:

ղացիական հողերից՝ հօգուտ կալվածատիրության և արքունիքի: Իսկ այդպիսի կտրումներ հնարավոր էր անել, որովհետև հանձնաժողովները մեծ իրավունքներ ունեին: Նրանց խնդիրն էր՝ պարզել գյուղացիական հողատիրության սահմանները, վճռել սահմանային վեճերը, «ուղղել» սահմանները, կազմել և ներկայացնել գյուղական ժողովին սահմանագծման նախագիծը, կազմել հողաբաժնի հատկացման գրքը, որոնցում նշված էր լինում ոչ միայն գյուղացիների կողմից օգտագործվող հողերի տարածությունը, այլ նաև դրա դիմաց պետությանը տրվող հասուլթային տուրքի չափը և այլն: Հանձնաժողովները թեև ձևականորեն լսում էին գյուղացիության ներկայացուցիչների կարծիքը, և սահմանագծման նախագիծը դրվում էր գյուղական ժողովի հաստատմանը (որը ձայների $\frac{2}{3}$ -ով կարող էր նաև որոշել հողօգտագործման համայնական կամ անհատական-ծխային ձևերը), սակայն, փաստորեն, գյուղացիության կարծիքը ոչ ոք հաշվի չէր առնում: Սահմանները նախագծվում էին անարդարացի կերպով և տեղիք էին տալիս բազմաթիվ բողոքների թե գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանին, և թե անատին: Այսպես, օրինակ, Նոր-Բայազետի գավառի հողաշինարարական հանձնաժողովը գտավ, որ գյուղական հողերի մեջ Հուսեյին Աղա և նրա ազգական Գալուր Աղա Աղաենները իբրև սեփականություն ունեն 78,35 դես. հող, բայց դատական սահմանագծումը այդ ցույց չի տալիս և նրանք էլ ոչ մի փաստաթուղթ չունեն իրենց իրավունքն այդ հողի վրա ապացուցելու համար: Գյուղացիները վկայում են, որ դրանք եղել են իրենց համայնական հողերը: Սակայն հանձնաժողովը, հենվելով հաշտաբար միջնորդի, ոստիկանական պրիստավի և պետական հողերի տվյալ շրջանի վերահսկիչի «խորը ուսումնասիրությունների» վրա, իր «արդար» որոշումն ընդունեց՝ հանել այդ 78,35 դես. հողը իբր վիճելի հող գյուղացիական օգտագործումից, դարձնել պետական հող և արտոնյալ պայմաններով վարձակալման տալ այդ աղալարներին: Չնայած այն բանին, որ գյուղացիները խնդրել էին ծայրահեղ դեպքում այդ հողակտորը վարձակալման տալ իրենց ավելի բարձր գնով, բայց նրանց թե այս խնդիրը, և

թե նրանց բողոքը սենատին մնացին անհետևանք, և հողն անցավ աղալարների օգտագործմանը¹⁴:

1900 և 1903 թթ. օրենքները նախատեսում էին սահմանագծումների և հողաշինարարության միջոցով մեծացնել պետական ազատ հողերի ֆոնդը: Պաշտոնյաներն այդ ուղղությամբ շարաշահումներն այն աստիճանի էին հասցնում, որ նույնիսկ փոխարքան 1907 թ. կայսրին ուղարկած իր հաշվետվությունում գրում էր. «Պետական-հասուլթաբեր հողամասերը ստեղծվում են ամեն տեսակ անարդար միջոցներով, երբ մեռնում է նախկին պետական գյուղացին իր բաժնեհողը հանձնելով նախկին կալվածատիրական գյուղացի կամ արտոնյալ դասին պատկանող իր փեսային, բաժնեհողը հարքունիս է գրավվում որպես հասուլթաբեր հանդակ, սակայն սովորաբար սկզբնական շրջանում այդ հողը վարձակալության է տրվում հենց նույն հողատիրոջը: Խամի վերածված վարելահողը հաշվվում է արքունի արոտավայր: Եթե գյուղացիական բաժնեհողի մի մասում ծառեր են բուսնում, այդ հողաբաժինը վերածվում է արքունի անտառային հասուլթաբեր հանդակի. եթե այդ բաժնեհողի մի մասը ջրով է ծածկվում՝ գետի հունը փոխվելու հետևանքով, այդ բաժնեհողը դառնում է արքունի ձկնորսական հասուլթաբեր հանդակ: Բանն այնտեղ է հասնում, որ գյուղացիների սեփական ձեռքով իրենց տնամերձ հողերում աճեցրած ընկուզենիները վերածվում են արքունի հասուլթաբեր հողամասի: Հարքունիս գրավված հողերի համար բնակիչները սովորաբար բազմաթիվ տարիների ընթացքում շարունակում են հարկեր վճարել, որպես բաժնեհողերի համար, և միայն բազմաթիվ դիմումներից և երկարատև գրագրություններից հետո նրանք ազատվում են այդ կրկնակի հարկումից»¹⁵:

Փոխարքայի գրասենյակը ստիպված էր ընդունել, որ չնայած 1900 և 1903 թթ. հողաշինարարական օրենքներով որոշ աշխատանքներ կատարվում են, բայց դեռևս որոշակիություն չի մտցվում գոյություն ունեցող հողային խառ-

¹⁴ См. «Аграрная политика царизма...», т. 2 277—283:

¹⁵ Воронцов-Дашков, Всеподданейшая записка, 1907 г., стр. 60.

նաշփոթ հարաբերությունները մեջ, տեղիք է տրվում գյուղացիության մեջ հուզումների և դասակարգային պայքարի հետագա աճման, որ այդ օրենքները չեն ապահովում ցարիզմի կողմից ընդդեմ հեղափոխության ուղղված նոր ագրարային կուրսի՝ ստոլիպինյան քաղաքականության լայն կիրառումը, գյուղական բուրժուազիայի, կուլակության շահերի հետագա ամրապնդումը Կովկասում: Ահա դրանով պետք է բացատրել, թե ինչու փոխարքայի գրասենյակն զբաղվում էր 1900 և 1903 թթ. օրենքների հետագա «կատարելագործմամբ», նախագծեր էր մշակում պետական գյուղացիների հողաշինարարության հարցերի վերաբերյալ: Փոխարքայի գրասենյակը 1909 թ. հունիսի 14-ի իր նախագծում գտնում է, որ պետք է հողաշինարարական աշխատանքները կրկին հանձնարարել դատական-սահմանագծային օրգաններին, խիստ պարզեցնել և արագացնել դրանք, կամենում էր գյուղացիներին դարձնել բաժնեհողերի սեփականատեր, որ նրանք կարողանային դուրս գալ համայնքից, ստեղծվեին ուժեղ կուլակային տնտեսություններ: Վերջիններս պետք է լինեին ցարիզմի ամուր հենարանը գյուղում՝ հեղափոխական տարրերի դեմ պայքարելու համար: Այդ կապակցությամբ նախագծում բավական բացահայտ գրված էր. «Ներկայումս, երբ կայսրության մեջ գյուղացիության հողաշինարարության ժամանակ հողի մասնավոր սեփականության սկզբունքը՝ մանր գյուղացիական հողատիրության արմատավորման կապակցությամբ հանդիսանում է հիմնական և ղեկավար հիմք, մեզ թվում է ժամանակին և գյուղացիական հողաշինարարական աշխատանքների համակայսերական ուղղության հիմքում դրված սկզբունքին լիովին համապատասխան, որ Անդրկովկասի պետական հողերում բնակեցված գյուղացիներին ևս տրվի իրենց բաժնեհողերի սեփականության իրավունք: Նորին կայսերական մեծության Կովկասի փոխարքան այդ իրավունքը համարում է պետական հիմունքներից մեկը և բնակչության տնտեսական կյանքի ճիշտ զարգացման ամենաանհրաժեշտ պայմանը, այնպես որ գեներալ-ադյուտանտ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի կարծիքով Անդրկովկասի մի քանի միլիոն պետական գյուղացիներին այդ իրավունքից զրկելը

կուրսաբեր կերպով կանդրադառնա կովկասյան ծայրերկրի քաղաքական և տնտեսական դրության վրա»¹⁶:

Ահա այն նպատակը, որ հետապնդում էր փոխարքան և որը պարզ է դարձնում, թե ինչու էր նա շահագրգռված արագացնելու հողաշինարարական աշխատանքները: Այս նախագծի հետագա բախտի մասին մեզ չհաջողվեց տեղեկություններ գտնել. հնարավոր է, որ այն մշակման էր ենթարկվում և հետո՝ 1912 թ. հանդես եկավ որպես մի նոր նախագիծ՝ արդեն պետական դուռնա մտցնելու համար:

Փոխարքայի գրասենյակի 1912 թ. դեկտեմբերի նոր նախագիծը պետական գյուղացիների հողաշինարարական աշխատանքների մասին, տալիս է հողաշինարարական աշխատանքների պատմությունը վերջին 50 տարում և նրանցում տեղ գտած թերությունները, որոնք հասցրել են այն բանին, որ փաստորեն ոչ մի գյուղում վերջնականապես այդ աշխատանքները չեն ավարտվել: Նախագիծը նշում է, որ սխալ է Անդրկովկասի պետական գյուղացիներին Ռուսաստանի ներքին նահանգների գյուղացիներից անջատելը և բաժնեհողերի սեփականատեր չդարձնելը, որի հետևանքով նրանց վրա չի տարածվել 1910 թ. հունիսի 14-ի խիստ կարևոր նշանակություն ունեցող օրենքը: Այսպիսով, այստեղ ևս արվում է այն հետևությունը, ինչ 1909 թ. նախագծում, որ Անդրկովկասը ևս պետք է օրենսդրական կարգով բուն ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության կուրսը: Նախագիծը ձգտում է հիմնավորել, որ հողային հարցերում եղած իրավական խառնաշփոթությունը, տնտեսական հետամնացությունը, ճահճացումը պայմանավորված են այն բանով, որ գյուղացիները չեն հանդիսանում իրենց բաժնեհողերի սեփականատերեր:

«Կովկասի բոլոր վայրերում նկատվում է միևնույն տխուր երևույթը՝ իրավական կարգի լիակատար բացակայությունը հողային հարաբերություններում: Դեռևս չխոսելով այդ հանգամանքի վնասակար քաղաքական ազդեցության մասին բնակչության մտածողության վրա—բնակչություն, որը դաստիարակվում է առանց հարգանք տաժելու դեպի սեփա-

¹⁶ ՎՍՍՁ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, ք. 2652, թ. 10:

կանության իրավունքը և որն անդրադառնում է գյուղական կյանքի ամբողջ կառուցվածքի վրա,— գիտակցության բացակայությունը, որ այն հողը, որի վրա կովկասյան գյուղացին աշխատանք է թափում հետագայում կարող է խլվել նրա օգտագործումից՝ բարոյալքում է նրան, սպանում նրա մեջ իր տնտեսությունը բարելավելու ձգտումը, դրդում է նրան կառչած մնալու հողի մշակման հին եղանակներին, ուստի և կրկնապական պայմաններով հարուստ երկրամասի ողջ գյուղատնտեսական արդյունագործությունը պահում է լճացման վիճակում»¹⁷:

Այս ծրագրին օրենքի ուժ տալու համար մի քանի տարվա ընթացքում նյութեր հավաքվեցին: Մշակվեց ծրագիր և այն քննարկման ենթարկվեց Թիֆլիսում, տեղական իշխանությունների և «շահագործված բնակչության», պետական հիմնարկների և մասնագետների հատուկ խորհրդակցություններում, ինչպես նաև փոխարքայի խորհրդում: Այնուհետև, 1912 թ. սկզբին, նախագիծը տրվեց Պետերբուրգում ստեղծված միջհիմնարկային խորհրդակցության քննարկմանը, որին մասնակցում էին պետական մի շարք հիմնարկների, մինիստրությունների ներկայացուցիչներ պետական խորհրդի անդամ, սենատոր Նիկոլսկու նախագահությամբ: Ի վերջո, 1913 թ. փետրվարի 9-ին փոխարքայի հաստատումից հետո այն պատրաստվեց Պետական դումայի քննարկմանը ներկայացնելու համար¹⁸:

Միջհիմնարկային խորհրդակցությունը գտավ, որ, իսկապես, հողաշինարարական աշխատանքները նախկին ձևով շարունակել չի կարելի և նման տեմպերի դեպքում դրանք կձգձգվեն ևս 14—15 տարի: Միաժամանակ նշեց, որ անհրաժեշտ է Անդրկովկասի պետական գյուղացիությանը նույնպես բաժնեհոգեր հատկացնել ոչ թե օգտագործման համար, այլ կազմակերպել դրանց ետ գնումը պետությունից: Խորհրդակցությունը սխալ համարեց նոր օրենքի մշակումը կամ Հյուսիսային Կովկասի հողաշինարարության օրենքի նույ-

նությամբ տարածումը Անդրկովկասի վրա, քանի որ դրանով պետք է շեղյալ հայտարարվեին Անդրկովկասում տարված հողաշինարարական աշխատանքները, որ կնշանակեին գյուղացիության աչքում վարկաբեկել և հեղինակազրկել պետության կողմից տարվող 10 տարվա աշխատանքները և նահանգապես գյուղացիությանը թերահավատ դարձնել պետական հողաշինարարական միջոցառումների նկատմամբ: Խորհրդակցությունը գտնում էր, որ հողաշինարարական աշխատանքները 1900 և 1903 թթ. օրենքների հիմունքներով տարվել են միայն Թիֆլիսի, Երևանի և Նիզովնետալի նահանգներում: Այս նահանգներում ահագին աշխատանք է կատարված և կարելի է փոփոխություններ մտցնել ինչպես հողաշինարարության բարդ տեխնիկական պարզեցնելու և աշխատանքներն արագացնելու, այնպես էլ այս երեք նահանգների վրա Հյուսիսային Կովկասի համար մշակված օրենքից որոշ հոգվածներ տարածելու ուղղությամբ, իսկ Անդրկովկասի մյուս մասերում լրիվ կարելի է տարածել այդ նոր օրենքը:

Անդրկովկասի վերահիշյալ երեք նահանգների պետական գյուղացիությանը պետք է թույլ տրվեր ետ գնելու պետությանը վճարվող հասութային տուրքը: Հողաբաժնի սեփականատեր դառնալու համար գյուղացին պետք է 28 տարվա ընթացքում պետությանը վճարեր հասութային տուրքի 77 տոկոսը՝ ելնելով 1912—1914 թթ. պետական հարկման նորմաներից: Այդ ժամանակամիջոցում վճարվող հողային հարկի հետ միասին, ետ գնման վճարումները կազմում էին մի այնպիսի գումար, որը հավասարվում էր հասութային տուրքի 6 տոկոսի կապիտալիզացիայից ստացված գումարի շափին: Սա մի նոր և ահավոր բեռ էր լինելու քայքայված, չբավոր գյուղացիության համար: Նա տարիներ շարունակ արդեն պետությանն էր վճարում ծանր հարկեր, այժմ էլ 28 տարվա ընթացքում հողային, գեմատվային և ներքին գյուղական հարկերի, տուրքերի և պարհակների հետ միասին պետք է կատարեր և ետ գնման վճարումները: Ի հակադրություն գյուղացիության մեծամասնության համար ստեղծված այս ծանր պայմաններին, այդ օրինադժի միջոցով որոշակի արտոնություններ էին ստեղծվում կուլակության

¹⁷ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ.13, ց. 7, գ. 2701, թ. 20:

¹⁸ Դժբախտաբար, այդ մասին տեղեկություններ չունենք:

համար: Օրինագծի 11-րդ կետով իրավունք էր տրվում ²⁰ ղեւս. և ավելի հող ունեցող գյուղի առավել ապահովված տարրերին դուրս գալ գյուղական համայնքից և դառնալ քեփականատեր՝ առանց պետությունը ետ գնման վճարումներ կատարելու: Այս կարգի հողատերերի մեջ մտնում էին ոչ միայն զանազան եղանակներով գյուղական համայնքի հողին տիրացած բարձր դասի ներկայացուցիչները, այլ նաև գյուղացիների ուռճացած, հողն իրենց ձեռքում կենտրոնացրած մասը՝ կուլակները, որոնց կողմից ապօրինի միջոցներով խոշոր հողաբաժինների տեր դառնալը ոչ միայն ճանաչվում էր պետության կողմից, այլ նաև նրանց արտոնություններ էր տրվում՝ առանց դրամական ծանր վճարումների դառնալ տիրացած հողերի սեփականատեր և շարունակել չքավոր գյուղացիության շահագործումն արդեն որպես «օրինական» ճանապարհով ճանաչված հողատեր: Ընդ որում «ի հատուցումն» այդ արտոնության և գանձարանի վնասների, նրանք զրկվում էին գյուղերում ընդհանուր օգտագործման տակ գտնվող արտոնների և անտառների նկատմամբ ունեցած ամեն մի իրավունքից:

Այս ամենից մենք գալիս ենք այն հետևություն, որ Կովկասի պետական գյուղացիների հողաշինարարության մասին այս օրինագիծն ամբողջովին ելնում էր ստորիպինյան ագրարային քաղաքականության սկզբունքներից՝ հանձին կուլակության գյուղում նոր սոցիալական հենարան ստեղծելու և ամրապնդելու նպատակով¹⁹:

Ցարիզմի ագրարային քաղաքականության կարևոր միջոցառումներից մեկն էլ կայսրության ծայրամասերը, այդ թվում նաև Անդրկովկասն ու Հայաստանը, ուսական տարրերով վերաբնակեցնելն էր: Վորոնցով-Պաշկովը 1907 թ. իր հաշվետվության մեջ մեղադրում էր Կովկասի նախկին կառավարչապետերին, որոնք քիչ ուշադրություն են դարձրել այդ կարևոր հարցին: Փոխարքան, ելնելով ցարիզմի գաղութային-ագրարային քաղաքականության սկզբունքներից, մի

ամբողջ ծրագիր է կազմում Անդրկովկասի հետագա գաղութացման համար: Նա անհրաժեշտ է համարում ուս վերաբնակիչների համար առանձնացնել լավագույն հողերը, ուսումնական ենթակառուցվածքներ, նպա Հյուսիսային Կովկասում արդեն Անդրկովկասի կլիմայական պայմաններին հարմարված գյուղացիներին վերաբնակեցնել Անդրկովկասում և պետության ու գյուղացիական բանկի օժանդակությամբ ըստեղծել տնտեսապես ուժեղ կուլակային խոշոր տնտեսություններ: Միաժամանակ նախատեսվում էր նախկինում ընդունված կարգը (երբ ուսական բնակավայրեր էին ստեղծում ցրված վիճակում, իրարից հեռու) փոխարինել նոր կարգով և խոշոր հողային տարածությունների վրա ստեղծել վերաբնակիչների բնակավայրերի անընդմեջ տերիտորիաներ: Փոխարքան գտնում էր, որ նախապես պետք է յուրացնել Միլի ու Մոսկանի, ապա Սարդարապատի տափաստանները և տրամադրել ուս եկվորներին²⁰: Սակայն ցարիզմի այդ քաղաքականությունը նույնպես տապալվեց²¹:

3. 1912 թ. ԱՊՐԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 20-Ի ՕՐԵՆՔԸ ԵՎ ՆՐԱ
ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

«Ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունները իբրև ֆեոդալական մնացուկ արդեն այնպես էին խանգարում Անդրկովկասի տնտեսական առաջընթացին, որ այդ մասին ստիպված էր խոստովանել նույնիսկ Գուլիցինի նման ռեակցիոն շինովնիկը: Կովկասի կառավարման իր 1897—1902 թթ. հաշվետվության մեջ նա ղեկուցում է թագավորին, որ պարտավորյալ հարաբերությունները «...բացասական երևույթ են և նրանց պետք է վերջ տալ, որպես ճորտատիրական իրավունքի մնացուկի, որը վնասակար է թե բնակչության երկու դասակարգերի բարոյական զարգացման համար, թե այդ երկուսի կողմից իրենց տնտեսությունը բարելավելու գործում ազատորեն նախաձեռնություն դրսևո-

²⁰ Ըստ «Кавказское хозяйство», 1914 թ. № 1-ի տվյալների:

²¹ Տե՛ս А. С. Амбарян, Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920), Ереван, 1959:

¹⁹ Տվյալները վերցված են ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2701, թ. 1 —

րելու, իսկ դրա միջոցով նաև ընդհանրապես երկրամասի տնտեսական դրուժյան զարգացման գործում»²²։ Երկիրը տնտեսական ճգնաժամային վիճակից հանելու, ինչպես նաև ծայր առնող գյուղացիական շարժումների առաջն առնելու նպատակով Կովկասի կառավարչապետ Գուլիցինի գրասենյակը որոշ չափով աշխուժացնում է աշխատանքները և 1904 թ. հունիս ամսին կալվածատիրության ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկում է նատուրալ բահրան դրամականի վերածելու դեռևս 1870—1880-ական թվականներին մշակված կանոնները և կազմում օրինագիծ՝ փրկագնման միջոցով Կովկասում կախյալ, պարտավորյալ հարաբերությունների վերացման մասին։ Նախագծով նախատեսվում էր արևտության «օժանդակությամբ» երկու տարվա ընթացքում փրկագնել բաժնեհոդերը, տալով կալվածատիրոջը տարեկան բահրայի կապիտալիզացված 6 տոկոսը։ Գյուղացին 41 տարվա ընթացքում պետությանը պետք է վճարեր ստացած վարկը, ինչպես նաև յուրաքանչյուր ութուրդ դիմաց 5 կոպեկի տոկոսներ։ Չնայած փրկագնման պայմանները ծանր էին, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ գյուղացիական ռեֆորմից հետո 30—35 տարվա ընթացքում կալվածատերերն արդեն հսկայական գումարներ էին ստացել և Անդրկովկասում փրկագնման օպերացիայի իրագործման միջոցով պետք է ստանային մոտ 27200000 ուրբլի, որից Երևանի նահանգում՝ 5537000 ուրբլի²³, սակայն կալվածատերերը դեմ ելան այդ նախագծին, պահանջելով, որ բաժնեհոդերը գյուղացիների կողմից ետ գնվեն իրենց ժամանակակից, և ոչ թե ռեֆորմի ժամանակաշրջանի անկամտաբերության արժեքով։ Կալվածատերերի այդ պահանջի պատճառով օրինագիծը չընդունվեց և կառավարության հաստատմանը չներկայացվեց։ 1905 թ. հեղափոխական շարժումները ստիպեցին ցարական իշխանություններին նորից անդրադառնալ «ժամանակավոր» պարտավորյալ հարաբերությունների վերացման հարցին։ Փոխարքան գրում էր. «Իրոք որ,

կալվածատերերի դեմ գյուղացիության ունեցած թշնամանքը վարչական իշխանությունների դեմ փոխադրելը և պետական կարգից դժգոհ լինելը, անգամ առանց հեղափոխական արդարագանդայի օգնության, ինքնին կարող էր ծագել բնակչության երևակայության մեջ,—բնակչություն, որը տեսել է կառավարության կողմից նրա կարիքների մասին հոգալու կատարյալ բացակայություն, քանի որ կառավարությունը 35 տարվա ընթացքում չի հրատարակել ոչ մի օրենք (բացի խիզանների վերաբերյալ օրենքից), որը դեպի լավը փոխեր գյուղացիական կենցաղը»²⁴։ Փոխարքան գտնում էր, որ Կովկասում ևս պետք է անցկացնել այն քաղաքականությունը, որ անց էր կացվում Ռուսաստանի ներքին նահանգներում, այսինքն՝ պետք էր առաջին հերթին անդրադառնալ գյուղացիությանը կիսաաճորտային վիճակից հանելուն, քանի որ հենց պարտավորյալ, կախյալ հարաբերություններն են ոտքի հանում գյուղացիությանն ընդդեմ կալվածատիրության։ Նա գրում էր թագավորին, որ «այդ հարաբերությունների (այսինքն՝ կախյալ հարաբերությունների—Մ. Խ.) անհապաղ վերացումն է միայն, որ կարող է հանգստացման հող ըստեղծել այն վայրերում, որոնք բռնված են գյուղացիական հուզումներով և կանխել նույնպիսի հուզումների ծագումը Կովկասի այլ վայրերում»²⁵։

Վորոնցով-Դաշկովը, օգտագործելով Գուլիցինի կողմից կատարված ուսումնասիրությունները, արագ կերպով ձևափոխեց եղավ կախյալ հարաբերությունների վերացման օրինագծի մշակմանը, որը և պատրաստի վիճակում 1905 թ. նոյեմբերին ներկայացվեց կառավարության հաստատմանը։ Չնայած այն բանին, որ Վորոնցով-Դաշկովի նախագծում լրիվ կերպով պաշտպանվում էին կալվածատիրական շահերը, սակայն փրկագնման պայմանները խիստ տարբերվում էին հեղափոխության վերելքի և անկման ժամանակաշրջաններում։

1905 թ. կազմված օրինագծի համաձայն գյուղացիները

²² Орест Семин, Великая годовщина, Киев, 1911, стр. 53.

²³ Նույն տեղը, էջ 17—18։

²⁴ Воронцов-Дашков, Всеподданейшая записка..., стр. 41.

²⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 40—41։

բաժնեհոդերի դիմաց կալվածատերերին ոչինչ չպետք է վրձարեին, որովհետև 30—40 տարվա ընթացքում արդեն իսկ հսկայական գումարներ էին վճարել, կատարել էին նատուրալ և դրամական պարհակներ: Կախյալ հարաբերությունների այդքան երկարաձգման համար մեղավոր էր պետությունը, որը գյուղացիությանը «օգնություն» չէր կազմակերպել, ինչպես նաև պարտադիր ետ գնում չէր սահմանել: Փոխարքան 1905 թ. գտնում էր, որ քայքայված գյուղացիությունը հնարավորություն չունի նոր, խոշոր գումարներ վրձարել բաժնեհոդերի համար: Սակայն դրա հետ միասին օրինագիծը նախատեսում էր, որ կախյալ հարաբերությունների երկարաձգման մեջ իբր մեղք չունեցող կալվածատերերին, որոնցից շատերի «ապրուստի միակ միջոցը» հենց գյուղացիներից ստացվող բահրան էր, անպայմանորեն պետք է վարձատրել գյուղացիության սեփականություն դարձող բաժնեհոդերի համար պետական գանձարանից: Միաժամանակ փոխարքան հարց էր բարձրացնում խիստ սակավահող գյուղացիներին ազատ պետական հողերից և կամ պետական բանկի միջոցով առանձնացնել որոշ տարածություններ: Հետաքրքիր է, որ փոխարքայի այսպիսի առաջարկությունները, նույնիսկ որպես նախագիծ, որոշ լիբերալ, մանր-բուրժուական պատմաբանների կողմից (ինչպես, օրինակ, Կովկասի ազգարային հարաբերությունների լավ գիտակ Ս. Ավալիանին էր) գնահատվեցին որպես իրենց նախադեպը չունեցող և նույնիսկ «հեղափոխական» առաջարկություններ: Իրականում փոխարքան ոչ թե «արդարադատությունից» էր ելնում, այլ վախենում էր բաժնեհոդերի ետ գնումը գյուղացիության հաշվին կատարելու իր առաջարկությամբ ավելի վտանգավոր դարձնել գյուղացիական հուժկու շարժումները: Քանի որ կալվածատիրական շահերին չէր կարելի դիպչել, ուստի առաջարկում էր ավելի քան 27 միլիոն ռուբլու չափով վճարումներն անել պետության հաշվին, ընդ որում, ինչպես ճիշտ կերպով նշում է պրոֆ. Ա. Եսայանը, պետությունը այդ 27 միլիոնը դարձյալ գյուղացիությունից կգանձեր՝ զանազան անուղղակի հարկերի միջոցով²⁶: Ինչ վերաբերում է սակա-

վահող գյուղացիներին լրացուցիչ հող տալու պայմաններին, ապա ինչպես տեսանք, դա պրակտիկայում իրենից ներկայացնում էր ոչ թե ձրի, լրացուցիչ հողեր տալ, այլ կալվածատիրական, ուղեկային, պետական հողերը բարձր գներով վաճառել, որի գնումը սակավահող գյուղացիության ուժերից վեր էր:

Ցարական կառավարությունը նույնիսկ այսպիսի «լիբերալ» նախագիծն անընդունելի համարեց, սակայն 1905 թ. վերջին և 1906 թ. սկզբներին այն քննարկելիս վերջնական մերժման որոշում չհանեց. վախենում էր հեղափոխական վերելքի պայմաններում գյուղացիական շարժման ուժեղացումից: Ձևական կերպով նշվեց, որ ետ գնման այդքան խոշոր գումարները գանձարանի հաշվին կատարելու հարցը կարող է վճռել միայն Պետական դուման, որի որոշմանն սպասելու պատրվակով անորոշ ժամանակով հետաձգվեց նախագծի ընդունումը: Արդեն փոփոխված քաղաքական պայմաններում, հունիսեռեքյան հեղաշրջումից հետո, 1907 թ. օգոստոսին մինիստրների խորհուրդը, քննարկելով Վերոնցով-Դաշկովի 1905 թ. ներկայացրած նախագիծը, գտավ, որ փրկագնման գումարների վճարումը պետության հաշվին գանձարանի ուժերից վեր է, ուստի փաստորեն մերժեց այն, նույնիսկ առանց Պետական դումա մտցնելու:

1908 թ. Պետական դումայի անդամ վրաց մենշեիկներին նախաձեռնությամբ կազմվեց և դումայի 34 անդամների ըստորագրությամբ նույն թվի դեկտեմբերի 15-ին Պետական դումային ներկայացվեց մի նոր նախագիծ, որն ուղղված էր Կովկասում «ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների վերացմանը: Նախագիծն իր վրա կրում էր մենշեիկյան ազգարային ծրագրի ազդեցությունը և շատ հեռու էր գյուղացիության մասնակցությամբ, դասակարգային պայքարի միջոցով ազգարային հարցը հեղափոխական ուղիով վճռելուց: Անասյան թողնելով կալվածատիրական հողատիրությունը, նախագծի հեղինակները գյուղացիության հետագա հեղափոխական վերելքից խուսափելու համար առաջարկում էին ռեֆորմի կիսաճորտային հարաբերությունների վերացման իրենց հետևյալ ծրագիրը: Ճիշտ կերպով

²⁶ Տե՛ս А. Есаян, Мулькадарское право в Армении, Ереван, 1948:

նշելով, որ ռեֆորմի հետևանքով տեղի է ունեցել գյուղացիության հետագա հողագրկում, կալվածատերերի ու պետության մեղքով պարտադիր ետ գնում շանցկացնելու հետևանքով գյուղացիությունը կախյալ հարաբերությունների մոտ 40 տարվա ընթացքում բաժնեհողի արժեքից մի քանի անգամ ավելի վճարումներ է կատարել կալվածատերերին, որ գյուղացիները տնտեսական քայքայված վիճակում են գտնվում և բաժնեհողի դիմաց նորանոր գանձումներ հենց պետական շահերից ելնելով նրանցից անել չի կարելի (որովհետև այդ դեպքում գյուղացիները լրիվ կքայքայվեին և կկորցնեին իրենց վճարունակությունը), նախագիծն անհրաժեշտ էր գտնում բաժնեհողերը հանձնել գյուղացիությանը՝ առանց կալվածատիրությանը վարձատրելու: Նախագծի հեղինակները կարծում էին, որ դրա հետևանքով հնարավոր կլիներ ուղի հարթել տնտեսական զարգացման համար, բարձրացնել երկրամասի կուլտուրական վիճակը, ժողովրդին հանել աղքատ, իրավագուրկ, խավար վիճակից:

Զնայած Պետական դումայի 34 անդամների ներկայացրած նախագծի լիբերալ-ռեֆորմիստական բնույթին, այնուամենայնիվ, ցարական վերնաշերտերի կողմից այն գնահատվեց որպես խիստ վտանգավոր, համարյա հեղափոխական մի առաջարկություն, որը կարող էր քայքայել կալվածատիրությանը և ծանր հարված հասցնել ցարիզմի սոցիալական կարևոր հենարանին Կովկասում: 1909 թ. սկզբներին մինիստրների խորհուրդը ներկայացրած իր եզրակացություններում փոխարքան խիստ քննադատության էր ենթարկում, անընդունելի էր համարում այդ նախագիծը: Նա հանդես էր գալիս «խեղճ ու կրակ» կալվածատերերի շահերի այնպիսի ջերմեռանդ պաշտպանությամբ, որ ժխտում էր նույնիսկ 1905 թ. իր իսկ կազմած նախագծի դրույթները: Փոխարքան կալվածատիրությանը ներկայացնում էր որպես «ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների երկարաձգման մեջ մեղք չունեցող, տնտեսական խիստ նեղվածության մեջ գտնվող և հաճախ գյուղացիներից ստացած բահրան որպես ապրուստի միակ միջոց ունեցող այնպիսի մարդկանց, որոնք բաժնեհողերի դիմաց անհրաժեշտ ետ

գնման գումարներ չստանալու պայմաններում, հուսահատությունից նույնիսկ կարող են ապստամբել կառավարության դեմ: Իբր այդպիսի հետևանքներից խուսափելու, գյուղացիական ռեֆորմների ոգուն համապատասխան գործելու համար անհրաժեշտ է «արդարացի» որոշման հանգել բաժնեհողերի ետ գնումը կազմակերպելու գործում: Փոխարքան առաջարկում էր գյուղացիության կողմից բաժնեհողերի ետ գնումը այնպես անցկացնել, որ անհրաժեշտ չափով դրանից զատվեին ինչպես կալվածատերերը, այնպես էլ պետությունը: Այդ էր պատճառը, որ 34-ի նախագիծը Դումայի հողային հանձնաժողովի «քննարկման» և այնտեղ էլ փոշու տակ թաղվելու բախտին արժանացավ:

Անդրկովկասի կալվածատիրության ներկայացուցիչները մեղքը ժամանակաշրջանում ակտիվ գործունեություն էին ծավալել և հանդես էին գալիս ոչ միայն ցարական ադմինիստրացիայի կողմից կազմած նախագծերի քննարկման ժամանակ իրենց առաջարկությունները, ուղղումները մտցնելով, այլ նաև կախյալ հարաբերությունների վերացմանն ուղղված իրենց սեփական ծրագրերով: Նրանց առաջարկություններն ու ուղղումները, հատկապես, նրանց կազմած նախագծերը բացարձակապես ելնում էին միմիայն իրենց նեղ դասակարգային շահերից և այնպիսի ծայրահեղությունների էին հասնում, որ ցարական իշխանությունները ևս ստիպված էին լինում շրջադրել դրանք: Այդ տեսակետից խիստ հետաքրքիր փաստաթուղթ է Երևանի նահանգի հողատերերի 1909 թ. հունվարի 25-ի գրությունը Կովկասի փոխարքային՝ «ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների վերացման մասին²⁷: Երևանի նահանգի կալվածատերերը առաջարկում էին թույլ տալ կալվածատերերին գյուղում եղած գյուղացիական մեղքը բաժնեհողից իրենց ընտրությամբ կտրել դաշտային հողի^{8/30} մասը, փակ մնացած ^{22/30}-րդ մասը առանց որևէ վճարումների թողնել գյուղացիությանը որպես սեփականություն: Բաժնեհողերի ^{4/30}-ը նրանք ցանկանում էին ստանալ որպես գյուղացիների

²⁷ Տե՛ս «Аграрная политика царизма...», стр. 54—62:

կողմից ամեն տարի ստացվող համախառն եկամուտի ^{4/30} մասի փոխհատուցում, իսկ մյուս ^{4/30} մասը նախատեսում էին ստանալ բաժնեհոլդերի առաջին ^{4/30} մասի մշակման ծախսերի փոխարեն, քանի որ մշակման պարտականությունը մինչ այդ ընկած էր կախյալ գյուղացու վրա: Այսպիսով, կալվածատերերը կամենում էին իրավունք ձեռք բերել գյուղացիական բաժնեհոլդերի ավելի քան ^{1/4} մասը կտրելու համար, ընդ որում իրենց նախագիծը ցանկանում էին ներկայացնել որպես միակ ընդունելի մի այնպիսի առաջարկություն, որը բխում էր ոչ միայն կառավարության ու կալվածատիրություն, այլ նույնիսկ գյուղացիության շահերից: Այդ նախագիծով իբր կառավարությունը կազատվեր հոգնման օպերացիայի հետ կապված բարդ աշխատանքներից, գյուղացիությանը խոշոր վարկ տրամադրելուց և հոգնումը կվերջացներ համեմատաբար կարճ ժամկետներում: Գյուղացիությունն իբր դրանով կազատվեր հոգնման վճարումների համար վաշխառուներից պարտք վերցնելու և ծանր տոկոսների տակ ընկնելու անհրաժեշտությունից, «ձրի» կստանար բաժնեհոլդերի ^{22/30} մասը, իսկ ^{8/30} մասի անցնելն էլ կալվածատերերին գյուղացիության տնտեսական դրության վրա վատ ազդեցություն չէր ունենա: Կալվածատերերի կարծիքով, բաժնեհոլդերի ավելի քան ^{3/4}-ը ընկած էր լեռնային շրջաններում և յուրաքանչյուր արական շնչին ընկնում էր իբր 3—5 դեսյատին հող, իսկ հարթավայրային շրջաններում չնայած բաժնեհոլդերը փոքր էին, սակայն հողի եկամտաբերությունը մեծ էր: Կալվածատերերը իրենց առաջադրած նախագիծում, որպես «զիջում» գյուղացիությանը, ծայրահեղ դեպքում համաձայնվում էին հարթավայրային սակավահող շրջաններում ստանալ բաժնեհոլդերի միայն ^{4/30} մասը: Այս «զիջումով» կալվածատերերը ոչ միայն խոշոր չափերով լավորակ, ոռոգվող հողեր կստանային, այլև հսկայական դրամական եկամուտներ ու գյուղացիությանը երկարատև կախման ու շահագործման մեջ կպահեին թե իրենցից, և թե վարկատու կառավարությունից: Ետ գնման աղբյուրի պայմաններն այնքան դժվար էին, որ փոխարքայի գրասենյակն անգամ անընդունելի համարեց: Փոխարքայի գրասենյակի չի-

նովնիկ Սլովինսկին Երևանի նահանգի հողատերերի գրության կապակցությամբ 1909 թ. հունվարի 30-ին փոխարքայի տեղակալ Զունկովսկուն գրում էր, որ կալվածատերերը ցանկանում են բաժնեհոլդերից կտրել ավելի քան ^{1/4} մասը, առանց որի գյուղացիները չեն կարող ապրել, ուստի ստիպված պետք է լինեն վարձակալել կալվածատերերից հենց նույն իրենց բաժնեհոլդերից կտրված հողակտորները և վճարել այնպիսի խոշոր վարձագին, որպիսին առաջ նրանք վճարում էին իրենց ամբողջ բաժնեհոլդից որպես բահրա: Սակայն ցարական չինովնիկին գյուղացիության վիճակը այնքան չէր անհանգստացնում, որքան այն, որ այդ նախագիծով կալվածատերերի բաժինը պետք է կտրվեր մի շարք գյուղացիական ծխերից, անհրաժեշտություն պետք է առաջանար կատարելու գյուղացիության հողերի նոր բաժանումներ, ընդունված հողային կարգ ու կանոնի հեղաբեկում, իսկ դա կարող էր հասցնել «...խոշոր ագրարային հուզումներին»²⁸: Ահա թե ինչու ցարական ադմինիստրացիան ստիպված էր որոշ չափով սահմանափակել կալվածատիրության ախորժակը և մշակել նոր նախագիծ:

4. 1912 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 20-Ի ՕՐԵՆՔԻ ԷՌԻՑՈՒՆԸ²⁹

1909 թ. փետրվարին Կովկասի փոխարքայության գրասենյակը օրենքի նախագիծ մշակեց Անդրկովկասի կալվածատիրական, ինչպես նաև էջմիածնապատկան գյուղացիների «ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների վերացման մասին: Մինչև 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ը ցարի կողմից որպես օրենք հաստատվելն այն քննարկման ենթարկվեց ցարական չինովնիկության ու կալվածատիրության ներկայացուցիչների կողմից և փոքր փոփոխություններով հաստատվեց այն սկզբնական ձևով, որ 1909 թ. նախատեսել էր Վորոնցով-Պաշկովի ադմինիստրացիան:

²⁸ ՎՍՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2541, թ. 104:

²⁹ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի մասին մանրամասն տե՛ս Լ. Ն. Ավդալբեկյան, Հողային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917 թթ.), Երևան, 1959, էջ 286—317:

Նախագիծը կազմվել էր ռեակցիայի տարիներին, ուստի և խիստ կերպով տարբերվում էր հենց Վորոնցով-Պաշկովի 1905 թ. «լիբերալ» նախագծից և հօգուտ կալվածատիրության ու պետական գանձարանի շահերի ետ գնման այնպիսի ծանր պայմաններ էր առաջ քաշում, որոնց հետևանքով գյուղացիության տնտեսական քայքայվածությունը, հողազրկումը և պարտականությունը խոշոր չափերով մեծանում էին։ Թե նախագիծը, և թե նրա քննարկումը դանազան ինստանցիաներում ցույց տվեցին, որ ցարական շինովնիկությունը, սակայն, շատ լավ էր հիշում գյուղացիության հուժկու ելույթները և դրանց կրկնումը թույլ չտալու համար որոշ չափով սանձահարում էր կալվածատիրությանը։ Այսպես, փոխարքայի նախագծով, բաժնեհոդերի ետ գնման արժեքը որոշվում էր համաձայն հողի 1860—70-ական թթ. ունեցած եկամտաբերության, այսինքն այն շրջանի գների համաձայն, երբ անց էին կացվել գյուղացիական ռեֆորմները և որոնց համաձայն պետք է տեղի ունենային այդքան հետաձգված ու կալվածատերերի օգտին ծառայած ետ գնման օպերացիաները։ Այս սկզբունքն առաջ քաշելու ժամանակ ցարական ադմինիստրացիայի կողմից հաշվի էր առնվում այն հանգամանքը, որ արդեն կախյալ հարաբերությունների 30—40 տարվա ընթացքում կալվածատիրությունը մի քանի անգամ ավելի գումար էր ստացել գյուղացիներից, քան վերջիններիս օգտագործման տակ գտնվող հողի արժեքն էր։ Չնայած դրան, դարձյալ հենց կալվածատիրության շահերից ելնելով, բաժնեհոդերի ետ գնման այնպիսի պայմաններ էին առաջ քաշվել, ըստ որոնց 1870-ական թթ. ժամանակաշրջանում կալվածատերերն ստանալու էին բաժնեհոդերի դիմաց ստացվող տարեկան բահրայի 6 տոկոս կապիտալիզացիայի միջոցով կազմվող գումարը կամ տարեկան բահրան՝ բազմապատկած $16\frac{2}{3}$ -ով։ Սա նշանակում էր, որ ետ գնման միջոցով կալվածատերերն այնպիսի կապիտալ կստանային, որի միայն տոկոսները հավասար կլինեին նախկին տարեկան բահրային։

Կալվածատիրության ներկայացուցիչները մեծ աղմուկ բարձրացրին այս սկզբունքի դեմ. պահանջեցին վարձատրել հողերի ժամանակակից եկամտաբերության չափով, պատճա-

ռաբանելով, որ կախյալ հարաբերությունների ձգձգման մեջ իրենք մեղավոր չեն, իբր գյուղացիական ռեֆորմի հետևանքով իրենք մեկ անգամ կողոպտվել են և որ այս նոր օրենքի կիրառմամբ վերջնականապես կքայքայվեն։ Իրականում նրանք ցանկանում էին ետ գնման շատ շահավետ օպերացիայի հետևանքով կրկնակի օգուտ ստանալ։ Այսպես, 1910 թ. դեկտեմբերին Երևանի նահանգի կալվածատիրության ներկայացուցիչները դիմեցին մինիստրների խորհրդին մի գրություն, որտեղ քննադատում էին ետ գնման նախագիծը և իրենց «ուղղումներն» էին մտցնում նրա մեջ։ Հետևելով Թիֆլիսի ու Երևանի կալվածատիրությանը, Երևանի մուլքատերերը ևս առաջին հերթին պահանջում էին փրկագնման հիմքում դնել հողի ժամանակակից եկամտաբերությունը, — այլապես փոխարքայի նախագծի ընդունման դեպքում, ինչպես Երևանի նահանգապետ Տիգենհաուզենն էր նշել այդ կապակցությամբ, «...ետ գնման կենսագործումով Երևանի նահանգում նախկին հողատերերից կստեղծվի մի չքավոր դասակարգ, որն աշխատանքի պատրաստված չլինելով, ծայրաստիճան վնասակար կլինի»³⁰։ Այս առաջարկությունը չհամաձայնվելու դեպքում, կարծես որոշ «զիջում» անելով իրենց պահանջներից, Երևանի մուլքատերերն առաջարկում էին մի նոր «ուղղում», ըստ որի ետ գնվող հողերի տեսակների գները խիստ կերպով բարձրանալու էին և հավասարվելու՝ առաջին կարգին՝ դեսյատինը 242 ռ., երկրորդ կարգին՝ 133 ռ., երրորդին՝ 124 ռ., չորրորդին՝ 61 ռ. և հինգերորդին՝ 43 ռ., երբ փոխարքայի նախագծով առաջին կարգի վարելահողը հաշվվում էր միայն 67 ռուբլի։ Թե այս «զիջումը» և թե նրանց առաջարկը, որ գյուղացիների հաշվին ետ գնվեն բոլորովին անպետք, ճահճոտ, քարքարոտ հողերը, նպատակ էին հետապնդում գյուղացիության դաժան կեղերման հաշվին մի քանի անգամ մեծացնել իրենց եկամուտները։ Թեև կալվածատերերի այս ու այլ առաջարկությունները մերժվեցին ցարական ադմինիստրացիայի կողմից, սակայն դա բոլորովին էլ ցույց չէր տալիս, թե ինչ որ պայքար կար

³⁰ «Аграрная политика царизма...», стр. 68.

ադմինիստրացիայի և կալվածատիրության միջև: Յարական կառավարությունը թույլ չէր տալիս ծայրահեղ միջոցառումներ կիրառել գյուղացիության նկատմամբ, որոնք կարող էին ավելի սրել գյուղի դասակարգային հակամարտությունները: Այս իմաստով էլ հենց 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքն իր ողջ էությունը ցարիզմի և կալվածատիրության շահերից էր ձևավորված և ետ գնման խիստ ծանր պայմաններ էր դնում գյուղացիության առաջ:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով կախյալ, պարտավորյալ հարաբերությունները վերացվելու էին 1913 թ. հունվարի մեկից՝ գյուղացիության կողմից պետական «օժանդակությամբ» բաժնեհոգերի ետ գնման միջոցով: Փրկագինը սահմանվում էր գյուղացիության կողմից կալվածատիրոջը տրվող տարեկան բահրայի 6 տոկոսի կապիտալիզացիայից: Եթե կանոնադրերում նշված էր լինում դրամական բահրա, ապա կապիտալիզացիան տեղի էր ունենում ուղղակի բահրայի գումարից, իսկ եթե բահրան բնավճար էր նշված լինում, ապա այդ դեպքում ետ գնվող հողի՝ դեսյատինի արժեքը որոշվում էր ըստ առանձին նահանգների ու գավառների հողի տեսակների կազմված աղյուսակի, որը կցված էր օրենքին և որտեղ հողի եկամտաբերությունը և նրա 6 տոկոսի կապիտալիզացիան հաշվված էին ռեֆորմի ժամանակաշրջանի գների հիման վրա: Դրամական բահրա այգիներից ու բոստաններից գոյություն ունեւր միայն Երևանի նահանգում, որտեղ մուլքատիրական գյուղերի մեծ մասն ընկած էր հարթավայրային շրջաններում: Ըստ կանոնադրերի, այգու տասը բաթմանի (300 քառ. սաժ.) դիմաց գյուղացին պարտավոր էր տարեկան դրամական բահրա վճարել 1 ռուբ. 20 կոպ. կամ դեսյատինից 8 ռուբլի, բոստանի տասը բաթմանի դիմաց՝ 80 կոպ.: Դրամական բահրայի 6 տոկոսի կապիտալիզացիան խոշոր գումար էր կազմում. այգու դեսյատինի ետ գնման արժեքը հասնում էր 133 ռուբլու, այն դեպքում, երբ լավագույն, ջրովի վարելահողի դեսյատինի ետ գնման արժեքը միայն 67 ռուբլի էր: Ուստի դրանով պետք է բացատրել Երևանի նահանգի մուլքատերերի պայքարը. վերջիններս հասան այն բանին, որ դրամական բահրայի 6 տոկոսի կա-

պիտալիզացիան հաստատվի և գյուղացիների կողմից տրեկած, մեծ շարժարանքով աճեցրած և ավելի քան 40 տարվա ընթացքում կալվածատերերին խոշոր գումարներ տված այգիների դիմաց նոր հսկայական գումարներ պոկեն փրկագնի օպերացիայի միջոցով:

Յարական կառավարությունը ետ գնման գործում խիստ արտոնյալ պայմաններ էր ստեղծել մանավանդ բարձր դասին պատկանող կալվածատիրության համար: Այդ երևում է նրանից, որ ոչ բարձր դասին պատկանող հողատերերին, նախքան 1877 թ. օրենքի հրատարակումը, գյուղացիական բաժնեհոգերում տնկած այգիների դիմաց ոչինչ չէին տալիս, քանի որ այդ այգիները համարվում էին տնտեսողների կարգի հողեր, իսկ օրենքը Երևանի նահանգում տնտեսողները «ձրի» էր տալիս գյուղացիներին: Տնտեսողները «ձրի» տալը չակերտների կարիք է զգում, որովհետև, ինչպես ձիշտ նկատել է պրոֆ. Ա. Եսայանը³¹, Երևանի նահանգի հարթավայրային շրջաններում տնտեսողների մեջ համարյա բոլոր գյուղացիներն էլ ժառանգական օգտագործման ցանկապատած բախշա ունեին: Տնտեսողի հողամասերը, որոնք պետք է 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով ձրի տրվեին գյուղացիներին, փոխարքայի 1913 թ. օգոստոսի 26-ի հրահանգով բաժանվեցին երկու մասի՝ տունը, տնտեսական շինությունները և բախշան, որի նպատակն էր բախշայի տակ ընկնող մասից ետ գնման միջոցով նոր գումարներ պոկել կալվածատերերի օգտին:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով վերացվում էին նաև թիուլական հարաբերությունները, որոնք գոյություն ունեին Երևանի ու Էջմիածնի գավառի մի քանի գյուղերում: Ձիշտ է, ցարական կառավարությունը դեռ 1875 թ. որոշել էր թիուլական իրավունքը վերացնել և թիուլիստներին պետական գանձարանից ցմահ նպաստ նշանակել, սակայն ինչպես շատ այլ օրենքներ, այնպես էլ այդ որոշումը չիրագործվեց: Այժմ, երբ ընդհանրապես վերջ էր տրվում կախյալ հարաբերություններին, անհնարին էր չվերացնել նաև թիուլական

³¹ См. А. Есаян, Мулькадарское право в Армении, Ереван, 1948:

իրավունքը: Պետությունը խիստ արտոնյալ պայմաններ ստեղծեց թիուլիստների համար՝ իր վրա վերցնելով այդ մի քանի ընտանիք կազմող տարեց թիուլիստների հոգերի ետ գնումը: Թիուլիստներն ստանում էին տարեկան բահրա գյուղացիական բաժնեհոգեների արդյունքի $\frac{3}{30}$ -ի չափով և ամեն մի ծխից՝ նաև տարեկան 2 ո. 50 կոպ.: Ետ գնման պայմանով թիուլիստը ցմահ զանձարանից պետք է ստանար սեփականատեր դարձող յուրաքանչյուր թիուլական ծխի դիմաց տարեկան 2 ո. 50 կ., և $4\frac{1}{2}$ տոկոս այն կապիտալ հումարից, որն ստացվում էր տարեկան բերքի $\frac{3}{30}$ -րդ մասի 6 տոկոսի կապիտալիզացիայից: Այսպիսով, կախյալ հարաբերությունների վերացման հետևանքով թիուլիստների եկամուտները լրիվ պահպանվում էին, իսկ պետության «մեծահոգությունը» զանձարանի հաշվին նրանց վարձատրելու գործում բացատրվում էր այն բանով, որ թիուլիստների քանակը մի քանի հոգու էր հասնում. դրանք մեծ մասամբ արդեն ծեր մարդիկ էին, որոնց մահից հետո վճարումները զանձարանից պետք է դադարեցվեին:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը տարածվելու էր նաև էջմիածնապատկան Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Եղվարդ և Մուղնի գյուղերի վրա: Վանքապատկան գյուղացիները պարտավոր էին էջմիածնի վանքին հանձնել տարեկան բերքի $\frac{6}{30}$ -ը, որից որպես մուլը՝ բերքի $\frac{3}{30}$ -ի չափով և թիուլ՝ $\frac{3}{30}$ -ի չափով: Վանքը յուրաքանչյուր դեսյատինի դիմաց այգիներից ստանում էր 4 ո. 80 կոպ.: Բացի դրանից, գյուղացիական յուրաքանչյուր ծուխ տարեկան վանքին վճարում էր 4 ո. 25 կոպ., որից 2 ո. 50 կոպեկը որպես թիուլական պարտականություն, իսկ 1 ո. 75 կոպեկը՝ զեմստվային տուրքի փոխարեն (ետ գնման գումարի մեջ միայն 2 ո. 50 կոպեկը հաշվվեց, իսկ 1 ո. 70 կոպեկը դուրս մնաց, քանի որ հետագայում գյուղացիությունը այն պետք է պետությունը որպես զեմստվային տուրք վճարեր): Ետ գնման հետևանքով վանքը հսկայական օգուտ էր ստանում: Ինչպես մյուս կալվածատերերը, վանքը նույնպես ստանում էր բերքի $\frac{6}{30}$ -ի 6 տոկոսի կապիտալիզացիայից ստացվող գումարը, որից $\frac{3}{30}$ -ը՝ որպես մուլը. այգիների դրամական բահրան ևս ետ էր

գնվելու գյուղացիության հաշվին (պետական «օժանդակություն» միջոցով): Թիուլականի $\frac{3}{30}$ -ի և գյուղացիական տարեկան թիուլային դրամական բահրայի փոխարեն 1913 թ. հունվարից վանքը 10 տարվա ընթացքում միանվագ պետք է զանձարանից ստանար տարեկան 21 հազար ռուբլի: Սակայն այսպիսի խոշոր գումարների ստացումը հարցի միայն մի կողմն էր: Հարցի մյուս կարևոր կողմն այն էր, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով էջմիածնապատկան գյուղերի վրա տարածվելու էր միաժամանակ նաև 1870 թ. ռեֆորմը, որը ոչ միայն վանքին ընձեռելու էր այն բոլոր իրավունքները, որ ժամանակին տրված էր կալվածատիրությունը՝ անարգել կերպով թալանելու գյուղացիությանը, կտրելու նրա բաժնեհոգեներից լավագույն, բերրի կտորները, այլև միաժամանակ ավելի ծանր պայմաններ էր ստեղծելու վանքապատկան գյուղացիների համար: Բաժնեհոգ ստանալու իրավունք ձեռք էին բերում միայն էջմիածնապատկան այն գյուղացիները, որոնք մտել էին 1886 թ. ծխամատյանների մեջ: Այսպիսով, այս կամ այն պատճառով ցուցակներից դուրս մնացածները, ինչպես նաև բնական աճի հետևանքով առաջացած նոր ընտանիքները 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով մտնում էին ժամկետային վարձակալների մեջ և զրկվում բաժնեհոգ ստանալու իրավունքից: Այս կատեգորիայի գյուղացիությունը խիստ անհրաժեշտ էր վանքին իր անմիջական տնօրինության տակ գտնվող խոշոր հողային տարածությունների մշակման համար:

Պետական-մուլքատիրական գյուղերի ետ գնման պայմանների մասին եղած երկար վեճերը ավարտվեցին նրանով, որ այդ գյուղերի վրա ևս պետք է տարածվեին մուլքատիրական գյուղերի ետ գնման սկզբունքները: Պետությունը կամ մուլքատերը, ըստ գյուղում ունեցած իրենց հողային տարածությունների, պետք է գյուղացիներից բաժնեհոգեների դիմաց ստանար ետ գնման գումարը՝ կանոնադրերում նշված պարհակների չափերի համաձայն:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը ձևականորեն ելնում էր այն սկզբունքից, որ չպետք է թույլ տալ ետ գնման օպերացիայի ժամանակ գյուղացիական բաժնեհոգի որևէ կրճա-

տում, պետք է ղեկավարվել կանոնադրերը կազմելու ժամանակ գյուղացիների տրամադրության տակ թողնված հողաքանակով (թույլ էր տրվում և՛ կալվածատերերին, և՛ գյուղացիներին իրենց հաշվին պահանջել հողաչափ և շափել հողը) և երկրագործության համար ոչ պիտանի՝ քարքարոտ, ճանապարհների տակ ընկած հողերը պետք է ձրի անցնեն գյուղացիությանը և այլն: Իրականում ցարական ադմինիստրացիան, հօգուտ կալվածատիրության շահերի, գյուղացիության կողմից ետ գնվող հողերի քանակը հաշվում էր հարկային նպատակներով կազմված տվյալների հիման վրա, որոնց մեջ մտնում էին նաև գյուղացիությանը համարյա արդյունք չտվող, հաճախ կալվածատիրության և գյուղացիության «ընդհանուր» օգտագործման տակ գտնվող արոտները, քարքարոտ, բուսականությունից զուրկ տեղերը և այլն: Այսպես, Երևանի նահանգում գյուղացիության օգտագործման տակ գտնվող 100 հազար ռեսյատինի փոխարեն, ետ գնվող գյուղացիական հողաքանակը նշվում էր 127—137 հազար ռեսյատինի չափով, որը նշանակում էր մշակության համար ոչ պիտանի, փաստորեն կալվածատիրական հողերը պարտադիր կերպով ծախել գյուղացիությանը՝ կալվածատիրությանը լրացուցիչ եկամուտներ տալու համար:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով, կալվածատերերը մինչև գյուղի բաժնեհողերի ետ գնման ակտի վերջնական հաստատումը, 1913 թ. հունվարի մեկից սկսած, գանձարանից տարեկան պետք է ստանային (հաշտարար միջնորդների կազմած նախնական հաշիվների հիման վրա) իրենց հասանելի գումարի $4\frac{1}{2}$ տոկոսը: Ետ գնման ակտի վերջնական հաստատումով կալվածատերերն ստանալու էին մնացած գումարն ամբողջությամբ: Օրենքով սահմանված այս կարգը դժգոհություն առաջացրեց կալվածատերերի մեջ. նրանք պահանջում էին ուղղակի, նախնական հաշիվների հիման վրա իրենց վճարել ետ գնման կապիտալ գումարը, քանի որ դրա $\frac{1}{2}$ տոկոսի ստացման միջոցով իրենց գոյությունը պահպանելն իբրև դժվար է, հող չունեն և այլն³²:

1913 թ. հունվարի 1-ից գյուղացիները դադարեցնելու էին դրամական կամ նատուրալ բահրայի վճարումը կալվածատիրոջը և հաշտարար միջնորդի կողմից կազմած նախնական հաշիվների հիման վրա վճարելու էին ետ գնման վճարումներ պետությանը: Գյուղական հասարակությունը ծայրերի մեծամասնությամբ որոշում էր, թե քանի տարվա ընթացքում պետք է մարի պետական վարկը: Հաշտարար միջնորդը նախնական հաշիվների հիման վրա հայտնում էր, թե ինչքան է գյուղի ընդհանուր հողաքանակը, ինչ կարգի հողեր են, որքան է ետ գնման մոտավոր գումարը: Գյուղացիությանը գգուշացվում էր, որ վարկի գումարը 56 տարվա ընթացքում մարելիս պետության յուրաքանչյուր ռուբլու դիմաց տոկոս պետք է վճարել տարեկան $4\frac{1}{2}$ կոպեկ, 41 տարվա ընթացքում՝ 5 կոպ. և 28 տարվա ընթացքում՝ 6 կոպեկ: Գյուղը ետ գնման համար միասնական ժամկետ էր ընդունում: Ետ գնման ակտի կազմումը գտնվում էր շինովնիկության ձեռքում: Հաշտարար միջնորդը կատարում էր նախնական հաշիվները, հարկային տեսուչը համաձայնություն էր տալիս և գյուղին ներկայացնելուց հետո, եթե մի ամսվա ընթացքում բողոքներ չէին լինում, ապա Գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանը հաստատում էր այն:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքով ապահովվում էին ինչպես կալվածատիրության, այնպես էլ պետության շահերը: Ավալիանին ոչ լրիվ տվյալների հիման վրա նշում էր, որ եթե կալվածատիրությունն Անդրկովկասի հինգ նահանգներում գյուղացիական բաժնեհողերի դիմաց ստանալու էր մոտ 23 միլիոն ռուբլի, ապա պետությունը յուրաքանչյուր տարի միայն ետ գնման վճարումների հետևանքով ստանալու էր մոտ մեկ միլիոն ռուբլի³³:

Գյուղացիների դրությունը 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի հետևանքով չբարելավվեց. նա ծանր պարտքերի մեջ ընկավ և տարիներ շարունակ պետք է խոշոր վճարումներ կատարեր պետությանը: Նրա վրա դրվեց կալվածատիրա-

³³ См. С. П. Авалиани, Крестьянский вопрос в Закавказье, т. IV, Одесса, 1914, էջ 140:

³² См. վ. Ռշտունու նշված ժողովածուն, էջ 102—103:

կան շատ անպետք հողերի հետ գնման պարտականությունը: Հնարավորություն տրվեց գյուղացիական հողերի մասնակի կտրում կատարել հոգուտ եկեղեցու: Այն շտաբածվեց խիզանների վրա և չվերացրեց արոտավայրերի, անտառների սերվիտուտները:

5. 1912 ԹՎԱԿԱՆԻ ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 20-Ի ՕՐԵՆԵՐԻ ԿՆՆՍԱԳՈՐԾՈՒՄԸ
ԵՎ ՆՐԱ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ցարական կառավարության կողմից անցկացված գյուղացիական այս փրկորդ ռեֆորմի կիսատ-պռատությունը և ճորտատիրության մնացուկների հետագա պահպանումն Անդրկովկասում և Հայաստանում երևում էր հենց այդ ռեֆորմի կենսագործման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների ամբողջ ընթացքից: Ադմինիստրացիան խիստ դանդաղաշարժություն էր ցուցաբերում փրկագնման ակտերի կազմելու աշխատանքներն արագ ավարտելու, գյուղացիության ու կալվածատիրության հողաշահության վերաբերյալ պահանջները բավարարելու ուղղությամբ: Ետ գնվող գյուղերում հողերի տեսակների և եկամտաբերության որոշման հարցերում ցարական չինովնիկները խոշոր կեղծիքների և շարաշահումների էին դիմում: Գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանը գյուղացիության բազմաթիվ դիմումներին, բողոքներին երկար ձգձգումներից հետո բացասական պատասխան էր տալիս: Ամբողջ Անդրկովկասում մինչև 1917 թ. հունվարը, ըստ Ավարիանիի տվյալների, 6184 հետ գնման ակտերից կազմված էր միայն 2795-ը կամ 45 տոկոսը³⁴։ Ետ գնման ակտերի կազմելու աշխատանքների խիստ դանդաղ ընթացքն արդյունք էր հատկապես այն բանի, որ ցարական ադմինիստրացիան, շահագործվածություն չցուցաբերելով փրկագնի օպերացիայի արագ ավարտման գործում (հնարավոր է նաև այն պատճառով, որ դա կնշանակեր միանգամից խոշոր գումարներ հանել գանձարանից, երբ մուսաստանը նոր պատերազմի նախօրյակին էր, և երկրի ֆի-

նանսները բայթայված վիճակում էին գտնվում), համարյա չէր զբաղվում բաժնեհողերը չափելու պահանջ ներկայացրած հարյուրավոր գյուղերի խնդիրքների բավարարումով: Պաշտոնական տվյալներով, 1913 թ. ընթացքում Անդրկովկասի հինգ նահանգներից 888 գյուղեր պահանջ էին ներկայացրել հողաշահության անցկացնելու մասին. հողաշահում կատարվել էր միայն 168-ում: Նույն տվյալները երկվանի նահանգի համար համապատասխանաբար կազմում էին 259 և 42³⁵։ Ետ գնման աշխատանքների անմխիթար վիճակն արտահայտող բազմաթիվ զեկուցագրերից, դիմումներից, հաշվետվություններից³⁶ հարկ ենք համարում մեջ բերել միայն էջմիածնի գավառի չորրորդ բաժնի հաշտարար-միջնորդի՝ գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանին ուղղված զեկուցագրից մի հատված 1914 թ. ընթացքում կատարված աշխատանքների մասին. «Հողատերերի հանդեպ գյուղացիների ունեցած պարտավորյալ հարաբերությունների վերացման 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը կենսագործվեց միայն գյուղացիական բաժնեհողերի հետ գնման արժեքի և նրա տոկոսները հողատերերի օգտին որոշելու նախնական հաշիվները կազմելու նկատմամբ. մուլքատիրական կալվածքների և էջմիածնի հայ լուսավորչական վանքին պատկանող կալվածքների վերաբերյալ հետ գնման ակտեր կազմելը չէր ձեռնարկվել այն պատճառով, որ հողատերերի և գյուղացիների պահանջով բաժնեհողերը չափելու համար հողաչափ չէր եկել: Վանքապատկան կալվածքների կանոնադրեր կազմելը չէր ձեռնարկվել Ատյանի 1913 թ. սեպտեմբերի 23-ի որոշման, հետևանքով»³⁷։ Այս փաստաթուղթը խոսում է ոչ միայն հետ գնման օպերացիայի խիստ դանդաղ տեմպերի, այլև այն մասին, որ 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի հրատարակումից հետո, երկու տարվա ընթացքում ոչինչ չէր ձեռնարկված էջմիածնապատկան գյուղացիներին կիսաճորտային վիճակից հանելու ուղղությամբ:

³⁵ ՎՍՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 1514, թ. 4—7:

³⁶ ՏԿ՝Ո ՀՍՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 562, 2, 76, 77, 78, 79, 82, 92 և

այլն:

³⁷ ՀՍՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 562, թ. 55:

³⁴ ՏԿ՝Ո նույն տեղը, էջ 139:

Աշխատանքների կատարման նման պայմաններում զարմանալի չէ, որ ինչպես պաշտոնական տվյալներն են հաղորդում, մինչև 1915 թ. մարտ ամիսը ներառյալ Երևանի նահանգում ետ գնման ենթակա 353 կալվածքներից հաշտարար միջնորդների կողմից ետ գնման ակտեր էին կազմվել միայն 62-ի համար. դրանցից գյուղացիական գործերի նահանգական ատյանի կողմից հաստատվել էր միայն 25-ը: Նույն ժամանակամիջոցում հողի չափերու մասին եղած 330 պահանջներից բավարարվել էր միայն 84-ը³⁸: Ըստ գնման աշխատանքների մյուս խոշոր արգելակիչ հանգամանքը ցարական շինովներիկության շարաշահումներն ու կեղծիքներն էին՝ հողի սահմանների, նրա եկամտաբերության ու ետ գնման գների որոշման գործում, որոնք խոշոր բողոքների, վեճերի պատճառ էին դառնում և վերջանում էին ի վնաս գյուղացիության:

Լոռու Աքորի գյուղի կալվածատեր Լոռիս-Մելիքովները, Գյուղացիական գործերի Թիֆլիսի նահանգական ատյանի հողաչափի և հաշտարար միջնորդի հետ համաձայնության գալով, ետ գնման ակտով, որը կազմվել էր միայն 1916 թ. վերջերին, գյուղացիներին հող են առանձնացնում ոչ թե ըստ կանոնագրերի եղած տեղաբաշխման, այլ մի ընդհանուր հատվածում³⁹: Գյուղացիների բողոքն այս կամայականության դեմ խոսում էր այն մասին, որ կալվածատիրության շահերից փնտրելով, ցարական շինովներիկները գյուղացիներին ետ գնման ժամանակ աշխատում էին տալ վատ, անբերրի հողերը: Ցարական շինովներիկության այս և նման կամայականությունները միաժամանակ ցույց էին տալիս, որ ձևական բնույթ ունեցող փոխարքայի 1913 թ. հուլիսի 17-ի այն բացատրությունը, որն արգելում էր առանց գյուղացիների համաձայնության հողի նման կարգի վերադասավորում կատարել: Խոշոր շարաշահումներ էին կատարվում հոգուտ կալվածատիրության, երբ ետ գնվող հողերի մեջ էին մտցրվում եկամտազուրկ, մշակման համար ոչ պիտանի, քարքա-

րոտ հողերը, որոնք օրենքով ձրի պետք է անցնեին գյուղացիներին: Չարաշահումների, կեղծիքների դեմ ուղղված գյուղացիական շատ բողոքներից⁴⁰, որոնք ցարական ադմինիստրացիայի կողմից մեծ մասամբ մերժվում էին, նշենք մեկը. Երևանի գավառի Զառ գյուղի ներկայացուցիչները 1914 թ. հունիսին բողոքում են գյուղացիական գործերի Երևանի նահանգական ատյանին այն մասին, որ հաշտարար միջնորդը ետ գնման ակտի մեջ մշակման համար անպետք 600 դեսյատին հողը գրանցել է որպես պիտանի հող և գնահատել դեսյատինը 27 ռուբլի, իսկ արոտատեղի և խոտհարք հանդիսացող հողամասերի մի մասը ցույց է տվել որպես վարելահող. բացի դրանից, շրջակա մի քանի գյուղերի (հավանաբար վիճելի) հողամասերի մի մասը ևս մտցնելով ետ գնման ակտի մեջ՝ խիստ ծանրացրել է Զառի գյուղացիների վիճակը: Ինչպես համարյա մնացած բոլոր դեպքերում, գյուղի բողոքը մերժվում է, և ետ գնման ակտի հաստատումըն էլ՝ ձգձգվում⁴¹:

Ցարական ադմինիստրացիայի կողմից տարվող ետ գնման այսպիսի «աշխատանքները» պարզ է, որ չէին կարող ճորտատիրության մնացուկների դեմ ուղղված օրենքն իր վախճանին հասցնել: Առանց այն էլ այդ ռեֆորմը մասամբ միայն իրագործվեց, և ճորտատիրության որոշակի մնացուկների լիկվիդացման հարցը կապվեց Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակի և Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատման հետ:

Հայաստանի Կենտրոնական պետական արխիվից մեզ հաջողվեց գտնել փաստաթղթեր, որոնք քիչ թե շատ պատկերացում են տալիս 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի կենսագործման ընթացքի մասին Երևանի նահանգում, 1913 թ. հունվարից մինչև 1917 թ. ընկած ժամանակամիջոցում: Երևանի նահանգական գյուղացիական գործերի ատյանն ի պատասխան Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի (ՕՅԱԿՈՄ) 1917 թ. մայիսի 31-ի խիստ շտապ պահանջին, հետևյալ

³⁸ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 1592, թ. 74—75:

³⁹ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 1952, թ. 74—75:

⁴⁰ Նույն տեղը, գ. 17285, թ. 64 ա, 65 ա և 68:

⁴¹ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 75, թ. 79—80:

տվյալներն էր հայտնում նահանգում ետ գնման օպերացիայի վիճակի մասին: Բաժնեհոդերի դիմաց հողատերերը լրիվ վարձատրություն էին ստացել (ուրեմն և ետ գնման ակտերը վերջնականապես հաստատվել էին) 8 կալվածքում՝ 6045 դեսյատին հողի դիմաց, ընդ որում նրանց ստացած վարձատրության գումարը կազմել էր 23444 ռուբլի: 110 կալվածքներում՝ 61961 դեսյատին հողի դիմաց արդեն կազմված ետ գնման ակտերով (որոնց մի մասն էր միայն հաստատված) կալվածատերերը պետք է ստանալին դեռևս 1854014 ռուբլի: 232 կալվածքներում՝ 59134 դեսյատին հողով, դեռևս ետ գնման ակտեր չէին կազմվել, և կալվածատերերը նախնական հաշիվներով ստանալու էին 2343693 ռուբլի: Այսպիսով, ըստ այս փաստաթղթի, ետ գնման ենթակա 350 կալվածքներից լրիվ կերպով ետ գնման օպերացիան ավարտվել էր միայն 8 կալվածքում: 232 կալվածքներում այդ օպերացիան փաստորեն տեղի չէր ունեցել, իսկ փետրվարյան հեղափոխությունից հետո այն լրիվ դադարեցվեց: Փաստաթուղթը ետ գնման ենթակա հողի քանակը Նրևանի նահանգում նշում էր մոտ 127 հազար դեսյատին, որից միայն լրիվ կերպով ետ գնվել էր մոտ 6000 դեսյատինը կամ ամբողջի 5 տոկոսը⁴²: Քանի որ այս փաստաթուղթը չի ստորաբաժանում, թե 110 գյուղերից քանիսում էր հաստատվել նեո գրաման ակտը, ուրեմն և վերջացել ետ գնման օպերացիան, ուստի մենք դիմում ենք մի այլ փաստաթղթի վկայությանը: Նրևանի Պետական պալատի կառավարչի 1917 թ. մայիսի 3-ի պաշտպանական գրությունից երևում է, որ առ 20-ը ապրիլի 1917 թ., ըստ Պետական պալատի տվյալների, Նրևանի նահանգի ետ գնման ենթակա 354⁴³ կալվածքից միայն 27-ի մասին էր թույլտվություն ստացվել հարկահանության դեպարտամենտից, որ դրանց տերերին կարելի էր ետ գնման լրիվ գումարը տալ, իսկ 327 կալվածքներում դեռևս

⁴² ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 191, թ. 6, 8—9:

⁴³ Այն հանգամանքը, որ պաշտոնական փաստաթղթերում ետ գնման ենթակա կալվածքների մասին տարբեր թվեր են նշվում (353, 350, 354), ևս խոսում է ետ գնման օպերացիայի կազմակերպման գործում եղած խառնաշփոթության մասին:

շարունակվում էին ետ գնման տոկոսների տարեկան վճարումները⁴⁴: Այս փաստաթուղթը հնարավորություն է տալիս եզրակացնելու, որ ետ գնման ակտերը վերջնականապես հաստատվել և 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը քիչ թե շատ լրիվ կերպով կենսագործվել էր միայն 27 կալվածքում: Կախյալ հարաբերությունների մեջ գտնվող գյուղացիների հակայական մեծամասնությունը դեռևս չէր դարձել իր փոքրիկ բաժնեհողի սեփականատերը և տնտեսական ծանր պայմաններում, ետ գնման կեղեքիչ վճարումներ կատարելով, քայքայվում, պառպերացման ու պրոլետարացման էր ենթարկվում: Այլ բան սպասել ցարիզմից, կալվածատերերի կողմից անցկացվող գյուղացիական ռեֆորմից չէր էլ կարելի: Այդ է վկայում նաև 1912 թ. ռեֆորմի կենսագործման տարիներին ցարական ադմինիստրացիայի կողմից կուլակության շահերին ծառայող մի շարք հրահանգներ, բացատրություններ, շրջաբերականներ հրատարակելը:

Շաշվի առնելով Անդրկովկասի կալվածատիրության բազմիցս դիմումներն ու խնդրքներն այն մասին, որ իբր գյուղացիների տարեկան բահրայի փոխարեն ստացվող ետ գրաման գումարի տոկոսները շատ քիչ են իրենց գոյության պահպանման համար և այլ միջոցներ, բացի դրանցից իրենք չունեն, փոխարքայի գրասենյակը 1913 թ. հոկտեմբերի 3-ին շրջաբերական է ուղարկում բոլոր պետական պալատների կառավարիչներին: Այնտեղ ասված է՝ «Նկատի ունենալով վերը բերված հիմունքները և ուշադրության առնելով այն հանգամանքը, որ զանազան պետական պարտքերի և ապառիկների դանձումը ոչ միայն բռն ետ գնման վարձատրությանից, այլև այդ վարձատրության նախնական տոկոսներից կարող է անբարենպաստ ազդեցություն գործել երկրամասի հողատիրական տնտեսության կացության վրա, ֆինանսների մինիստրությունը՝ Պետական վերահսկողության հետ համաձայնեցնելով, արգելք չի տեսնում այդ տոկոսներն ազատելու պետական գանձումներից» և հետո «...Ձեռնարկված յին ապառիկներն ու գանձումները, ինչպես նաև մասնավոր

⁴⁴ ՀՄՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 28/91, գ. 101, թ. 4—5:

ազնվականական գանձումները, այդ նույն հիմունքներով, ենթակա չեն պահման՝ վերահիշյալ տոկոսներից»⁴⁵։ Ահա թե ինչպիսի հոգատարություն էր ցուցաբերում և արտոնություններ էր ընձեռում կալվածատիրությունը ցարական ադմինիստրացիան իբր «տնտեսական քայքայումից» նրան փրկելու համար։ Ցարական կառավարությունը որոշում է ընդունում այն մասին, որ երբ կալվածատերերը հողի նկատմամբ իրենց սեփականությունը հաստատող փաստաթուղթ չունեն, ապա Գյուղացիական գործերի նահանգական ատյա-նը սենատի և նահանգական «Տեղեկադրերում» ինչպես նաև ամենատարածված լրագրերում, տվյալներ պետք է տպագրի այդ մարդկանց և նրանց կալվածքների ու հասանելիք ետ գնման տոկոսների մասին։ Եթե մեկ ամսվա ընթացքում կալվածատիրոջ բողոքը չստացվի, ապա նա կստանա ինչպես ետ գնման տոկոսները, այնպես էլ ետ գնման ամբողջ գումարը⁴⁶։

Կալվածատիրությունը, շրջանցելով 1912 թ. օրենքի պահանջները, այս որոշման միջոցով հնարավորություն էր ստանում առանց հողի սեփականության մասին փաստաթուղթ ներկայացնելու ճանաչվել որպես զավթած հողի լիակատար սեփականատեր և ստանալ ետ գնման գումարները հողի իսկական տեր հանդիսացող գյուղացիներից։

Այսպիսով, 1912 թ. օրենքն իր ամբողջ էությամբ ու կենսագործմամբ կալվածատիրության, պետության, կուլակության շահերին էր ծառայում և գյուղացիությունը կանգնեցնում էր նոր կեղծքումների առաջ։

1912 թ. դեկտեմբերի 19-ին Պետական խորհրդի կողմից հաստատված «Ժամանակավոր» — պարտավորյալ, կախյալ հարաբերությունների վերացման մասին նախագիծը դեկտեմբերի 20-ին ստորագրվեց Նիկոլայ երկրորդի կողմից և օրենքի ուժ ստացավ։ Իսկ դեկտեմբերի 21-ին Կովկասի փոխարքան մինիստրների խորհրդի նախագահին ուղարկած շնորհակալական հեռագրում գրում էր. «Այդ օրենքն ընկած

է Կովկասի հողային կարգերի իրավական սկզբունքների հիմքում, կծառայի Կովկասը ուսա կուլտուրական կյանքի ընդհանուր հունին հաղորդակից անելուն և հնարավորություններ կընձեռի երկրամասում քաղաքակրթության ամուր հիմքեր ստեղծելու համար»⁴⁷։ Դրանով փոխարքան ցույց էր տալիս, որ ագրարային քաղաքականության բնագավառում ինքը, հետևելով Ռուսաստանի ներքին նահանգներին, այսինքն՝ ստոլիպինյան ագրարային քաղաքականության կուրսին, ձգտելու է հասնել ցարիզմի սոցիալական բազայի ամրապնդմանը և «օրինաչափության» պահպանմանը։ Այս տեսակետից են հիմնականում մոտենում հարցին և գնահատում 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը ինչպես պաշտոնական թերթերը, այնպես էլ կովկասյան բուրժուազիայի և կալվածատիրության ներկայացուցիչները։ Այսպես, հայ բուրժուազիայի օրգան «Մշակը» 1912 թ. № 285-ի խմբագրական հոդվածում ցարական այդ օրենքը «առաջին խոշոր ծաղիկն էր» համարում, որ տրվել էր Անդրկովկասին։ Ինչնակցականները «Հորիզոն» թերթի 1912 թ. № 286-ում ցարիզմի և կալվածատիրության շահերին ծառայող այս օրենքը բարձրագույն հայտարարություններով վահանի վրա էին բարձրացնում և նշում, որ «...մեր գյուղացիությունը նոր տարվա համար ստանում է մի անգնահատելի նվեր»։

Այս օրենքը, ստոլիպինյան ընդհանուր ագրարային քաղաքականության արգասիքը լինելով, չնայած իր խիստ կալվածատիրական սահմանափակվածությանն ու կենսագործման չափազանց թույլ տեմպերին, այնուամենայնիվ, որոշ չափով օժանդակեց գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիզմի զարգացմանը, կուլակային տարրերի ուժեղացմանը։ Այս տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեւ այն հանգամանքը, որ պարտադիր նատուրալ բահրայի վերացման հետևանքով մեծանում էր գյուղացիության շահագրգռվածությունը գյուղատնտեսության արտադրողականության բարձրացման գործում. նախկինում ձեականորեն կախյալ հարաբերությունների մեջ գտնվող ունեւոր կուլակային տնտեսություն-

⁴⁵ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, 28/91, գ. 463, թ. 2։

⁴⁶ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 73, գ. 66, թ. 11։

⁴⁷ ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 13, ց. 7, գ. 2544, թ. 137։

ների համար արդեն ավելի մեծ հնարավորություններ էին ստեղծվում գյուղատնտեսության մեջ միջոցներ ներդնելու, ռացիոնալ-ապրանքային տնտեսություն վարելու, չքավոր, ունեզուրկ համագյուղացիների հողերի բացարձակ զավթումների և նրանց էժան աշխատուժի օգտագործման բնագավառում: Կալվածատերերին տրվող դրամական վճարումներին անցնելը ևս մասամբ զարկ էր տալիս ապրանքադրամային հարաբերությունների հետագա զարգացմանը գյուղում: Հենց ցարական ազմինիստացիան իր օրենքներով ու միջոցառումներով օգնում էր գյուղական բուրժուազիայի ուժեղացմանը: Այսպես, գյուղական բուրժուազիայի շահերին էր ծառայում 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի այն կետը, որը, ինչպես ճիշտ կերպով նկատել է պրոֆ. Ա. Ծսայանը, որոշ փոփոխություն էր մտցնում 1910 թ. հունիսի 14-ի ստոլիպինյան հայտնի օրենքի մեջ այն Անդրկովկասի պայմաններում կենսագործելու համար: Այն թույլ էր տալիս ետ գնման գումարից կամ Գյուղացիական հողային բանկին ողջ գյուղի ունեցած պարտքից առանձնացնել գյուղական հասարակությունից դուրս եկող և առանձին տնտեսություն ստեղծող գյուղացիների բաժինը, փակ սա փաստորեն նշանակում էր նպաստել գյուղական համայնքից կուլակային-ունեոր տրնտեսությունների առանձնացմանը:

Սակայն 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը սոսկ ձևականորեն ազդարարեց գյուղացիության ազատագրումը, որովհետև գյուղացիության ուժերից վեր էին բարձր փրկագնումների վճարումները և փաստորեն գյուղացիությունը շարունակում էր կախյալ հարաբերությունների մեջ մնալ հողատերերից: Արաադրողական ուժերի զարգացմանը շատ էին խանգարում նաև սերվիտուտային իրավունքի պահպանումը, պետական գյուղացիներին հողի սեփականատեր չըճանաչելը, պետական ծանր հարկերը, տուրքերը և ամենագլխավորը՝ ճորտատիրության և աշխատավճարումների ամենահիմնական բազա հանդիսացող պետական ու կալվածատիրական հողատիրությունը: Այսպիսի պայմաններում է, որ ավելի է ուժեղանում պայքարը գյուղատնտեսության մեջ կալվածատիրական ու գյուղացիական ուղիների միջև, աճում

են գյուղացիական շարժումները ընդդեմ կալվածատիրական հողատիրության հետագա պահպանման: 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքի կենսագործման ժամանակ Կովկասում գյուղացիության կողմից «ըստ իրենց» օրենքը հասկանալու ու կալվածատիրական հողերի բռնագրավմանը դիմելու փորձերի մասին Ելիզավետպոլի նահանգապետը 1914 թ. հունիսի 4-ին գաղտնի գրություն է ուղարկում Կովկասի փոխարքայությանը. «Այս օրենքի շնորհիվ գյուղացիները ձգտում հայտնաբերեցին իրենց բաժնեհողերն ընդարձակելու ի հաշիվ կալվածատիրական հողերի, դիմելով կամայական զավթման և նպատակ ունենալով ետ գնման միջոցով ամրացնելու այդ հողերը որպես իրենց սեփական հող: Մի քանի գյուղերում գյուղացիներն այս կամայական գործողություններին դիմեցին տեղական պարագլուխների սադրանքով, որոնք ետ գնման վերոհիշյալ օրենքի իրենց խեղաթյուրված մեկնաբանությամբ կարողացել էին համոզել այդ գյուղացիներին, որ նրանց ձգտումը ճիշտ է և խմբովին՝ ելույթն՝ անվտանգ»⁴⁸:

Այսպիսով, ցարիզմի ագրարային քաղաքականությանն ուր կուրսը ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ Կովկասում ու Հայաստանում տապալվեց: Այն չկարողացավ վերացնել աճող կապիտալիստական հարաբերությունների և խիստ հետամնաց, կիսաճորտային ագրարային հարաբերությունների միջև առաջացած կոնֆլիկտը:

1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը ելնում էր կալվածատիրության, եկեղեցու և ցարական կառավարության շահերի պաշտպանությունից, գյուղացիությանը դնում էր նոր պարտավորությունների, լավագույն հողերից զրկվելու, տրնտեսական հետագա քայքայման սպառնալիքի տակ: Փրկագնման օպերացիայի խիստ դանդաղ ընթացքը, շինովնիկության չարաշահումները, հողաշափության հետ կապված բազմաթիվ վեճերը փաստորեն հասցրին այն բանին, որ այս օրենքով նախատեսված բաժնեհողերի ետ գնման օպերացիան Հայաստանում, սակավ բացառությամբ, համարյա չկենսագործվեց:

⁴⁸ ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 2745, Թ. 81:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ

ԲՈՒՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՄԱՍՍԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ
ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1907—1914 ԹԹ.

1. ԲՈՒՇԵՎԻԿՆԵՐԻ ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ԾՐԱԳԻՐԸ

Բուշևիկյան կուսակցությունը ցարիզմի հակաժողովրդական ագրարային քաղաքականության բացահայտման, գյուղացիական տարերային շարժումներին գիտակցական, կազմակերպված բնույթ տալու և գյուղացիությանը պրոլետարիատի կողմից ղեկավարող հեղափոխական շարժման մեջ ներգրավելու համար ագիտացիոն-կազմակերպական մեծ աշխատանք էր ծավալել: Նա իր ագրարային ծրագիրը մշակեց՝ համառ պայքար մղելով բուրժուական և օպորտունիստական կուսակցությունների դեմ, մերկացնելով ինչպես կադետների, այնպես էլ մենշևիկների ու էսենների ագրարային ծրագրերի կեղծ ժողովրդական էությունը: Բուշևիկյան կուսակցությունը իր ագրարային ծրագիրը մշակելիս հաշվի էր առել այն կարևոր հանգամանքը, որ Ռուսաստանում 20-րդ դարի սկզբին դեռևս խոշոր չափով պահպանվում էին ճորտատիրության մնացուկները, որոնք խիստ կերպով արգելակում էին արտադրողական ուժերի հետագա առաջընթացը, թույլ չէին տալիս գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիզմի ամերիկյան ուղու զարգացումը և դրանով իսկ խանգարում էին կապիտալիստական հակասությունների հետագա սրման, աշխատավոր մասսաների հեղափոխական խոշոր վերելքի և սոցիալիստական հեղափոխությանը անցնելու գործին: Այս բոլորը ցույց էին տալիս, որ ագրարային հարցը կազմում էր ռուսական բուրժուական հեղափոխության հիմքը, և բուշևիկյան կուսակցությունը հեղափոխության բուրժուա-դեմո-

կրատական էտապի իրականացման համար խնդիր էր դնում՝ բռնագրավել կալվածատիրական, արքունի, եկեղեցական հողերը, ազգայնացնել մասնատիրական և համայնական ամբողջ հողը: Ագրարային ծրագիրը բուշևիկյան կուսակցության ընդհանուր ծրագրի անխզելի մասն էր և ծառայում էր պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի հիմնական խնդրին, պրոլետարիատի ղեկատարությանի և սոցիալիզմի համար մղվող պայքարի խնդրին: Լենինը գրում էր. «Իբրև կենտրոնական փաստ Ռուսաստանի նաև ագրարային կարգերի բնագավառում մենք ընդունում ենք դասակարգային պայքարը: Մենք մեր ամբողջ ագրարային քաղաքականությունը (հետևաբար և ագրարային ծրագիրը) կառուցում ենք այս փաստի անշեղ ընդունման վրա՝ նրանից բխող բոլոր հետևանքների հետ միասին: Մեր գլխավոր մերձավորագույն նպատակն է՝ մաքրել գյուղում դասակարգային պայքարի ազատ զարգացման ուղին, պրոլետարիատի դասակարգային պայքարի, որ ուղղված է իրագործելու համաշխարհային սոցիալ-դեմոկրատիայի վերջնական նպատակը, պրոլետարիատի կողմից քաղաքական խշխանության նվաճումը և սոցիալիստական հասարակության հիմքերի ստեղծումը»¹:

Բուշևիկների կուսակցությունը մեծ աշխատանք էր տանում գյուղացիության մասսաներին ցարիզմի ու կալվածատիրության դեմ ընդհանուր հեղափոխության շարժման մեջ ներգրավելու համար: Ուստի կուսակցությունը գյուղին տալիս էր այնպիսի լոզունգներ, որոնք կապահովեին գյուղացիության հեղափոխական շարժման վերելքը, նրա համախըմբումը բանվոր դասակարգի շուրջը՝ ցարիզմի ու կալվածատիրության դեմ մղվող ընդհանուր պայքարում: Եթե ՌՍԴԲԿ II համագումարում ընդունված ծրագրի մեջ խնդիր էր դրվում ստեղծելու գյուղացիական կոմիտեներ, որոնք պետք է գյուղացիներին վերադարձնեին ճորտատիրության իրավունքի վերացման ժամանակ նրանցից խլված հողահատվածները, ապա կուսակցության III համագումարը որպես պրակտիկ խնդիր առաջ քաշեց գյուղացիական հեղափոխա-

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 6, էջ 178—179:

կան կոմիտեների միջոցով արքունի, կալվածատիրական, եկեղեցապատկան հողերի բռնագրավումը:

Բոլշևիկյան ագրարային ծրագրի սկզբունքները փայլուն կերպով տրված են Լենինի «Սոցիալ-դեմոկրատիայի ագրարային ծրագիրը 1905—1907 թթ. ռուսական առաջին հեղափոխության մեջ» աշխատությունում: Մերկացնելով ռուսական բուրժուազիայի ռեակցիոն բնույթը և նրա ագրարային ծրագրի ողջ հակաժողովրդական էությունը, Լենինը ցույց էր տալիս, որ ինչպես մենշևիկների կողմից առաջ քաշված հողերի «մոնիցիդալիզացիայի», այնպես էլ էսենների՝ «սոցիալիզացիայի» ագրարային ծրագրերը իրենց էությունով չեն ծառայում գյուղացիության շահերին և հակասում են սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակին հասնելու գործին:

Բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության նախապատրաստման և անցկացման ժամանակաշրջանում խիստ կարևոր նշանակություն ունեւ այսպես կոչվող լիբերալ բուրժուազիայի մեկուսացումը, քանի որ նրա շահերն արտահայտող կադետական կուսակցությունը կեղծ խոստումներով, մանր ռեֆորմներ առաջադրելով ցանկանում էր իր հետևից տանել գյուղացիությանը, հեռու պահել նրան պրոլետարիատի կողմից մղվող հեղափոխական պայքարից և ապահովել կալվածատիրության, ինչպես նաև բուրժուազիայի մասնավոր սեփականության անձեռնմխելիությունը: Լենինը, բացահայտելով ռուսական բուրժուազիայի հակահեղափոխական բնույթը, ցույց էր տալիս, որ կադետների կողմից առաջ քաշված ագրարային ծրագիրը, որը նախատեսում էր արքունի, կալվածատիրական որոշ հողերի «հարկադրական օտարում», մի նոր միջոց էր մասնատիրական, արքունի հողերի անձեռնմխելիության պայմաններում բարձր գներով գյուղացիներին վաճառելու երկրագործության համար ոչ պիտանի, ավազուտային, ճահճային հողերը և նորանոր եկամուտներ տալ պետությանը և կալվածատերերին: Կադետների լիբերալիզմի ողջ կեղծությունը և ռուսական բուրժուազիայի ռեակցիոն էությունը լրիվ կերպով բացահայտվում է հատկապես հունիսերեքյան հեղաշրջումից հետո, երբ երրորդ և չորրորդ Պետական դումաներում նրանք առանց տատանվելու հան-

գես եկան ի պաշտպանություն ցարի ու ռուսական կալվածատիրության իշխանության ամրապնդման:

Լենինը ջախջախիչ քննադատության է ենթարկում մենշևիկների ագրարային ծրագիրը և ցույց է տալիս հողի մոնիցիդալիզացիայի ամբողջ անհեթեթությունը: ՌՍԴԲԿ IV համագումարում ընդունված մենշևիկյան ագրարային ծրագրում պահանջում էր բռնագրավել եկեղեցապատկան, արքունի, կաթինետային հողերը և պետական հողերի հետ միասին հանձնել տեղական ինքնավարության օրգաններին, ընդ որում մասնատիրական հողերի (բացառությամբ մանր հողատիրության) բռնագրավման չափերը պետք է որոշեին տեղական ինքնավարության օրգանները: Միաժամանակ պահանջվում էր գյուղացիական բաժնային հողատիրությունը, որը կապված էր ճորտատիրության մնացուկների, աշխատավճարումների ու էքստենսիվ հողագործության հետ: Համագումարի բոլշևիկյան ֆրակցիան Լենինի գլխավորությամբ դուրս եկավ այդ ծրագրի դեմ և դիմում հղեց կուսակցությանը, որի մեջ ասվում էր. «Մոնիցիդալիզացիան նշանակում է՝ գյուղացիների սեփականությունն իրենց հողաբաժինների նկատմամբ և զեմստվոններին հանձնված կալվածատիրական հողերի վարձակալությունը գյուղացիների կողմից: Ըստ էության դա ինչ-որ մի միջին բան է իսկական ագրարային հեղափոխության և կադետական ագրարային ռեֆորմի միջև»²: Բոլշևիկները նշում էին, որ գյուղացիները ռեֆորմի միջև, կամ կպահանջեն ուղղակի հողը բաժանել, կամ բոլոր հողերը դարձնել ժողովրդի սեփականություն, այսինքն այն, ինչ իսկապես հետագայում Դումայում պահանջում էին տրուգովիկները, երբ երկրորդ Դումայում անկուսակցական գյուղացիների հետ միասին առաջ էին քաշում հողերի ազգայնացման և բաժանման հարցերը: Քաշում հողերի ազգայնացման և բաժանման հարցերը չէին կապում ամբողջ երկրում լուրջ դեմոկրատական հեղաշրջման և հանրապետական կարգերի հաստատման հետ, ապա այդ

2 «ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլենումների բանաձևերում և որոշումներում», I մաս, Երևան, 1954, էջ 150:

պայմաններում մունիցիպալացումը»... որպես լիբերալ-շխմունիկական ռեֆորմ, ամենևին այն չի տա գյուղացիներին, ինչ նրանց պետք է, և միևնույն ժամանակ նոր. ուժ, նոր ազդեցություն կընձեռնի գեմստվոներում տիրապետող բուրժուական հակապրոլետարական տարրերին, փաստորեն նրանց ձեռքը հանձնելով հողերի ֆոնդի բաշխումը»³:

Լենինը նշում էր, որ հաղթական բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխության առաջնահերթ տնտեսական խնդիրն է վերացնել ֆեոդալիզմի ամեն տեսակի մնացուկները: Մենշևիկյան ագրարային ծրագրով նախատեսվում էր Ռուսաստանի հողերի մոտ կեսը (280 միլիոն դեսյատինից 138-ը) թողնել որպես մասնավոր սեփականություն, այսինքն՝ հնարավորություն ստեղծել հողի մենաշնորհ իրավունքի, բացարձակ ռենտայի պահպանման համար, որոնք լուրջ խոչընդոտ կհանդիսանային գյուղատնտեսության կապիտալիստական արագ զարգացման համար: Մերկացնելով մենշևիկյան ագրարային ծրագիրը, Վ. Ի. Լենինը գրում էր. «Մունիցիպալիզացիայի մեջ մենք տեսնում ենք իսկական ագրարային բիմետալլիզմ. ամենահին, հնացած ու իր դարն ապրած, միջնադարյան, բաժնեհողային սեփականության զուգակցումը հողի մասնավոր սեփականության բացակայության հետ, այսինքն՝ կապիտալիստական հասարակության մեջ հողային հարաբերությունների ամենաառաջավոր, թեորիական-իդեալական կարգավորման հետ: Այդ ագրարային բիմետալլիզմը թեորիական անհեթեթություն է, զուտ տնտեսական տեսակետից ինչ-որ անհնարին բան»⁴:

Լենինը միաժամանակ բացահայտում էր մենշևիկյան մունիցիպալացման ծրագրի քաղաքական ամբողջ վտանգավորությունը, ոչ հեղափոխական էությունը, նրա սերտ կապը անգլիական բուրժուազիայի գործակալ հանդիսացող ֆաբիականների քաղքենիական օպորտունիզմի՝ այսպես կոչված «մունիցիպալ սոցիալիզմի» հետ, որը անգլիական սոցիալ-դեմոկրատները ճիշտ կերպով մունիցիպալ-կապիտալիզմ

էին անվանում: Մունիցիպալացման ծրագրի ոչ հեղափոխական էությունն արտահայտվում էր նրանում, որ փոխանակ գյուղացիությանը կոչելու հեղափոխական հղանակով բռնագրավել կալվածատիրական հողերը, ծրագիրը նախատեսում էր այդ հողերի օտարում և տեղական ինքնավարությունների տնօրինության հանձնում: Մասլովի տիպի մենշևիկ «տեսաբանները» առաջ էին քաշում տեղական ինքնավարությունների, գեմստվոների դեմոկրատացման քաղքենիական, կեղծ սոցիալիստական ծրագիր, ըստ որի պետք է հաստատվեր ոչ թե բանվորա-գյուղացիական հեղափոխական կառավարություն, այլ ոչ դեմոկրատական, ինչ-որ կենտրոնական իշխանություն: «Մունիցիպալ-սոցիալիզմը» արևմտահմրոպական օպորտունիստների հակահեղափոխական այն ծրագիրն էր, որով նրանք ցանկանում էին շեղել հասարակական ուշադրությունը սոցիալական-տնտեսական ամենակարևոր նշանակություն ունեցող հարցերի հեղափոխական լուծումից և զբաղեցնել տեղական ինքնավարության, «բնակչության կարիքները» հոգալու հարցերով: Ռուս մենշևիկները քարոզում էին քաղքենիական սոցիալիզմ, դասակարգային պայքարի բխցում, երբ ագրարային հարցը դասում էին տիրապետող, դասակարգերի շահերին չդիպչող տեղական կառավարման ոչ կարևոր հարցերի շարքը:

Ջախջախիչ հարված հասցնելով մունիցիպալացման մենշևիկյան հակահեղափոխական «տեսությանը», մերկացնելով նրա տնտեսական և քաղաքական ողջ անհեթեթությունը և օպորտունիզմը, Լենինը գրում էր. «Բանվոր դասակարգը բուրժուական հասարակությանը պետք է տա բուրժուական հեղաշրջման ամենազուտ, ամենահեռուդական, ամենավաճառական ծրագիրն ընդհուպ մինչև հողի բուրժուական ազգայնացումը: Բուրժուական հեղափոխության մեջ պրոլետարիատն արհամարհանքով մի կողմ է քաշվում քաղքենիական ռեֆորմատորությունից. մեզ հետաքրքրում է ազատությունը պայքարի համար և ոչ թե ազատությունը քաղքենիական երջանկության համար»⁵:

³ Տե՛ս նույն տեղը:

⁴ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 13, էջ 395:

⁵ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 13, էջ 462:

լենինը սուր կերպով քննադատում էր նաև ինտելիգենտ-
 ֆսեռներին ու նրանց հարած ազգայնական կուսակցություն-
 ների՝ հողի «սոցիալիզացիայի» ծրագիրը, որը իդեալակա-
 նացնում էր մանր տնտեսությունը, իր դարն ապրած արդեն
 խիստ շերտավորման ձևերով և համայնքը և պատրանք
 էր ստեղծում, թե իբր կապիտալիզմի պայմաններում, ա-
 ռանց պրոլետարիատի ու չքավոր գյուղացիության սոցիա-
 լիստական հեղափոխության հաղթանակի, հնարավոր է հա-
 մայնական հողերի հավասարաբաժան օգտագործման միջո-
 ցով հասնել սոցիալիզմի։ Լենինը մեջբերումներ անելով
 Դումայում հանդես եկած դաշնակցության ներկայացուցիչ
 Սաղաթեյանի ելույթից, ցույց էր տալիս էսեռական ագրա-
 րային ծրագրի ողջ ուտոպիական էությունը։ Դաշնակցու-
 թյան այդ «տեսաբանը» երկրորդ Դումայում թեզ առաջադրեց,
 որ իբր «այդ ձևը (այսինքն՝ համայնքը) կարող է ծավալվել-
 վերածվել համաշխարհային շարժման, որն ի վիճակի է
 մատնանշելու բոլոր տնտեսական հարցերի լուծումը»⁶։

1905—1907 թթ. բուրժուա-դեմոկրատական հեղափոխու-
 թյան պարտությունից անհրաժեշտ հետևություններ անելով,
 բոլշևիկյան կուսակցությունը ստոլիպինյան ռեակցիայի ծա-
 նրը տարիներին, օգտագործելով լեզալ և անլեզալ աշխա-
 տանքի բոլոր հնարավոր միջոցները, հետևողականորեն
 պայքարում էր հանուն բանվոր դասակարգի ու գյուղացիու-
 թյան հեղափոխական դաշինքի ամրապնդման։

Շնորհիվ լեզալ ու անլեզալ աշխատանքի հմուտ զու-
 գակցման, մասսաների հետ կապի պահպանման բոլշևիկ-
 յան կուսակցությունը ռեակցիայից հետո վերադասավորե-
 լով ուժերը, կրկին առաջ քաշեց 1905—1907 թթ. հեղափո-
 խության ժամանակ չլուծված խնդիրները։

1912 թ. հունվարին ՌՍԴԲԿ Պրագայի կոնֆերանսը նշեց.
 «Կոնֆերենցիան վստահություն է հայտնում, որ բանվորա-
 կան շարժման մեջ սկսվող աշխուժացման կապակցությամբ
 կշարունակվի հին կազմակերպական ձևերի ամրապնդման
 ու նոր, բավականաչափ ձևեր, կազմակերպական ձևերի ըս-
 տեղծման եռանդուն աշխատանքը, ձևեր, որոնք կօգնեն ս. դ.

կուսակցության պայքարին հանուն հին հեղափոխական նը-
 պատակների ու հեղափոխական մեթոդների նոր փրադրու-
 թյան մեջ»⁷։

2. ԲՈՂՇԵՎԻԿՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՅԲԱՐԸ
 ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՄԱՍՍԱՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ

Ղեկավարվելով լենինյան դրույթներով, Անդրկովկասի
 բոլշևիկները մեծ աշխատանք կատարեցին գյուղացիության
 դասակարգային պայքարի ճիշտ կազմակերպման ուղղու-
 թյամբ։

Եթե կովկասյան սոցիալ-դեմոկրատական կազմակեր-
 պությունների միության ծրագրի նախագծում «գյուղացիներ-
 ին ճնշող ճորտային դրության մնացորդները ոչնչացնելու
 և գյուղում դասակարգային կովի ազատ զարգացում ստեղ-
 ժելու համար» առաջարկվում էր վերացնել ետ գնման վճա-
 րումները, «ժամանակավոր» — պարտավորյալ հարաբերու-
 թյունները և կալվածատիրական գյուղացիներին ու խիզան-
 ներին որպես սեփականություն հանձնել նրանց օգտագործ-
 ման տակ գտնվող բաժնեհողերը, ապա ՌՍԴԲԿ երրորդ հա-
 մագումարը «Կովկասի իրադարձությունների մասին» բա-
 նաձևում ջերմագին ողջունյալ հղեց «Կովկասի հերոսական
 պրոլետարիատին ու գյուղացիությանը քաղաքում և գյու-
 ղում հեղափոխական շարժման ծավալման համար, որը հա-
 սել էր արդեն ժողովրդական ապստամբության մակարդա-
 կին։ Այդ մի շարժում էր, որի ընթացքում գյուղացիությունը
 պրակտիկ կերպով կենսագործում էր 1905—1907 թթ. ուս-
 սական առաջին հեղափոխության ժամանակ բոլշևիկյան
 կուսակցության կողմից առաջադրած խնդիրը՝ կալվածատի-
 րական, արքունական, եկեղեցապատկան հողերի բռնագրա-
 վումը⁸։ Ճիշտ է, գյուղացիության հեղափոխական շարժման

7. «ՌՍԴԿ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլե-
 նումների բանաձևերում ու որոշումներում», I մաս, Երևան, 1954, էջ 336։

8. Տե՛ս «Պրոլետարիատի կոիվը», 1903 թ., № 2—3 և «ՍՄԿՊ-ն համա-
 գումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլենումների բանաձևերում
 ու որոշումներում, I մաս, Երևան, 1954, էջ 49, էջ 103—104։

⁶ Նույն տեղը, էջ 514։

հիմնական կենտրոնը Կովկասում Արևմտյան Վրաստանն էր, սակայն գյուղացիության դասակարգային պայքարը, նրա հեղափոխական ելույթները որոշակիորեն արտահայտվեցին նաև Հայաստանում, ընդ որում ոչ միայն 1903—1907 թթ., այլև ռեակցիայի ծանր տարիներին:

Հայաստանում 1905 թ. ընթացքում ծավալված բանվորական և գյուղացիական հեղափոխական շարժման մասին ժխտական տեսակետ է արտահայտել Ֆ. Մախարաձեն: Ընկնելով ծայրահեղության մեջ, նա հայտարարում էր, որ հայ բանվորն ու գյուղացին ամբողջովին գտնվում էին եկեղեցու ու դաշնակցության ազդեցության տակ և իբր վերջինիս գործունեության հետևանքով «...1905 թ. հեղափոխության ժամանակաշրջանում հայ բանվորի և հայ գյուղացու ամբողջ եռանդն ուղղված էր ոչ թե աշխատավորների բարեկեցությանը, այլ ծառայում էր հօգուտ հակահեղափոխության ու մոլթ ուժերի»⁹: Թերաֆնահատելով բոլշևիկյան կազմակերպությունների կողմից գյուղում կատարվող բացատրական, մասսայական աշխատանքը, նա փորձում էր բացատրել դա հայերեն ու ադրբեջաներեն իմացող պրոպագանդիստ-ագիտատորների բացակայությամբ:

Իհարկե, չի կարելի ժխտել այն փաստը, որ թե եկեղեցին և թե, մասնավորապես, դաշնակցական կուսակցությունը կարողացել են որոշ չափով իրենց ազդեցության տակ պահել աշխատավոր մասսաներին, դանդաղեցնել բանվոր դասակարգի և մանավանդ գյուղացիության քաղաքական զարթոնքը, վնասել են Հայաստանի աշխատավորության հեղափոխական պայքարի գործին: Զի կարելի ժխտել նաև այն փաստը, որ ցարիզմի կողմից հրահրված հայ-ադրբեջանական ընդհարումները բացասական նշանակություն են ունեցել Կովկասի աշխատավորության կողմից մղված հեղափոխական պայքարի մեջ: Այդ ընդհարումների կազմակերպման մեջ մեղք ունեին նաև հայկական ու ադրբեջանական ազգայնական կուսակցություններն ու խմբավորումները, որոնք ձգտում էին աշխատավորությանը հեռու պահել դասակար-

գային պայքարից և նրա գիտակցությունը թունավորել բուրժուական նացիոնալիզմի գաղափարներով: Սակայն այս ամենը իրավունք չեն տալիս անտեսելու Հայաստանի բանվոր դասակարգի, գյուղացիության հեղափոխական պայքարի պատմությունը, բոլշևիկյան կազմակերպությունների գործունեությունը: Ալավերդու բանվորների 1905—1906 թթ. հուժկու գործադուլները, Հաղպատի գյուղացիության 1903 և 1905 թթ. հերոսական ելույթները՝ ընդհուպ մինչև կալվածատիրական հողերի բռնագրավումը և ցարական ուժերի հետ զինված ընդհարումը, 1905—1907 թթ. հեղափոխության ժամանակ և հետագա տարիներին բանվոր դասակարգի ու գյուղացիության բազմաթիվ ելույթները պայծառ էջեր են Հայաստանի աշխատավորության մղած հեղափոխական պայքարի պատմության մեջ:

Ստեփան Շահումյանը 1906 թ. հունիսին «Կայծ»-ում գրում էր. «Մենք պարզապես նկատում ենք, որ մեր գավառներում կյանքը փոխվում է: Հին կուռքերը կամաց-կամաց ընկնում, գահավիժում են: Քաղաքական գիտակցությունը մուտք է գործում հայկական գավառները: Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարսում, Շուշիում, Շամախում և այլն և այլն, երբեմն նույնիսկ ամենահեռավոր և ամենահեռամասց գյուղերում մենք ունենք արդեն պրոլետարական-սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպություններ, որոնք կամաց-կամաց խմբում են իրենց շուրջը մեր գավառների կենսունակ, իսկապես հեղափոխական-պրոլետարական տարրերը և կազմակերպում նրանց հանուն սոցիալիզմի ընդհանրապես և հանուն անմիջական հեղափոխական կռիվ ռուսաց բռնակալության դեմ՝ մասնավորապես»¹⁰:

Սուրեն Սպանդարյանը «Մեր դերը գյուղերում» ծրագրային նշանակություն ունեցող հոդվածաշարում մերկացնում էր ազգայնական, կեղծ սոցիալիստական կուսակցությունների բացասական դերը, նրանց հակահեղափոխական գործունեությունը հայկական գյուղում, որոնք մտրակի, դենքի, էկզեկուցիաների միջոցով աշխատել են իրենց ազդեցության

⁹ Ф. Махарадзе, Очерки революционного движения в Закавказье, Тифлис, 1927, стр. 8.

¹⁰ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 236:

տակ պահել գյուղացիությունը, նրան դարձնել հնազանդ զանգված: Սպանդարյանը գտնում էր, որ սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները պետք է ազատեն գյուղացիությունը ազգայնական կուսակցությունների ազդեցությունից, հաստատեն գյուղացիության և պրոլետարիատի միջև գաղափարական դաշինք: «Մեր պարտքն է հեղափոխականացնել գյուղը ամբողջապես, ազդել ամբողջ գյուղացիության վրա, տալով նրան մեր լոզունգը՝ «ամբողջ հողը և ամբողջ ազատությունը»»¹¹,—նշում էր Սպանդարյանը և ավելացնում, որ անհրաժեշտ էր հասկացնել գյուղացիությանը, որ առանց հեղափոխության, առանց քաղաքական ազատության հնարավոր չէ դրա իրականացումը:

Ստ. Շահումյանը և Ս. Սպանդարյանը անողոր պայքար էին մղում նաև «Հայ ժողովրդական կուսակցության», «Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական հայկական կազմակերպության» (սպեցիֆիկների) և, ինչպես հիշատակվեց, հատկապես «բուրժուա-ազգայնական դաշնակցություն» կուսակցության դեմ:

«Հայ ժողովրդական կուսակցությունը» հիմնականում կանգնած լինելով ռուսական կադետների քաղաքական դիրքերի վրա, իր գործունեության գլխավոր նպատակը տեսնում էր հայ աշխատավոր մասսաներին հեղափոխական պայքարից հեռու պահելու, ցարիզմի, կալվածատիրության, մասնավոր սեփականության հիմունքները ամրապնդելու մեջ: Որպես բուրժուական կուսակցություն, իր էությունով հակահեղափոխական, նա աշխատում էր հօգուտ ստորիպինյան ազդարային քաղաքականության կուրսի, որի իրականացմանը ձգտում էր հասնել ոչ թե բացահայտ բռնության մեթոդներով, այլ կադետներին հատուկ լիբերալիզմի, դատարկ խոստումների, առանձին փոքր գիշումների քաղաքականության միջոցով: Գյուղացիությանը հեղափոխական պայքարի ուղուց շեղելու, իր ռեֆորմիստական քաղաքականության հետևից տանելու համար հայ կադետները թմբկահարում, վահանի վրա էին բարձրացնում ռուսական բուրժու-

ազիալի կողմից առաջ քաշված արքունի, կալվածատիրական հողերի մի մասի «հարկադրական օտարման» մեզ արդեն հայտնի ծրագիրը, գյուղացիության բոլոր կարիքներին «վերջ տվող», «ամենազոր ու ամենափրկիչ» տեղական ինքնավարություններ՝ զեմստվոներ մտցնելու հարցը, դասակարգերի հաշտեցման և հայ ժողովրդի «միասնական նպատակների» իրագործման խնդիրը և այլն:

Հայ կադետների օրգան «Մշակը» գրում էր. «Մասնավորապես շատ զգալի է զեմստվային հաստատությունների բացակայությունը մեր երկրում: Եվ մենք ամեն օր՝ այս ու այն կուլտուրական ձեռնարկության սկսելու և կազմակերպելու ժամանակ՝ համոզվում ենք, որ մենք թույլ ենք հենց այդ տեղական ինքնավարության հաստատությունների բացակայության շնորհիվ և անկարող ենք ընդարձակ, հարատև և էական նշանակություն ունեցող գործ կատարել, որ իր արմատները գցի մեր կյանքի մեջ և նպաստի նրա առաջադիմությանը»¹²:

Գաշնակցական գործիչ Ավ. Սահակյանը «Մեր գյուղատնտեսության հետամնացության պատճառները» հոդվածում իրար կողքի դնելով գյուղացիությանը հողով ապահովելու, «ժամանակավոր» — պարտավորյալ հարաբերությունների վերացման, դատարանի, կրթական գործի ուղղությամբ պահանջվող բարենորոգումների հարցերը, նշում էր, որ կենտրոնական կառավարությունը զբաղված է «շատ բարդ» գործերով, ուստի այդ բարենորոգումների իրագործողը պետք է զեմստվոները լինեն. «Զեմստվոյական ինքնավարությանն է անհամբեր սպասում մեր երկիրը, նա է, որ իրավական ազատ պայմաններում բերելու է իր հետ մեր գյուղի վերածրությունը, նա է բեղմնավորելու աշխատավոր գյուղացիությանը կերակրող մայր հողը»¹³: Սա կրկնություն էր մասլովյան այն տեսակետի, ըստ որի տեղական ինքնավարությունները պետք է գործեին կենտրոնական ռեակցիոն կառավարության առկայությամբ և վճռեին բնակչության ու ամբողջ

¹² «Մշակ», 1912, թ., № 30:

¹³ «Գյուղատնտես», 1909 թ., № 4, էջ 52:

¹¹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 129:

պետություն համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող հարցերը:

Բուլշևիկյան «Պրոլետարիատի կոիվը», մերկացնելով Կովկասի փոխարքայության կողմից զեմստվոններ մտցնելու հարցի առթիվ զանազան խորհրդակցություններ հրավիրելու, նոր ստեղծվող զեմստվոնները տիրող դասակարգերի շահերին ծառայեցնելու և աշխատավոր մասսաներին հեղափոխական շարժումներից հեռու պահելու քաղաքականությունը, գրում էր. «Հեղափոխական պրոլետարիատը վաղուց է հասկացել ցարի կառավարության զազիր քաղաքականությունը: Պրոլետարիատը առանց դանդաղելու, կգնահատի ժողովրդին փրկացնելու և նրան հեղափոխությունից հետ քաշելու համար ցարի ինքնակալության գործ դրած նոր փորձը»¹⁴:

Թերթը կոչ էր անում բոլոր կուսակցական կազմակերպություններին օգտագործել նախընտրական ագիտացիան մերկացնելու ցարիզմի նոր մասների իսկական էությունը և գյուղացիության ժողովներում բուլկոտելու փոխարքայի նոր խաբեությունը՝ ներկայացուցիչներ չուղարկելով խորհրդակցական ժողով:

Հայ կադետական կուսակցությունը աշխատում էր իրենց ուղից տալ որպես վերգասակարգային, ամբողջ ժողովրդի շահերն արտահայտող մի կուսակցություն, որի նպատակը «ընդհանուր աշխատավորական է, ընդհանուր ժողովրդական, ընդհանուր մարդկային»¹⁵:

Բուրժուական կուսակցությունների հետ միասին ազգայնական, հակահեղափոխական դիրքերում էր կանգնած նաև «Հայկական սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կազմակերպությունը», որը, ինչպես կենինն էր բնորոշում, «Բունդական կրեատուրա է, ուրիշ ոչինչ, որը հատկապես հորինված է կովկասյան բունդիզմը սնելու համար»¹⁶: Այդ կազմակերպության «թեորետիկները» գտնում էին, որ հայ իրականության «սպեցիֆիկ» պայմանները պահանջում են ունենալ ինքնավար իրավունքներով օժտված սոցիալ-դեմոկրատական

տալան հայկական առանձին կազմակերպություն: Նրանք պահանջում էին ինքնավարություն, այն նպատակով, որ հեռու պահեն հայ աշխատավորությանը պրոլետարիատի ինտերնացիոնալ պայքարից, հաշտեցնեն նրան հայ բուրժուազիայի հետ և սեռեն նրա ուշադրությունը «ընդհանուր ազգային» խնդիրների վրա: «Սպեցիֆիկները» անիմաստ էին համարում հայերի մեջ գոյություն ունեցող դասակարգային պայքարը, գտնելով, որ հայերը ունեն իրենց ընդհանուր ազգային թշնամիները և ընդհանուր ազգային պահանջները: Միաժամանակ պրոպագանդում էին այն գաղափարը, որ հայ աշխատավորությունը չպետք է մասնակցի այլ ազգությունների ներկայացուցիչների կողմից տարվող դասակարգային պայքարին, քանի որ ամեն մի ազգ պայքարում է իր «սպեցիֆիկ» շահերի համար:

Թե ինչքան կեղծ, դեմագոգիական էր «սպեցիֆիկների» իրենց որպես հայ աշխատավորության շահերի իսկական պաշտպան ներկայացնելու հավակնությունը, երևում էր նաև այն բանից, որ նրանք չէին մշակել հայ գյուղացիության համար կենսական նշանակություն ունեցող ազրարային հարցի մասին որոշակի ծրագիր: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո, 1917 թ. մայիսին «սպեցիֆիկների» հայտնի գաղափարախոս Դ. Անանունը «Նամակներ հայ գյուղացիներին» հոդվածաշարով կոչ էր անում գյուղացիությանը չգրավել կալվածատիրական հողերը, այլ սպասել Հիմնադիր ժողովի որոշմանը: Անդրադառնալով ազրարային հարցի լուծման զանազան եղանակներին, նա գրում էր, որ «Ռուսաստանում հողային հարցի լուծման լավագույն ծրագիրը մունիցիպալիզացիան է»¹⁷:

«Սպեցիֆիկները» ժխտում էին հայ գյուղացիության կողմից հայ կալվածատիրության դեմ մղվող դասակարգային պայքարի անհրաժեշտությունը. նրանք գտնում էին, որ իբրև հայ կալվածատիրությունը ընդհանրապես գոյություն չունի, աշխատում էին գյուղացիության դասակարգային պայքարին

¹⁴ «Պրոլետարիատի կոիվը», 1905 թ., № 7:

¹⁵ «Մշակ», 1907 թ., № 55:

¹⁶ Վ. Ի. Լենինի, Երկեր, հ. 34, էջ 383:

¹⁷ «Բանվոր», 1917 թ., № 4:

ազգայնական բնույթ տալ և այն ուղղել միայն ազրբեջանցի կալվածատիրության դեմ:

Հաշտեցնել դասակարգային հակասությունները, համախմբել հայերին «ընդհանուր ազգային» խնդիրների լուծման համար, կտրել մյուս ժողովուրդների և հատկապես Ռուսաստանի առաջավոր հեղափոխական բանվոր դասակարգի և գյուղացիության մղած ընդհանուր դասակարգային պայքարից, ուրեմն և օժանդակել տիրող կարգերի պահպանմանը՝ սա էր «սպեցիֆիկների» հակահեղափոխական քաղաքականության էությունը:

Ստ. Շահումյանը, սուր ծաղրի ենթարկելով Դ. Անանուին «սպեցիֆիկների» չկատարած գործունեությունը փառաբանելու և, ընդհակառակն, բոլշևիկյան կազմակերպությունների աշխատանքն անտեսելու համար, գրում էր. «Հետաքրքիր է, որ այն միջոցին, երբ համառուսական մարքսիստների շարքերից բազմաթիվ ինտելիգենտներ ու բանվորներ լցրել են տարիների ընթացքում բանտերը և այժմ էլ տառնյակներով տնքում են տաժանակիր աշխատանքների դատապարտված և հավիտյան Սիբիր ուղարկված,—այդ միջոցին ոչ ժանդարմները և ոչ պրոկուրատուրան չեն կարողացել, խոշորադիտակի մեջ նույնիսկ նկատել, «հայ ս.-դ. կազմակերպության» գոյությունը, որպեսզի գտնե մի հատիկ ձերբակալություն տեղի ունեցած լինե՞ր այդ «կազմակերպությանը» պատկանելու համար»¹⁸:

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները Ստ. Շահումյանի և Ս. Սպանդարյանի ղեկավարությամբ գյուղացիական մասսաների նվաճման համար մղվող պայքարում հիմնական հարվածն ուղղում էին դաշնակցություն կուսակցության դեմ: Դաշնակցականներին հաջողվել էր կեղծ, դեմագոգիկ խոստումներով, մտրակի և սրի օգնությամբ իրենց ազդեցության տակ գցել հայ գյուղացիության զգալի մասին: Անհրաժեշտ էր բացատրական-պրոպագանդիստական աշխատանք ծավալել, բարձրացնել գյուղացիության քաղաքական ինքնագիտակցությունը, հանել նրան դաշնակցական-

ների ազդեցությունից, ջախջախել վերջիններիս սխալ, վնասակար տեսական դրույթները և ոտքի հանել գյուղացիության ամբողջ մասսային՝ բոլշևիկյան ազդարարին ծրագիրը հեղափոխական եղանակով իրականացնելու համար:

Հայաստանի բոլշևիկյան կազմակերպությունները, բոլշևիկյան հայ մամուլը ակտիվ գործունեություն ծավալեցին այս խնդիրների իրականացման համար:

Ս. Սպանդարյանը «Մեր դերը գյուղերում» հոդվածաշարում գրում էր. «Մեր «ազգային կուսակցությունները», որոնք բաժանել են հայ գյուղացիությունը իրենց մեջ, որ «կազմակերպել» և «զարգացրել» են մեր գյուղերը մտրակներով, զենքով և էկզեկուցիաներով—շարունակ բթացրել են գյուղի պրոլետարական տարրերի գիտակցությունը և հայ գյուղացիությունը դարձրել են «ամենախաղաղ, լուռ ու մունջ մասսա», որ այդ կուսակցություններն իրենց անվանել են միշտ «սոցիալիստ», իսկ գործով եղել են ամենաոխերիմ թշնամի սոցիալիստական գաղափարի և ոչինչ չեն արել տարվա ընթացքում գյուղը հեղափոխականացնելու և պրոլետարական մասսաները կազմակերպելու գործում»¹⁹:

Դաշնակցությունը թեպետև իր 10-րդ ընդհանուր ժողովում որոշում ընդունեց բոլոր հոդերը վերածել ժողովրդական սեփականության և հանձնել համայնքներին՝ հավասարաբալան օգտագործման համար, սակայն այդ միջոցառումների իրականացումը վերջինս կապում էր ոչ թե հեղափոխական հեղաշրջման, շահագործողների էքսպրոպրիացիայի հետ, այլ կենտրոնական կառավարության, նրա ներկայացուցչական օրգանի օրենսդրական ակտերի հետ:

Դաշնակցականների քաղաքական ու պրակտիկ գործունեությունը սահմանափակվում էր ցարից ու Դումայից ըսպասվող որոշ ռեֆորմներով: Նրանք պահանջում էին տեղական ինքնավարություններ, կոոպերատիվ միություններ և պետական-գեմստվային գումարներով ագրոկուլտուրական որոշ միջոցառումներ: Այսպես, դաշնակցական «Հորիզոն» թերթը 1912 թվականը Հայաստանի գյուղատն-

¹⁸ Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 2, Երևան, 1957, էջ 377:

¹⁹ Ս. Սպանդարյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 128—129:

տեսություն համար «մի նոր դարաշրջան» է համարում, բնի որ կառավարությունը «կյանքի բարելավման» համար որոշել էր գեմատվայական գումարների հաշվին ստեղծել մի գյուղատնտեսական կազմակերպություն, որն իր մասնագետների միջոցով ագրոկուլտուրական աշխատանք պետք է կատարեր գյուղերում²⁰։ Դաշնակցական «Փայլակ» թերթը խմբագրական հոդվածում գրում էր, որ հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքում հին ժամանակներից գոյություն ունեցող համայնքները խոշոր շափով կարող են օժանդակել կոոպերատիվ միությունների ստեղծման ու տարածման գործին, որ «գյուղացիական գործակցական միությունները» (այսինքն կոոպերատիվները—Մ. Խ.) ոչ միայն բարձրացնում են աշխատավորների նյութականը, այլև զարգացնում են նրանց «հասարակականապես և քաղաքականապես» և որ մյուս կողմից էլ և նա ամենակարևորն է—նրանք հարթում են ուղին դեպի կատարյալ համայնականությունը, դեպի սոցիալիզմը»²¹։

Ստ. Շահումյանը իր բազմաթիվ հոդվածներում ցույց էր տալիս, որ իրենց հեղափոխական համարող դաշնակցականները գործնականում պայքարել են գյուղացիության և բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժման դեմ, աշխատել են աշխատավորությանը վարակել նացիոնալիզմի թույնով, հեռու պահել նրան հեղափոխական շարժումներից։ Շահումյանը գրում էր, որ դաշնակցությունը մինչև այժմ «հեղափոխական» կուսակցություն էր անվանում իրեն, որպեսզի 15 տարի շարունակ մարտնչի հեղափոխության դեմ։ Նա այժմ իրեն անվանում է «հեղափոխական» ու «սոցիալիստական» կուսակցություն, որպեսզի կովի հեղափոխության ու սոցիալիզմի դեմ»²²։

Դաշնակցության իսկական դեմքը ավելի է պարզվում, երբ անդրադառնում ենք նրա գործունեությանը հայկական գյուղերում. տեղոր ու սպանություն, ծեծ ու բռնություն, նորանոր հարկեր ու տուգանքներ, կալվածատերերի, կուլակ-

ների վաշխառուների շահերի բացահայտ պաշտպանություն, գյուղացիության շահագործման ուժեղացում, լկտի կամայականություն—այս էր պատկերը հայկական այն գյուղերի, որոնց վրա իր թաթն էր դրել իրեն «սոցիալիստ» ու «հեղափոխական» անվանող «դաշնակցություն» կապակցությունը։

Դաշնակցականներն ստեղծել էին նաև դատարաններ, որոնք իրենց վայրագ որոշումներով, բիրտ միջոցներով ու պատիժներով սարսափ էին ազդում գյուղացիության վրա։ Նրանք ստիպում էին գյուղացիներին ոչ մի գործով չդիմել պաշտոնական դատարաններին, այլ բոլոր հարցերը «լուծել» դաշնակ «արդարադատ» դատարաններում։ Նրբ Ալիբուլակի 30 գյուղացիներ դաշնակցական դատարանի որոշումից դժգոհ գնում են Աշտարակ՝ հաշտարար միջնորդին բողոքելու, դաշնակցական «ղոչիները» կապում են նրանց միմյանց, ցեխ քսում երեսներին և ման ածում գյուղերում։

Բուլլեիկյան «Նոր խոսք» թերթը մերկացնում էր նաև դաշնակցական պաշտոնյաներին, որոնք սպառնալիքով ու բռնություններով ավելացնում էին իրենց եկամուտները, գյուղացիներին կեղեքում և հարստահարում։ Նույն թերթը նշում էր, որ «մի քանի տարի կոմիտեություն անողը այլևս դառնում է գյուղի տերը, «աղեն», իր հարստությունով և ամեն առավելություններով»²³։

Գյուղացիության խոր ատելությունն էին առաջացնում հատկապես դաշնակցական «պետերի» ապօրինություններն ու կամայականությունները հողաբաժանության հարցերում։ Այս կապակցությամբ «Նոր խոսքը» գրում էր. «Վերջին ժամանակներս Նրևանի նահանգում, բազմաթիվ գյուղերում մի խիստ բողոք ու խուլ տրտունջ կա դաշնակցության այդ «պետերի» դեմ՝ հողաչին ճնշումների և հափշտակության պատճառով։ «Սոցիալիստ» դաշնակցության այդ «սարսափելի աղեքը» միջամտելով հողաբաժանության զանազան գործերի մեջ, սկսել են ամենաանխիղճ կերպով սեփականացնել ժողովրդի հողերը, ամեն մի հողաբաժանության ժամանակ յուրացնելով իրենց համար «առյուծի բաժինը»²⁴։

²⁰ «Հորիզոն», 1913 թ., № 4։

²¹ «Փայլակ», 1907 թ., № 4։

²² Ստ. Շահումյան, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1955, էջ 290։

²³ «Նոր խոսք», 1906 թ., № 4։

²⁴ Նույն տեղը։

Բուլղերիկյան «Կայծ» թերթը, նշելով կուրակների ու վաշխառուների, կաշառակեր պաշտոնյաների և հոգևորականների կողմից գյուղում ստեղծված դժոխային վիճակը, գրում էր, որ հին ցեղերի կողքին այժմ բուսել է ձրիակեր կեղեքիչների մի նոր տարր՝ դաշնակցությունը, որը ժողովրդի գլխին ստեղծել է բռնության ուժով: Թերթն օրինակներ էր բերում նրանց կատարած բազմաթիվ չարագործություններից և մերկացնում վերջիններիս հակաժողովրդական գործունեությունը: Այսպես, գյուղերից մեկում «խնքնաշտպանության» անվան տակ հավաքելով 1580 ուրբի, դաշնակցականներն այն դնում են առևտրական շրջանառության մեջ: Այդ «սոցիալիստ» դաշնակցականները գյուղերից մեկում, պարտքը ժամանակին չմոծելու համար, մի գյուղացու ծառից կապելով ծեծում են, իսկ հետո կովը վաճառում և պարտքը դանձում: Հատկապես ծանր էր գյուղացիների համար դաշնակցականների կողմից նշանակված գանազան կամայական հարկեր, տուգանքներ, վճարումներ կատարելը: Թերթը նշում էր, որ միայն մի տարվա ընթացքում 4. գյուղը դաշնակցականներին վճարել էր 820 խորձ խոտ, 157 ուրբի, յուրաքանչյուր բնակիչ 40 կոպեկից մինչև 2 ո. 60 կոպեկ, գյուղի 12—15 պահապանների համար՝ օրական 6 ո. 50 կոպեկ և այլն: Միաժամանակ գյուղացիներն իրենց տներում պահել էին գնացող-եկող դաշնակցական ձրիակերներին, խնամել նրանց ձիերը և այլն: Արտահայտելով դաշնակների ծանր լծի տակ գտնվող գյուղացիների պահանջը, «Կայծը» գրում էր. «Որքա՞ն երջանիկ կլինեն գյուղացին, եթե նրա վզից արձակեին այդ փաթաթովի ազգասիրությունը»²⁵:

Մերկացնելով հայ բուրժուա-ազգայնական կուսակցությունների վնասակար գործունեությունը, լենինի հայ գինահիցները և բուլղերիկյան մամուլը մեծ աշխատանք ծավալեցին Հայաստանում մարքսիզմի տարածման, սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների ստեղծման ուղղությամբ: Դեռ 1899 թ. Զալալօղլիում Շահումյանի կողմից կազմա-

կերպվում է առաջին մարքսիստական խմբակը Հայաստանում: Մինչև 1905 թ. սոցիալ-դեմոկրատական խմբակներ և կազմակերպություններ են ստեղծվում Հաղպատում, Ալավերդում, Սանահինում, Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, իսկ 1905—1907 թթ. հեղափոխության տարիներին՝ նաև Նոր Բայազետում, Զանգեզուրում և այլուր: Շահումյանը կուսակցության V համագումարում արտասանած իր ճառում նշում էր, որ միայն Լոռիում նրանց թիվը 1906 թ. հասել էր 21-ի: Բուլղերիկյան կազմակերպությունների կողմից գյուղացիության մեջ տարվող կազմակերպական-բացատրական աշխատանքը շուտով իր արդյունքն է ունենում: «Նոր խոսքը» այդ արդյունքների մասին գրում էր. «Այժմ Բորչալուի և Լոռվա գավառում մուտք են գործել Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության անդամները և իրենց եռանդուն պրոպագանդայով դուրս են բերել դաշնակցության ճահճից շատ գյուղեր»²⁶:

Սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների պրոպագանդիստական-բացատրական աշխատանքի համար հայկական գյուղերում եղած պարարտ հողի և նրա ազդեցության կոնկրետ պրակտիկ հետևանքների մասին «Պրոլետարիատի կոիվը» գրում էր. «Գյուղացիները լսելով, որ իրենց կարիքների մասին խոսելու ժողով պիտի լինի, ուրախությամբ են հավաքվում: Մի քանի գյուղերում, իրենց գյուղացիների առաջարկությամբ, գաղտնի և անմիջական քվեարկությամբ գյուղական կոմիտեներ են ընտրվում: Այս կոմիտեները վարում են գյուղական ներքին գործերը, համագյուղացիների մեջ ծագող վեճերն ու տարաձայնությունները, տարածում են գրականություն ու տեղացիներին գյուղական ժողովի հրավիրում: Մի խոսքով, նկատվում է, որ գյուղացիները մեծ համակրանք են ցույց տալիս մեր ագիտացիային և ուշադրությամբ լսում են մեր ասածները»²⁷:

Ռուսական առաջին հեղափոխության տարիներին Լոռու մի շարք գյուղերում սոցիալ-դեմոկրատական կազմակեր-

²⁵ «Կայծ», 1906 թ., № 8:

²⁶ «Նոր խոսք», 1906 թ., № 12:

²⁷ «Պրոլետարիատի կոիվը», 1905 թ., № 6:

պուլժույնների ղեկավարությանը ստեղծվել էին գյուղացիական հեղափոխական կոմիտեներ, որոնք կատարում էին ղեմավարական վերափոխումներ, գյուղացիությանն ազատում էին ոստիկանական-չինովնիկական ճնշումից և թեթևացնում կալվածատիրական լուծը²⁸։

Հայաստանի գյուղացիության դասակարգային պայքարին գիտակցական-կազմակերպված բնույթ տալու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՌՍԴԲԿ Կովկասյան Միության կոմիտեի 1905 թ. մարտի 19-ի կոչը հայ գյուղացիներին²⁹։ Կոչը ցույց էր տալիս գյուղացիությանը ցարի ու կալվածատերերի տիրապետության ամբողջ հակառակորդական էությունը. նշում էր, որ անհրաժեշտ է տապալել ցարի բռնակալությունը, քանի որ թագավորը ոչինչ չի տա ժողովրդին, ժողովրդի ազատության գործը ինքը՝ ժողովուրդը պետք է տնօրինի։

Հայաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները գյուղացիության հեղափոխական շարժումներին, դասակարգային պայքարի ղեկավարման գործում հիմք էին ընդունում կուսակցության 3-րդ համագումարում ընդունված «Գյուղացիական շարժման նկատմամբ ունենալիք վերաբերմունքի մասին» բանաձևը։ Այն բոլոր կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարում էր.

ա) «Ժողովրդի լայն խավերում պրոպագանդել, որ սոցիալ-դեմոկրատիան իրեն խնդիր է դնում ամենաեռանդուն կերպով աջակցել գյուղացիության այն բոլոր հեղափոխական միջոցառումներին, որոնք ընդունակ են բարելավելու գյուղացիության դրությունը՝ ընդհուպ մինչև կալվածատիրական, պետական, եկեղեցապատկան, վանքապատկան և արքունական հողերի բռնազբաղումը։

բ) Որպես գյուղացիության մեջ ազդեցիկ անելու պրակտիկ լոզունգ և որպես գյուղացիական շարժման մեջ

առավել շատ գիտակցականություն մտցնելու միջոց, առաջ քաշել անհապաղ գյուղացիական կոմիտեներ կազմակերպելու անհրաժեշտությունը, նպատակ ունենալով իրականացնել հեղափոխական դեմոկրատական բոլոր վերափոխումները՝ գյուղացիությանը ոստիկանական-չինովնիկական ու կալվածատիրական ճնշումից ազատելու համար։

գ) Ինքնակալությունը կազմալուծելու և նրա դեմ ուղղված հեղափոխական գրոհին աջակցելու նպատակով կոչ անել գյուղացիությանն ու գյուղական պրոլետարիատին՝ դիմել ամեն տեսակ քաղաքական ցույցերի, կոռեկտիվ կերպով հրաժարվել հարկերն ու տուրքերը վճարելուց, զինվորական ծառայությունից և կառավարության ու նրա գործակալների որոշումներն ու հրամանները կատարելուց։

դ) Զգտել գյուղական պրոլետարիատի ինքնուրույն կազմակերպմանը, նրան քաղաքային պրոլետարիատի հետ միաձուլելուն սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության դրոշի տակ և նրա ներկայացուցիչներին գյուղացիական կոմիտեների մեջ ընտրելուն³⁰։

Գյուղացիության դասակարգային պայքարը Հայաստանում, ինչպես նշվեց, համեմատաբար ցայտուն էր արտահայտվում Լոռիում, որը պայմանավորված էր ինչպես գյուղացիության կալվածատիրական դաժան ճնշմամբ, այնպես էլ այն բանով, որ Լոռին արդյունաբերական տեսակետից համեմատաբար զարգացած էր, ուներ հեղափոխական բանվորություն և բոլշևիկյան ուժեղ կազմակերպություններ։ «Նոր խոսքը» Լոռու գյուղացիության դասակարգային պայքարի մասին գրում էր. «Ահա մինչև օրս Լոռվա գյուղացին տարել է այս սարսափելի կեղեքումները (խոսքը կալվածատիրական անողոր շահագործման մասին է—Մ. Խ.), բայց ներկա քաղաքական-տնտեսական շարժումները արդյունք տվին նաև Լոռում և գյուղացիք հետզհետե թեքվում էին դեպի հեղափոխական ճանապարհը... Ամսույս 12-ին, Այգեհատում

²⁸ Այս մասին ավելի հանգամանալից տե՛ս Հ. Ս. ՄեղիՖյան, «Մարքսիստական կազմակերպությունները և ուսույցի շարժումները Լոռիում» աշխատությունը, Երևան, 1957։

²⁹ Տե՛ս «Ռեուլյուցիոն կոչեր և թուղիկներ», Երևան, 1960, էջ 116—

³⁰ «ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում», 1-ին մաս, Երևան, 1954, էջ 99։

գյուղացիները հավաքվելով դանազան գյուղերից՝ կազմեցին մի միտինգ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության անդամների ղեկավարությամբ և վճռեցին փոփոխության անթարկել մինչև օրս կատարվող տուրքերի և արենդների եղանակը»³¹։

Լոռիում դասակարգային պայքարի ծավալման գործում մեծ դեր խաղացին տեղի սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունները, որոնք միավորված էին Բորչալուի կուսակցական կազմակերպության մեջ և կազմակերպորեն ենթարկվում էին ՌՍԴԲԿ Թիֆլիսի կազմակերպությանը։ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության 3-րդ կոնֆերանսը, որը տեղի ունեցավ 1907 թ. գարնանը, քննարկելով հողային հարցը, ընդունում է համապատասխան որոշումներ և Բորչալուի կազմակերպության կողմից գյուղացիությանն է ուղղում «Ընկերներ» վերնագրով կոչը։

Այդ կոչը ոչ միայն կալվածատերերից նախորդ տարիներում ստացած զիջումների պահպանման հարցն էր առաջ քաշում, այլ նաև տալիս էր այն ընդհանուր խնդիրները, որոնց համար պետք է պայքարեին գյուղացիները գլուխ բարձրացնող ղեկավարների դեմ։ Կոչում ասվում էր. «Ընկերներ, գարնանային աշխատանքները սկսվում են։ Կալվածատերերը թեև առած ժամանակավորապես գլուխ բարձրացրած ղեկավարից, ուզում են հետ խել աղքատ գյուղացիների այն փոքրիկ իրավունքները, որ նրանք նվաճել են իրենց կռիվով։ Նրանք ուզում են ամեն կերպ ճնշել ժողովրդին և խել գյուղացու սոված երեխաների ձեռքից նրա վերջին կրտոր հացը։ Ընկերներ. դուք պետք է դիմադրեք նրանց ոտընթացություններին, ձեր միությունը ու համերաշխությամբ դուք պետք է ցույց տաք, որ հեշտ չէ խել ձեզանից այն, ինչ որ դուք մի անգամ նվաճել եք։ Ընդհակառակը, դուք պետք է շարունակեք կռիվ և դիմեք նորանոր հաղթանակների ձեր արյունը ծծող վաշխառու կալվածատերերի դեմ։ Ամբողջ Ռուսաստանի գյուղացիությունը օրն-օրի վրա գալիս է ինքնագլխակցության և շարունակելով իր առօրյա կռիվը կալվածատերերի դեմ, պատրաստվում է վճռական հարված հասցնել այդ

կալվածատերերի պաշտպան բյուրոկրատ կառավարությանը։ Ընկերներ, մենք կոչ ենք անում ձեզ սովարացնել ձեր շարքերը, ամրացնել ձեր կազմակերպությունները և համերաշխ ձեր քաղաքների բանվոր ընկերների հետ, դիմել դեպի այն մեծ նպատակը, որ դրված է մեր առաջ։ Միայն համերաշխ կռիվով, միայն գյուղական ու քաղաքային պրոլետարիատի միացած ուժերով կարելի է տապալել շահագործության ու ճնշումների ղեկավար և ձեռք բերել ազատություն ժողովրդի համար։

Պետք է պատրաստվենք, որպեսզի միացած ուժերով ամբողջ Ռուսաստանի գյուղացիության հետ միասին, հետ խել ենք ազնվականների ու կալվածատիրության ձեռքից բոլոր հողերը։ Ամբողջ հողը գյուղացիներին և ամբողջ ազատությունը ժողովրդին, այս է մեր սրբազան պահանջը»³²։

1907 թ. հունիսի 3-ին ցարը ցրեց երկրորդ Պետական դուման։ Նրա 65 հոգուց բաղկացած սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիան ձերբակալվեց և Սիբիր աքսորվեց, ապա հրապարակվեց ղեկավարներին կալվածատիրությանը և բուրժուազիային մեծ արտոնություններ շնորհող և դումայում համարյա բացարձակ մեծամասնությունն ապահովող նոր ընտրական օրենք։ Նրկրում հաստատվեց ղեկավարի բացահայտ տիրապետությունը. հեղափոխական շարժումների և բոլշևիկյան կազմակերպությունների դեմ ցարիզմը ոտքի հանեց պատժիչ ջոկատներ, ոստիկանության ու ժանդարմերի ուժեր, միապետական-խուլիգանական տարրեր։ Բոլշևիկյան կուսակցությունն անցավ խոր ընդհատակ, աշխատեց քիչ կորուստներով անցկացնել ղեկավարի շրջանը, կապերը պահպանել աշխատավոր մասսաների հետ, կռիվ և դաստիարակել նրանց քաղաքականապես ու կազմակերպչորեն՝ նոր մարտերի համար։ Բոլշևիկյան կազմակերպությունները, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ Հայաստանում պայքարում էին կալվածատիրության ու ոստիկանության սանձարձակ բռնությունների դեմ։

³¹ «Նոր խոսք», 1906 թ., № 5։

³² «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թուցիկներ», Երևան, 1960, էջ 301—303։

Երկրորդ Պետական դամայի արձակման առթիվ ՌՍԴԲԿ Բորչալուի կազմակերպության կոմիտեն հատուկ կոչ ընդունեց, որտեղ ասված էր, որ ցարիզմը առաջին Պետական դամայի միջոցով աշխատում էր մասսաներին խաթել և ետ կանգնեցնել հեղափոխությունից, սակայն չհասավ արդյունքի: Նա փորձեց պայքարել հեղափոխության դեմ նաև ռեպրեսիաներով ու զնդակահարություններով, բայց դա էլ արդյունք չտվեց: Ապա գումարեց երկրորդ Պետական դաման, կարծելով, որ այն հնազանդ կգտնվի և հեղափոխության դեմ պայքարելու գործում իրեն կօգնի, սակայն այստեղ ևս ցարը սխալվեց: Կոչը ազդարարում էր, որ առաջիկա սեպտեմբերին նշանակված են երրորդ Պետական դամայի ընտրությունները և աշխատավոր մասսաների առաջ խնդիր էր դնում կազմակերպվել, համախմբվել հանուն հեղափոխության և ազատության. «Ընկերներ. կառավարության բոլոր խուլիգանների դեմ կռվելու համար մեզ հարկավոր է կազմակերպվել և խտացնել հեղափոխական շարքերը, միմիայն հեղափոխության միջոցով կարող ենք ձեռք բերել մեր բոլոր պահանջները, ուրեմն կազմակերպվենք ընկերներ:

Երրորդ Պ. դամայի նկատմամբ մեր բռնելիք դիրքի մասին մենք կհայտարարենք հետո:

Կորչի ռուս խաբեբա կառավարությունը.

Կորչեն բոլոր խուլիգանները.

Կեցցե հեղափոխությունը.

Կեցցե դեմոկրատական հասարակապետությունը.

Կեցցե սոց.-դեմոկրատական կուսակցությունը.

Կեցցե սոցիալիզմը.

Բորչալուի կոմիտե ՌՍԴԲԿ»³³:

3. ԳՅՈՒՂԱՑԻԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ 1907—1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Ինչպես ստոլիպինյան ռեակցիայի տարիներին, այնպես էլ հեղափոխական շարժումների նոր վերելքի ժամանակա-

³³ «Революционное движение в Армении 1905—1907 гг.», Сборник документов и материалов, Ереван, 1955, стр. 224—225.

շրջանում գյուղացիության պայքարը շարունակվում և աստիճանաբար ավելի մեծ ծավալ էր ստանում:

Գյուղում կապիտալիստական հարաբերությունների աստիճանական զարգացման, գյուղացիության շերտավորման հետագա խորացման պայմաններում ուժեղանում է պայքարը գյուղական բուրժուազիայի դեմ, սակայն գլխավոր սոցիալական պատերազմը, որ մղվում էր գյուղում, մնում է գյուղացիության ընդհանուր պայքարը կալվածատիրական հողատիրության դեմ:

Գյուղացիության դասակարգային պայքարն իր արտահայտությունն էր գտնում այնպիսի տարբեր ձևերի մեջ, ինչպիսիք էին գյուղացիության կողմից պարհակներ չկատարելը, հարկեր չվճարելը, կալվածատերերի և կուլակների ցանքսերի փչացումը, ինքնակամ անտառահատումն ու հրկիզումները, համայնական հողերի վերաբաժանումների պահանջը, խոշոր հողատերերի հողերի գրավումը, կալվածատերերի, պետական պաշտոնյաների կամայականություններին դիմագրավելը և այլն:

Գյուղացիության կողմից կալվածատիրության դեմ մղվող պայքարի մեջ մեծ տեղ էր գրավում և երբեմն մասսայական-կազմակերպված բնույթ էր կրում մուլքի, թիուլի վրձարումից հրաժարվելը, կանոնագրով նախատեսված պարհակներ չկատարելը: Պրոֆ. Վ. Ռշտունու բերած բազմաթիվ փաստաթղթերից անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել մի քանիսը. Առինջի կալվածատեր Մելիք-Աղամալովը 1907 թ. օգոստոսի 11-ին բողոքում է տեղական իշխանություններին, որ գյուղացիները, հաշվի չառնելով կանոնագրով սահմանված կարգը, սկսած 1905 թ. մինչև այժմ, մուլքը չեն փոխադրում Երևան. նա խնդրում է՝ ստիպել գյուղացիներին կատարելու իրենց պարտականությունը³⁴: Երևանի նահանգի առանձին շրջաններում գյուղացիության ըմբոստացման դեպքերն իրենց արտահայտությունն են գտնում և կազմակերպված բնույթ են ստանում 1907 թ. հետո՝ ռեակցիայի ուժեղացման տարիներին: Դրա լավագույն օրինակն է հան-

³⁴ Տե՛ս «Аграрная политика царизма...», էջ 233:

դիսանում Երևանի գավառի Ելզովան և Գյոյքիլիսա կալվածատիրական գյուղերի պայքարը: 1907—1910 թթ. նրանք կազմակերպված կերպով հրաժարվեցին կալվածատերերին մուլք, թիուլ վճարելուց, ընդհանուր կալատեղերում հացահատիկ կալսելուց և, կալվածատիրոջ սարքյարներին վաճառելով, չենթարկվեցին ինչպես տանուտերի, այնպես էլ հաշտարար միջնորդի կարգադրություններին: Գյոյքիլիսայի կալվածատեր Կոնստանդին Գեղամովը 1907 թ. օգոստոսի 4-ին հաշտարար միջնորդին հայտնում էր. «Իմ նշանակած սարքյարներն արդեն հինգ օրից ավելի է, որ թողել են Գյոյքիլիսա գյուղը, որովհետև Գյոյքիլիսա գյուղի բնակիչները վռնդել էին (նրանց—Մ. Խ.), մինչև անգամ հարձակվել են Գյոյքիլիսա գյուղի բնակիչ Վարդան անունով մեկի տան վրա, թե՛ դու իրավունք չունես սարքյարին օթևան տալու»³⁵: Նմանօրինակ բողոքով դիմում է 1909 թ. հունիսի 17-ին Ելզովանի կալվածատեր Իվան Մեքիքսեթովը և հաշտարար միջնորդի օգնությամբ է խնդրում գյուղացիության ըմբոստացման դեմ. «Ելզովան գյուղում մուլքը հավաքելու համար ես սարքյար էի նշանակել Պետրոս Ղազարովին: Սույն ամսին նա ինձ զեկուցեց, որ հիշյալ գյուղի բնակիչներ՝ Արիստակ Առաքելովը, Ղամբեվոս Մուրադովը, Օսեփ Սարգիսովը, Սարգիս Օհանեսովը, Հովհաննես Զաքարովը, Սահակ Եղիազարովը, Գեղամ Մելքոնովը, Գևորգ Ենգիբարովը, գյուղացեա Կոստանդ Օսեփովի գլխավորությամբ... վռնդել են իմ հիշյալ սարքյարին, չեն թողել, որ հաշվի ու վերցնի՝ յոնջայի մուլքը...»³⁶:

Ի պատասխան կալվածատերերի բազմաթիվ բողոքների, Երևան գավառի առաջին գավառամասի հաշտարար միջնորդը ստիպված է լինում 1910 թ. հուլիսի 17-ին նույն գավառամասի պրիստավին ուղարկած գրության մեջ ընդունել, որ իր կարգադրությունները չեն կատարվում և խնդրել պրիստավին ձեռք առնելու որոշակի միջոցներ գյուղացիության ըմբոստացման դեմ. «Չնայած իմ բազմիցս արած պահանջներին, որ Գյոյքիլիսա գյուղի բնակիչներն իրենց

հացահատիկը կալսեն կանոնագրով նրանց հատկացված հատուկ կալատեղերում, որի մասին իմ հրամանի համաձայն, Քանաքեռի գյուղական հասարակության տանուտերը վաղօրոք հայտարարել է նրանց, ստորագրություն առնելով, որ նրանք ոչ մի դեպքում իրենց բակերում կալատեղեր չսարքեն, Գյոյքիլիսա գյուղի բնակիչներն այնուամենայնիվ ըսկըսել են կալատեղեր սարքել իրենց բակերում, ինչպես այդ մասին հայտնեցին հողատերերը և Քանաքեռի գյուղական հասարակության տանուտերը, որը սույն հուլիսի 16-ի իր հայտարարությանը առդիր ներկայացնելով 29 գյոյքիլիսայիների ցուցակ, զեկուցում է, որ հիշյալ անձինք համառ կերպով ընդդիմանում են և չեն ցանկանում հացահատիկը կալսել հատուկ կերպով նրանց հատկացված կալատեղերում...»

Հաղորդելով այս և ուշադրության առնելով այն հանգամանքը, որ տանուտերը անզոր է համառորեն հակառակվող գյոյքիլիսայիներին նրանց բակերից դուրս տանել կալատեղերը..., խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությունից կարգադրություն անել արգելելու առդիր ներկայացվող ցուցակում մատնանշված անձանց իրենց բակերում կալատեղեր սարքելը»³⁷: Այնուհետև կալվածատերը խոստովանում է. «Ձե՛» որ 1905 և 1906 թթ. նման բաներ չեղան, իսկ այս անհասկանալի է, թե ինչ է: Օրինական աջակցություն ենք խնդրում»³⁸: Փաստաթղթերից երևում է, որ պայքարին մասնակցել են հավասարապես հայ ու ադրբեջանցի գյուղացիները, և որ այդ պայքարն ուղղված է եղել և՛ հայ, և՛ ադրբեջանցի կալվածատերերի դեմ:

Գյուղացիության համար մուլք վճարելու պայմաններն առավել ծանր էին դառնում, երբ կալվածատերերը մուլքի գանձման իրավունքը տալիս էին վարձակալներին, որոնք սովորաբար վաշխառու-կուլակային տարրեր էին լինում և անողորմաբար կեղեքում էին իրենց ձեռքն ընկած գյուղացիներին: Գյուղացիները դիմագրավում էին նաև շահագործման այդ ձևի դեմ: Զառ գյուղի երկու տիրակալներից մեկը մուլքի գանձման իր բաժնի իրավունքը վարձակալությամբ տվել է

³⁷ Նույն ժողովածուն, էջ 227—228:

³⁸ Նույն ժողովածուն, էջ 228:

³⁶ Նույն ժողովածուն, էջ 221:

³⁵ Նույն ժողովածուն, էջ 219—220:

Երևանում բնակվող ոմն Ալի բեկ Հաջի Արեքսի օղլուն, իսկ վերջինս այն վերավարձակալությամբ տվել էր գյուղի շորս կուլակներին: Երբ վերջիններս սկսում են գործադրել կամայականություններ և չափից ավելի մուլք գանձել, գյուղացիները ոչ միայն հրաժարվում են վճարելուց, այլև սպառնում են հրկիզել կալվածատիրոջ տունը: Զառի վարձակալն այդ կապակցությամբ 1907 թ. հուլիսի 24-ին գրում է Երևանի նահանգապետին. «Գյուղացիներն ինձ մուլք չեն տալիս և սպառնում են բռնության դիմել, եթե ես դիմեմ իշխանություններին օգնությանը, որ և ես արել եմ, դիմելով 1-ին բաժնի հաշտարար միջնորդին և նա հրամայել է տանուտերին, որ նա ինձ օգնություն ցույց տա մուլք հավաքելու գործում: Տանուտերը եկավ գյուղ և առաջարկեց բնակչությանը մուլքը վճարել, գյուղացիներն ուզում էին համաձայնվել, բայց 7 հոգի, այն է՝ Միքայել Իսախանովը, Կարապետ Իսկանդարովը, Եղիազար Կոստանդովը, Քերբ. Մուլա Սալման Ղաբիլ օղլին, Աբաս. Քերբ. Շիրին օղլին, Քերբալայ Ռահիմ Քերբալայ Ռամազան օղլին և Հուսեյին Քերբալայ Ալի օղլին՝ դեմ դուրս եկան և գյուղացիներին գրգռեցին, բացահայտորեն հայտարարելով, որ ոչ ոքի թույլ չեն տա մուլք վճարել, որ հողատիրոջը կծեծեն և տունը կրակ կտան, ինչպես Ռուսաստանում»³⁹:

Հետաքրքիր է, որ այդ լուրից խիստ անհանգստացած, Երևանի նահանգական գյուղացիական գործերի ատյանն անմիջապես հաջորդ օրը՝ հուլիսի 25-ին, գրություն է ուղարկում հաշտարար միջնորդին՝ խնդրելով միջոցներ ձեռք առնել «միջադեպը հարթելու» և գյուղացիների ու վարձակալների միջև եղած վեճը խաղաղությամբ լուծելու համար: Ցարական ադմինիստրացիայի այդ «խաղաղասիրությունը» բացատրվում է նրանով, որ ինչպես գրությունում էր ասված, իբր Երևանի նահանգում ագրարային հողի վրա մինչև այժմ ոչ մի խլրտում չի եղել և թույլ չպետք է տալ, որ ընդհանուրով հետև «...մեկ, թեկուզև անհիմն բռնկումը մի կեսում, ինչպես դուք լավ գիտեք, և ինչպես կարող էիք դատել կենտրոնական Ռուսաստանում տեղի ունեցած երևույթների հի-

ման վրա, կարող է մինչև այժմ օրենքին հնազանդ բնակչության համար ունենալ կորստաբեր հետևանքներ»⁴⁰:

Գյուղացիության շահագործման ու կեղեքման գործում կալվածատերերից ու կուլակ-վաշխառուներից ետ չէր մնում նաև էջմիածնի վանքը: Այդ էր պատճառը, որ ինչպես հայ, այնպես էլ ադրբեջանցի գյուղացին պայքարի էր ելնում նաև հողերը կալվածատիրոջ դեմ: Գյուղացիության պայքարն էջմիածնի ծանր շահագործման դեմ հատկապես սուր բնույթ ստացավ Բջնի գյուղում: Երբ էջմիածնի սինոդի խնդրանքով հաշտարար միջնորդը 1911 թ. հուլիսի 16-ին գալիս է էջմիածնապատկան Բջնի գյուղը, նպատակ ունենալով բռնի ուժով գյուղացիներից գանձել վանքին հասանելիք մուլքը, հանդիպում է գյուղացիության դիմադրողությանը: Նա գրում է նահանգապետին. «Հենց որ սկսեցի մեկից պահանջել պարհակը և նա արդեն համաձայնվում էր տալ իրեն հասանելիք խոտը, մոտ հարյուր հիսուն հոգուց բաղկացած ամբոխը հարձակվեց ինձ հետ եղած երեք ստրաժնիկների, Արզաքենդի տանուտերի և իմ թարգմանի վրա ու սկսեց ծեծել նրանց, ըստ որում նրանց բոլորովին հեռու մղեցին այն տնից, որտեղից պետք էր խոտ ստանալ»⁴¹: Հաշտարար միջնորդը նշում է, որ հայ ու ադրբեջանցի գյուղացիները իրենց գործելակերպում դրսևորում էին համերաշխություն:

Կալվածատիրական դաժան շահագործման դեմ ըմբոստացած գյուղացիությունը առանձին գյուղերում չի ենթարկվում և հաշվի չի առնում ոչ միայն կալվածատերերին, տանուտեր-քոխավաներին, այլև հաշտարար միջնորդներին: Ահա այդպիսի վիճակի մեջ ընկած Երևանի գավառի հաշտարար միջնորդներից մեկը, որին չէր հաջողվել գյուղական ադմինիստրացիայի օգնությամբ 1911 և 1912 թթ. հավաքել կալվածատիրոջը հասնող մուլքը Յուվա և Ղարադաղու գյուղերում, 1912 թ. հուլիսին խնդրում է պրիստավից ոստիկանական օգնություն՝ այդ գյուղերից երկու տարվա մուլքը գանձելու համար⁴²:

Երևանի նահանգապետը 1911 թ. հուլիսի 11-ին հրա-

³⁹ Նույն ժողովածուն, էջ 234:

⁴⁰ Նույն ժողովածուն, էջ 235:

⁴¹ Նույն ժողովածուն, էջ 254:

⁴² ՀՍՍՀ ԿՊԱ, ֆ. 7/70, գ. 254, թ. 6—7:

հանգում է հաշտարար միջնորդներին. «Նկատի ունենալով տարվա այն եղանակի հասնելը, երբ գյուղացիները պետք է մոլվեցան պարհակներ կատարեն այն հողատերերի համար, որոնց հողերում նրանք հաստատված են և որևէ տհաճությունից խուսափելու համար առաջարկում եմ... մոլվեցանքների և գյուղացիների միջև անգամ մի աննշան թյուրիմացություն պատահելու դեպքում անհապաղ գնալ դեպքի վայրը և պատշաճ միջոցների ձեռնարկումով լուծել այդ թյուրիմացությունները և Երկուստեք համաձայնություն հիմունքներով, նկատի ունենալով, որ այդ գործերի հետևանքների պատասխանատվությունն ամբողջովին ընկնելու է անձնապես ձեզ վրա»⁴³:

Ցարական ադմինիստրացիայի ու ոստիկանության բոլոր ջանքերը և «պատշաճ միջոցները» այլևս անկարող էին դասակարգային պայքարի ուղին ոտք դրած գյուղացիությանը հպատակության մեջ պահել:

Հայ գյուղացիության պայքարը գնալով ծավալվում է: Երկրի մի շարք շրջաններում գյուղացիները սկսում են կրտսերել կալվածատերերի անտառները, դրանով արտահայտելով իրենց զայրույթը կալվածատիրական լծի դեմ և կալվածատիրական հողերի հաշվին ընդարձակելով իրենց հողակտորները: Այսպես, 1912 թ. հոկտեմբերին Արշագուն գյուղի բնակիչները ամբողջովին կտրում են կալվածատեր Մելիք-Ստեփանովին պատկանող երկու դեսյատին անտառային տեղամասի 600 մատղաշ ծառերը⁴⁴: Երևանի նահանգի հողագործության վարչության պետի 1909 թ. հունվարի 14-ի ընդարձակ զեկուցագրից պարզվում է, որ գյուղացիության կողմից ինքնակամ անտառահատումը մասսայական բնույթ էր կրում և դրա դեմ պայքարելը միայն անտառային պահակների միջոցով անհնար էր: Ցարական չինովնիկը նշում է, որ նահանգի անտառներն ընդհանրապես լրիվ ոչնչացման վտանգի տակ են և արմատական միջոցներ է պահանջում պետական անտառային ֆոնդի պահպանման համար⁴⁵:

Երկրի այլ վայրերում գյուղացիները ինքնակամ վարում էին պետական ու կալվածատիրական հողերը և արգելում կալվածատերերի անասունների արածումը ընդհանուր արոտավայրերում: Այդ տեսակետից հետաքրքիր է այն փաստը, որ էլձիածնի գավառի Նոջայարլու գյուղի բնակիչները, յուրովի հասկանալով 1912 թ. դեկտեմբերի 20-ի օրենքը, հրաժարվում են ճանաչել կալվածատերերի իրավունքներն ընդհանուր օգտագործման արոտավայրերի նկատմամբ և թույլ չեն տալիս անասուններին արածացնել որպես սերմիտուտ մնացած արոտավայրերում: Գյուղացիության այդ «հանդըգնության» մասին իսկույն տեղեկացնում են նահանգապետին, որը 1913 թ. սեպտեմբերին կարգադրություն է անում հաշտարար միջնորդին «անհապաղ միջոցներ ձեռք առնել թույլ չտալու, որ գյուղացիներն արգելք հարուցեն հողատերերի անասուններին արածացնելու հողատերերի և գյուղացիների ընդհանուր օգտագործման ձեթակա արոտավայրերում», միաժամանակ նշում է, որ եթե տանուտերը միջոցներ ձեռք չի առնում դրա դեմ, ապա նրան պետք է պաշտոնազրկել և ձերբակալել: Ցարական ադմինիստրացիայի ակտիվ միջամտությունն է պահանջվում նաև Նոր-Բայազետի գավառի Զոդ գյուղում աղալարների ու գյուղացիների միջև պետական արոտավայրերից ընդհանուր վարձակալության վերցրած տեղամասի օգտագործման ժամանակ առաջ եկած վեճերին և ընդհարումներին վերջ տալու համար: Քանի որ գյուղացիները թույլ չեն տալիս աղալարներին իրենց անասուններն արածացնելու ընդհանուր արոտավայրում, իսկ դրան հետևում են գյուղացիների ու աղալարների միջև ընդհարումները և հրաձգությունները, ապա ցարական ադմինիստրացիան 1910—1914 թթ. ընթացքում շարունակվող այդ պայքարին վերջ տալու համար ստիպված է լինում արոտավայրերը բաժանել նրանց միջև⁴⁶:

Գյուղացիները ինքնակամ վարում կամ ուղղակի հափըտակում էին նաև կուլակների կողմից վարձակալված հողերը: Այսպես, Թիֆլիսի դատական ատյանի գործերից պարզ-

⁴³ Վերը նշված ժողովածուն, էջ 252—253:

⁴⁴ Միի հայրական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 382, թ. 1—6:

⁴⁵ Նույն ժողովածուն, էջ 128—138:

⁴⁶ Նույն ժողովածուն, էջ 242—247:

վում է, որ Գյումնուլթի գյուղացիները 1905—1908 թթ. բնթացքում ինքնակամ կերպով վարել են կուլակ Շահհուսեյնբեկովի կողմից պետությունից վարձակալության վերցրած հողամասը և համառորեն հրաժարվել են այդ հողամասի դիմաց վճարումներ անելու մասին Երևանի նահանգական հողագործության վարչության, օկրուգային դատարանի որոշումները կատարելուց⁴⁷:

Գյուղացիները, վերջապես, ձգտում էին բռնագրավել նաև վանական կալվածքները: Նման մի փորձ կատարեցին Գյոյքիլիսա գյուղի բնակիչները, երբ 1911 թ. սկսեցին վարել իրենց գյուղի մոտ գտնվող, էջմիածնի վանքին պատկանող «Գյոյքիլիսա» կալվածքից զգալի հողակտորներ: Հաշվի առնելով սինոդի բողոքը, Երևանի նահանգապետը 1911 թ. մայիսի 17-ին կարգադրում է Երևանի գավառապետին. «...ձեռնարկել Ձեզնից կախված բոլոր օրինական միջոցները՝ Ձեզ ենթակա գավառային ոստիկանության անձնակազմի միջոցով այսուհետև ապահովելու Գյոյքիլիսա գյուղի վանքապատկան հողերն այդ գյուղի բնակիչների կողմից նոր զավթումների ենթարկվելուց»⁴⁸: Ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ ադմինիստրացիային հաջողվում է գյուղացիներից հետ վերցնել վանքապատկան հողերը:

1910 թ. էջմիածնի գավառի Ախիս, Ագարակ, Նազրավան, Թալին, Գյոդակլու գյուղերում գյուղացիության պայքարը կալվածատերերի դեմ այնպիսի սուր բնույթ է կրում, որ իր վրա է գրավում նույնիսկ Կովկասի փոխարքայի ուշադրությունը, առաջացնում տեղական ադմինիստրացիայի և ոստիկանության, Թիֆլիսի նահանգական ժանդարմական վարչության ակտիվ միջամտությունը: Նշված գյուղերի բնակիչները մասսայաբար հրաժարվում են մուլք վճարելուց, իսկ ախիսցիները խուսափում են նաև հացահատիկի ընդհանուր կալատեղում կախելուց: Ցարական պաշտոնյաները փորձում են գյուղացիների նկատմամբ ձեռք առնել «ստիպողական միջոցներ», այսինքն՝ գործադրել ոստիկանական բռնի

միջամտություն, սակայն դա ավելի է գրգռում գյուղացիներին: Ախիսցիները գրավում են կալվածատեր Սուլթանբեկովի խոտհարքը, արոտավայրը, ցանկապատում են և թույլ չեն տալիս, որ այնտեղ մտնեն ոչ միայն կալվածատիրոջ անասունները, այլև հենց ինքը՝ Սուլթանբեկովը: Նրանք այնուհետև հրկիզում են կալվածատիրոջ խոտը, կտրում նրա ծառերը, փորձում են գրավել նրան պատկանող վարելահողը:

Գրեթե նույն կերպ են վարվում նաև Նազրավանի բնակիչները, որոնք գրավում են կալվածատերերին պատկանող հողը և զինված ընդհարման մեջ են մտնում նրանց հետ՝ այն պահպանելու համար: Ցավոք, մեզ անհայտ է, թե ովքեր են ղեկավարել էջմիածնի գավառի նշված գյուղերի ելույթները: Միայն գիտենք, որ ժանդարմական հաղորդումները նշում են, թե էջմիածնի գավառում տեղի ունեցող գյուղացիական շարժումն ունեցել է իր ղեկավարները, որոնք ագիտացիա են տարել գյուղացիության մեջ՝ ընդդեմ կալվածատիրական հողատիրության, մուլքի վճարման և այլն: Ցարական շինովներին երբ այդ հաղորդումների մեջ ստիպված են խոստովանել, որ այդ գյուղերում «մոտ կես տարի է, ինչ հեղափոխական ազդարացին շարժում կա»⁴⁹:

Կովկասյան ադմինիստրացիան զանազան շրջաբերականների, հրահանգների միջոցով տեղական իշխանությունների ուշադրություն էր գրավում և կտրուկ, անհապաղ «միջոցառումներ» էր պահանջում նրանցից՝ գյուղացիության դասակարգային պայքարի ամեն մի դրսևորման դեմ: Այսպես, 1913 թ. մարտի 24-ին Երևանի նահանգապետի կողմից հաշտարար միջնորդներին ուղարկված գաղտնի գրության մեջ ասվում էր. «Ինձ հասած տեղեկություններով նահանգի մի քանի կետերում տեղի են ունեցել գյուղացիների կողմից հողատերերի ախշային հողերի և հողատերերի ու գյուղացիների ընդհանուր օգտագործման արոտավայրերի կամայական հերկման դեպքեր և ընդհանրապես հողօգտագործման հողի վրա թյուրիմացությունների վերջինների միջև:

⁴⁷ ՉՍՍՀ ԿՊՍ, ֆ. 133, գ. 4945, թ. 6—8:

⁴⁸ Նույն տեղը, ֆ. 28/91, գ. 127, թ. 6 և 8:

⁴⁹ Նույն ժողովածուն, էջ 247—248 և ՉՍՍՀ ԿՊՍ, ֆ. 2, գ. 1779, թ. 2—5:

Ի կանխումն այս բանի և այդ հողի վրա ծագելիք ան-
ցանկալի թյուրիմացությունների հարկավոր ևմ համարում
կրկնել իմ կարգադրությունը ձերդ գերագաղտնությանը այն
մասին, որ հաշտարար միջնորդները ինքնակամ գործողու-
թյան և հողատերերի ու գյուղացիների միջև ամենափոքր
թյուրիմացություն առաջանալու դեպքում առանց որևէ հա-
պաղման և հետաձգման մեկնեն այդպիսի երևույթներ ծագե-
լու վայրը, անձամբ պարզելու, կարգավորելու և վերացնե-
լու ծագած թյուրիմացություններն առանց ավելորդ զրազրա-
կան քաջշուկի դիմելու:

Վստահություն ևմ հայտնում, որ հաշտարար միջնորդնե-
րը տեղում անմիջապես, անձամբ ստուգելով դրությունը կը-
կարողանան հարթել ծագած թյուրիմացությունները... տե-
ղում վերականգնել խախտված հողատիրական իրավունքը և
թույլ չտալ, որ այդ հողի վրա բարդություններ ծագեն, որոնց
համար նրանք պատասխանատու են»⁵⁰: Նահանգապետը
հայտնում էր, որ նման կարգադրություն է արված նաև գա-
վառապետներին ու պահանջում էր առաջացած յուրաքանչ-
յուր «թյուրիմացության» և նրա դեմ ձեռք առնված միջո-
ցառումների մասին փակույն տեղյակ պահել իրեն:

Գյուղացիական շարժումների վերելքը ստիպում է ցարա-
կան պաշտոնեությունը տարեցտարի երկարաձգել Կովկա-
սում և Հայաստանում մտցված ուժեղացված պահպանության
դրությունը: Այսպես, 1913 թ. հունիսի 8-ին Երևանի նա-
հանգապետի կողմից խնդրեք է ներկայացվում փոխարքա-
յի գրասենյակ՝ ուժեղացված պահպանության վիճակը մեկ
տարով երկարաձգելու մասին: Սենատը բավարարում է այդ
պահանջը և երկարաձգում նշված դրությունը մինչև 1914 թ.
սեպտեմբերը⁵¹:

Սակայն ոչ ուժեղացված պահպանության վիճակը, ոչ գա-
նազան «գաղտնի» և «խիստ գաղտնի» շրջաբերականները և
ոչ էլ ոստիկանությունը իրենց ակտիվ գործունեությամբ ի

⁵⁰ Նույն ժողովածուն, էջ 300:

⁵¹ ՎՍՄԶ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 2745, թ. 31, 54, 58:

վիճակի չէին վերջ տալու գյուղացիության աճող շարժումնե-
րին:

Գյուղացիության դժգոհության կարևոր պատճառներից
մեկն էլ այն էր, որ առանձին գյուղերի, ինչպես նաև գյուղե-
րի ու կավածատերերի, պետական հիմնարկների միջև տա-
րիներ շարունակ վեճեր էին գնում սահմանային հարցերի
շուրջը, սակայն դրանք ցարական հողային օրգանների կող-
մից ձգձգվում ու չէին լուծվում: Դրանք առիթ էին ծառայում
գյուղացիության նոր ըմբոստացումների համար: Այսպես,
1913 թ. հունիսին Ալեքսանդրապոլի գավառի Փ. Ղարաբի-
լիսա, Հայկական Փամբ և Ղաչաղան գյուղերի սահմաննե-
րում գտնվող պետական արոտավայրերի սահմանագծման
ժամանակ Երևանի հողագործության վարչության երկրաչափ
Մարուշվիլին կամայականորեն կտրում է Ղաչաղանի հողե-
րից 33 դեսյատին և մտցնում արքունի արոտավայրերի սահ-
մանների մեջ: Ի պատասխան այդ կամայական որոշման,
ղաչաղանցիները Իսրայել Գալոյանի գլխավորությամբ ոտքի
են կանգնում, պահանջում են ձեռք չտալ իրենց հողին և ա-
պա քարկոծելով քշում են իրենց սահմաններից ինչպես Մա-
րուշվիլուն և այդ շրջանի հողային վերահսկիչին, այնպես
էլ ոստիկանության պրիստավին, ուրյադնիկին և նրանց հետ
գտնվող 10 ոստիկաններին: Վերջիններս գյուղացիների կող-
մից նաև ծեծի են ենթարկվում: Գյուղացիության ակտիվ
դիմադրության հետևանքով սահմանագծման աշխատանքնե-
րը դադարեցվում են: Ծիշտ է, 22 գյուղացիներ ենթարկվում
են միօրյա, իսկ Իսրայել Գալոյանը՝ 40-օրյա ձերբակալու-
թյան, սակայն նրանց ըմբոստացումից և գյուղացիության
դժգոհության հետագա աճից վախեցած նահանգական ադ-
մինիստրացիան ստիպված է լինում վերադարձնել իր հա-
փշտակած հողամասը⁵²:

Գյուղացիության նման ըմբոստացում տեղի է ունենում
նաև Ռնդամալ գյուղում: 1907 թ. Կովկասի փոխարքայի և
Երևանի նահանգական հողագործության վարչության պետի
կամայական կարգադրությամբ որոշվում է Ռնդամալի մոտ

⁵² ՎՍՄԶ ԿՊԱ, ֆ. 133, գ. 2883, թ. 62, 65, 68—69, 128:

գտնվող պետական շուքի հողամասերը հանձնել Կոնստանտինոպոլի գյուղին: Ցարական շինությունները հաշվի չէին առնում, որ խիստ սակավահողության մեջ գտնվող ռուսական գյուղերը ավելի քան 15 տարվա ընթացքում իրենց տնտեսությունը մի կերպ վարում էին պետությունից վարձակալելով իրենց համայնական հողերի մեջ տեղափոխված այդ հողամասերը: Ահա թե ինչու, երբ 1907 թ. սեպտեմբերի 12-ին Դարաշիշագի անտառապետն իր երկու անտառապահների հետ միասին ցանկանում է պետական այդ հողամասերը հանձնել Կոնստանտինոպոլի տնօրինությանը, հանդիպում է Ռուսական գյուղացիության գինված դիմադրությանը: Ավելի քան 20 գյուղացիներ, արտահայտելով ամբողջ գյուղի գայրույթը, հրացանային կրակ են բացում և փախուստի մատնում ցարական «հողաշինարարներին»: Վախենալով հետագա բարդություններից, փոխարքան ստիպված է լինում չեղյալ հայտարարել իր որոշումը⁵³:

Գյուղացիական հուզումներ առաջացան նաև Շերեմետևների «Արագրայան» կալվածքում: XIX դարի վերջերից այդ խոշոր կալվածքում վարձակալության պայմաններով ապրող գյուղացիությունը դաժան շահագործման էր ենթարկվում կալվածքի վարչության կողմից: Գնեբրալ Շերեմետևի ժառանգները չնայած պետական խոշոր վարկեր էին ստացել կալվածքի «բարեկարգման» և «օրինակելի» տնտեսություն ստեղծելու համար, սակայն դրանք և գյուղացիությունից քամած եկամուտներն օգտագործում էին անձնական շուքի կյանքի համար: Ունենալով նահանգական ադմինիստրացիայի բարեհաճ վերաբերմունքը, նրանք գյուղացիներից վերցնում էին վարձակալության պայմաններից շատ ավելին: 1908 թ. գյուղացիները ծառացան նրանց հարստահարումների դեմ: Բայց կալվածքի վարչությունը ուստիկանության միջոցով հավաքեց ոչ միայն սահմանված տուրքերը, այլև ապառքների դիմաց գյուղացիներից բռնագրավեց նաև ամա-

նեղներ, կարպատները, շարժական ունեցվածքը, անասունները⁵⁴:

Արագրայանի գյուղացիները ըմբոստացան իրենց հարստահարողների դեմ նաև 1913 թ.: Այդ ժամանակ նշված կալվածքում Շերեմետևի ժառանգներին փոխարինում էր գյուղատնտեսական ու առևտրա-արդյունաբերական ակցիոնների ընկերությունը, որը վարձակալության նոր ծանր պայմաններ էր դրել գյուղացիության վրա: Ահա այս հողի վրա է պոռթկում գյուղացիության գայրույթը: Գնելվան և Յանըի բնակավայրերում գյուղացիությունը ուստի է կանգնում, սպառնում նոր ադմինիստրացիային և թույլ չի տալիս, որպեսզի տրակտորը վարի իրենց վարձակալած հողը: Ստանալով այդ լուրը, 1913 թ. դեկտեմբերի 21-ի գիշերը Երևանի նահանգապետն անմիջապես տեղյակ է պահում Կոնստանտինոպոլի և կարգադրում Երևանի գավառապետին՝ հենց դեկտեմբերի 22-ի առավոտյան հեծյալ և հետիոտն 16 ոստիկանով մեկնել Արագրայան: Նա միաժամանակ հրամայում է Շարուր-Դարալագյազի գավառապետին 20 մարդուց բաղկացած ոստիկանական հեծյալ ջոկատ ուղարկել «Արագրայան»: Շուտով Երևանի նահանգապետը Կոնստանտինոպոլի և կարգադրում Երևանի գավառապետին՝ հաղորդում է, որ նախքան այդ օժանդակ ուժերի ժամանելը տեղական ոստիկանական պրիստավի կողմից ամեն ինչ «խաղաղ կերպով» ավարտվել էր⁵⁵:

Գյուղացիության պայքարն ավելի կազմակերպված բնույթ է ստանում արդյունաբերական շրջաններում, որտեղ ուժեղ էր բանվոր դասակարգի հեղափոխական շարժումների ազդեցությունը: Այդ տեսակետից անհրաժեշտ է նշել Ղափանի պղնձահանքերի շրջանում բնակվող գյուղացիների պայքարը գործարանատեր-կալվածատեր Կոնդուրովի դեմ: Բաշքենդի, ինչպես նաև այդ շրջանի շատ գյուղերի բնակիչների մի զգալի մասը, միաժամանակ բանվորություն էր անում Ղափանի պղնձահանքերում և կրկնակի շահագործման էր ենթարկվում

⁵³ Նույն տեղը, գ. 6044, թ. 3, 14, 15, 19, 37—38, գ. 2622, թ. 7—12:

⁵⁴ Նույն ժողովածուն, էջ 138—145:

⁵⁵ Նույն ժողովածուն, էջ 316:

թե կալվածատերերի և թե գործարանատերերի կողմից: Բան-վորների մեջ կատարվող քաղաքական աշխատանքը, մայրվ-կաների կազմակերպումը, Ղափանի բանվորների 1907 թ. գործադուլը բարձրացնում են նաև գյուղացիության գիտակ-ցությունը: Ահա այս պայմաններում գյուղացիության մեջ ազդեցություն աշխատանք է ծավալում Բաշքենդի գյուղացի և Կոնդուրովի գործարանի բանվոր Սպիրիդոն Ֆրանկոպուլոն իր երկու եղբայրների ու այլ համախոհների հետ: Ինչպես ոստիկանական հետաքննության գործերից երևում է, նրանք 1908 թ. սկզբներից բնակչությանը հորդորել են չվճարել կալ-վածատերերին բահրա, հրաժարվել նորակոշիկներ տալուց, չենթարկվել պետական օրենքներին, համախմբվել ընդդեմ կալվածատերերի և ուժով գրավել նրանց հողը: Նրանց այդ ազդեցության, ինչպես նշված է հետաքննության գործերում, լավ ընդունելություն է գտնում գյուղացիների, հատկապես երիտասարդության կողմից: Երբ Կոնդուրովը 1908 թ. հու-նիսի 30-ին ցանկանում է հետազոտական աշխատանքներ տանելու պատրվակով գրավել Բաշքենդի հողերը, գյուղացի-ները ոտքի են ելնում և ձողերով ու դաշույններով զինված հարձակվում են Կոնդուրովի վրա: Վերջինս փրկվում է միայն ոստիկանի միջամտությամբ: Ուշագրավ է, որ Բաշքենդի գյուղացիների ելույթն օժանդակություն էր ստանում հարևան գյուղերի բնակիչների և հանքերի բանվորների կողմից: Ոս-տիկանությունը ձերբակալում է շարժման ղեկավարներին և 1910 թ. Թիֆլիսի դատական պալատի որոշմամբ նրանց են-թարկում բանտարկության⁵⁶:

Այսպիսով, 1907—1914 թվականներին ևս, ռեակցիայի, ցարիզմի ագրարային գաղութային քաղաքականության սաստկացման տարիներին և հեղափոխական նոր վերելքի ժամանակաշրջանում, Հայաստանի աշխատավոր գյուղա-ցիությունը շարունակում էր իր դասակարգային գոտեմար-

տերը ռուսական առաջին հեղափոխության ընթացքում չը-լուծված խնդիրների իրականացման համար: Նրա այդ ընդ-վըդումը, լծորդվելով պրոլետարիատի ազատագրական շարժման հետ, պասկվում է Հոկտեմբերյան սոցիալիստա-կան մեծ հեղափոխության հաղթանակով:

⁵⁵ Տե՛ս Մի ձայնական մասնաճյուղի արխիվ, ֆ. 33, գ. 363, թ. 1—5, 14—16, ֆ. 34, գ. 6, թ. 74—82, ՎՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 13, ց. 15, գ. 1371, թ. 2, 10, 15—18, ֆ. 23 գ., գ. 758, թ. 2—3, 6—7, 22—66, 74, 77:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Կ. Մալխ, Կապիտալ, հ. 3, մ. 2:
- Վ. Ի. Լենին, Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում, Երկեր, հ. 3:
- Վ. Ի. Լենին, Ռուսական սոցիալ-դեմոկրատիայի ագրարային ծրագիրը, Երկեր, հ. 6:
- Վ. Ի. Լենին, Հեղափոխական ավանտյուրիզմ, Երկեր, հ. 6:
- Վ. Ի. Լենին, Բանվորական կուսակցության ագրարային ծրագրի վերանայումը, Երկեր, հ. 10:
- Վ. Ի. Լենին, Սոցիալ-դեմոկրատիայի ագրարային ծրագիրը 1905—1907 թվականների ռուսական առաջին հեղափոխության մեջ, Երկեր, հ. 13:
- Վ. Ի. Լենին, Ագրարային հոր քաղաքականությունը, Երկեր, հ. 13:
- Վ. Ի. Լենին, Ագրարային հարցը Ռուսաստանում XIX դարի վերջին, Երկեր, հ. 15:
- Վ. Ի. Լենին, Ագրարային վեճաբանությունները 3-րդ դամայում, Երկեր, հ. 15:
- Վ. Ի. Լենին, Սոցիալ-դեմոկրատիայի ագրարային ծրագիրը ռուսական հեղափոխությունում: Ավտոնոմիզմ, Երկեր, հ. 15:
- Վ. Ի. Լենին, Նամակ Ի. Ի. Սկվորցով-Ստեպանովին, Երկեր, հ. 16:
- Վ. Ի. Լենին, Հոբելյանի առթիվ, Երկեր, հ. 17:
- Վ. Ի. Լենին, «Գյուղացիական ռեֆորմը» և պրոլետարական-գյուղացիական հեղափոխությունը, Երկեր, հ. 17:
- Վ. Ի. Լենին, Ժամանակակից կառավարության ագրարային քաղաքականության (ընդհանուր) հարցի շուրջը, Երկեր, հ. 19:
- Վ. Ի. Լենին, ՌՍԴԲԿ Կենտրոնական կոմիտեին, 7 սեպտեմբերի, Երկեր, հ. 34:

ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և Կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում, I մաս:

Ստ. Շահումյան, Հարկավոր է շտապել, Երկեր, հ. 1, Ե., 1955:

Ստ. Շահումյան, Ապարդյուն ջանքեր, Երկեր, հ. 1, Ե., 1955:

- Ստ. Շահումյան, «Առաջիկա բնորոշությունները Քիֆլիտում և «Բաշակցություն» կուսակցություն» հոդվածից, Երկեր, հ. 1, Ե., 1955:
- Ստ. Շահումյան, Ճառ՝ Ռուսաստանի սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության 5-րդ (կոնգրես) համագումարում 7/20 մայիսի, 1907 թ., Երկեր, հ. 1, Ե., 1955:
- Ստ. Շահումյան, Մեր օրգանը, Երկեր, հ. 1, Ե., 1955:
- Ստ. Շահումյան, Հոդային հարցը և գյուղացիական հեղափոխությունը Անդրկովկասում, Երկեր, հ. 3, Ե., 1958:
- Ստ. Շահումյան, Հայ գրականության ժողովածուի մասին, Երկեր, հ. 2, Ե., 1957:
- Ս. Սպանդարյան, Մեր դերը գյուղերում, Երկեր, հ. 1, Ե., 1959:
- Խ. Հ. Սվլաթնիկյան, Հոդային հարցը Արևելյան Հայաստանում (1801—1917 թթ.), Երևան, 1959:
- Բաբկեն վաղապետ, Ս. էջմիածնի կալվածքներն ու նրանց բաբեկարգության ծրագիրը, Վաղարշապատ, 1908 թ.:
- Օ. Մ. Հովհաննիսյան, Ագրարային հարցը Երևանի նախկին նահանգում (XIX դարի վերջին, XX դարի սկզբին), Երևան, 1949:
- Ա. Մառության, Գյուղացիության դրությունը նախասովետական Հայաստանում (1900—1920 թթ.), Երևան, 1948:
- Հ. Մելիքյան, Մարքսիստական կազմակերպությունները և ռևոլյուցիոն շարժումները, Երևան, 1957:
- Մխրթաթ վաղապետ, Հայերը Ռուսաստանում, էջմիածին, 1906:
- «Ռևոլյուցիոն կոչեր և թուցիկներ», Երևան, 1960:
- Авалиани С. Л., Крестьянский вопрос в Закавказье, Одесса, 1914.
- Авалишвили И. В., Площадь, сбор и урожайность хлопчатника в Закавказье 1909—1914 гг., Тифлис, 1928.
- Адонц М. А., Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957.
- Амбарян А. С., Развитие капиталистических отношений в арм. деревне (1860—1920), Ереван, 1959.
- Бадалян А., Население Армении со времени присоединения ее к России и до наших дней.
- Воронцов-Дашков, Всеподданейшая записка по управлению Кавказским краем, 1907.
- Есаян А., Мультикарское право в Армении, Ереван, 1948.
- Ефремов П., Столыпинская аграрная политика, М., 1941.
- Заварян С., Экономические условия Карабага и голод 1906—1907 гг., С. Петербург, 1907.
- Кавказские депутаты в 3-ей Государственной думе, Баку, 1912.
- Кавказский календарь на 1907 г.
- Махарадзе Ф. Очерки революционного движения в Закавказье, Тифлис, 1927.

Мочалов В. Д., Крестьянское хозяйство в Закавказье к концу XIX в., М., 1958.

Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1910 г.

Памятная книжка Эриванской губернии на 1904 г., 1906 г., 1914 г.

Петрович П., Состояние хлопковых плантаций в Закавказье, Тифлис, 1914.

Рштуни В. А., Из истории аграрной политики царизма в Грузии, Азербайджане и Армении, Ереван, 1954.

Рштуни В. А., Крестьянская реформа в Армении в 1870 г., Ереван, 1947.

Рштуни В. А., Аграрная политика царизма и крестьянское движение в Армении в начале XX в.

Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края, Тифлис, 1899.

Сборник статистических сведений о частном землевладении в Тифлисской и Кутанской губерниях, Тифлис, 1910.

Сегаль Л., Крестьянское землевладение в Закавказье, Одесса, 1914. Сельскохозяйственный обзор по Закавказью за 1909, 1911, 1912 и 1913 гг.

Семян О., Великая годовщина, Киев, 1911.

Труды первого Кавказского съезда сельских хозяев, Тифлис, 1913.

Труды съезда хлопководов, Тифлис, 1913.

Туманян О. Е., Экономическое развитие Армении, 1934.

ԱՐԻՒՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐ

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ Ֆ. 133, գ. 2609, 2613, 2622, 2633, 2653, 2657, 2734,

2750, 2762, 2823, 2886, 4937, 4945, 4947, 4948,

4951, 4993, 5000, 5024, 5104, 6044, 6489:

Ֆ. 28/91, գ. 2, 76, 77, 79, 78, 82, 90, 101, 106, 127, 128,

136, 204, 285, 322, 463, 469, 562:

Ֆ. 7/70, գ. 45, 69, 71, 75, 76, 83, 88, 90, 95, 114, 216,

254, 255,, 377, 381, 409, 432:

Ֆ. 49/113, գ. 302, 346, 391:

Ֆ. 73, գ. 53, 56, 58, 66, 68:

Ֆ. 124, գ. 26, 34, 36:

Ֆ. 415, գ. 88, 118:

Ֆ. 5/68, գ. 7:

Ֆ. 37/101 գ. 19:

Ֆ. 49/93, գ. 265:

Ֆ. 31/94, գ. 7101:

Ֆ. 170, գ. 432:

Ֆ. 130, գ. 214:

Ֆ. 131, գ. 4660:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ Ֆ. 13, գ. 7, գ. 1042, 1514, 1592, 1615, 2097, 2102, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2591, 2652, 2653, 2701:

Ֆ. 13, գ. 15, գ. 509, 554, 1371, 2542, 2745:

Ֆ. 31, գ. 9818, 17285:

Ֆ. 40, գ. 392:

Ֆ. 7, գ. 3305:

Ֆ. 365, գ. 98:

Ֆ. 2 գ. գ. 1205, 1779, 2345:

Ֆ. 23 գ. գ. 758:

ՄԻՒ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՍՆԱԾՅՈՒՆՆԵՐ

Ֆ. 33, գ. 343, 363, 382:

Ֆ. 34, գ. 6:

Ֆ. 39, գ. 322, 324, 361:

Ֆ. 40, գ. 1, 5, 6:

ԹԵՐԹԻՆԵՐ, ԿԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԿԻՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐԱԿԱՆ ԵՎ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒՆԵՐ

«Борьба» 1908 թ., № 1 (օգտվել ենք ՄԻՒ Վրացական մասնաճյուղի արխիվից):

«Кавказское хозяйство», 1910 г., № 2, 1914 г., №№ 1, 2:

«Արարատ», 1908, ապրիլ:

«Բանվոր», 1907, № 4:

«Բանվորի ձայն», 1906, № 1:

«Գյուղատնտես», 1909, № 3, 4, 22, 1910, № 26—29:

«Գործ», 1909, № 13, 99, 108, 110:

«Դրո», 1907, № 11, 12, 14, 19 (օգտվել ենք ՄԻՒ Վրացական մասնաճյուղի արխիվում պահվող ռուսերեն թարգմանություններից):

Նրանի Պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ, հ. 15, 27:

«Ժամանակ», 1907, № 23:

«Կայծ», 1906, № 8, 17, 44:

«Կյանք», 1906, № 15:

«Կոան», 1912, № 12/19:

«Հորիզոն», 1911, № 95, 1912, № 286, 1913, № 4:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵԴԵԿԱԳԻՐ, հասարակական գիտություններ, 1952, № 5, 1953, № 5:

«Մշակ», 1912 թ. № 30, 285, 1907 թ. № 55:

«Նոր խոսք», 1906, № 3, 4, 5, 12, 13:

«Պայքար», 1916, № 40, 43:

«Պրոլետարիատի կոիլը», 1903, № 2, 3, 1905, № 6, 7:

«Փայլակ», 1907, № 4:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբա Բերբալին Շիրին օղլ. 200
Ադոնց Մ. Ա. 4, 54, 60, 113
Ագարյան Կարապետ 77
Աթանասյան Ա. 33
Ալի բեկ Հաջի Ալեքսեյ օղլի 199
Աղան Գապուր Աղա 138
Աղան Հուսեյին Աղա 138
Անանուն Դ. 185, 186
Անդրոնիկով 45
Առաքելով Արիստակես 198
Ասկյար Հաջի Մամադ օղլի 39
Ավախանի Ս. Լ. 13, 14, 26, 47, 48, 148, 161, 162, 213
Ավալիշլի Ի. Վ. 91, 213
Ավդալբեկյան Խ. Հ. 4, 153, 213
Ատունով Պողոս բեկ 32
Արամյանց 32
Արդասենով 125
Աուֆերման 115
Աֆրիկյան 96

Բաբկեն վարդապետ 6, 34, 65, 213
Բագրատիոն-Մուխրանսկայա 22
Բադալյան Ա. 29, 35, 89, 213
Բաբաբով 64

Գալոյան Խաչայել 207
Գեղամով Կոնստանդին 198
Գյուլաթով 96
Գոգիշաշվիլի 26
Գոլիցին 145, 146, 147
216

Եգանյան Մ. 4, 36
Եղիազարով Սահակ 198
Եղիազարով Վ. 32
Ենգիբարով Գևորգ 198
Եսայան Ա. 13, 148, 157, 170, 213
Երիցյան Խ. 104
Եֆրեմով Պ. 131, 213

Զավարյան Ա. 40, 72, 73, 74 109, 213
Զաֆարով Հովհաննես 198

Թաիրով 87, 96
Թումանյան Հ. Ե. 4, 5, 6, 26, 88, 111, 214

Ժուկով 84, 85

Իսախանով Միխայել 200
Իսկանդարով Կարապետ 200

Լենին Վ. Ի. 3, 10, 49, 53, 54, 55, 58, 59, 74—78, 87, 88, 98, 104, 105, 114, 126, 133, 135, 173—178, 184, 190, 212

Լոռիս-Մելիքով 164

Խանադյան 106
Խոբովյան Ս. 6, 7

Մամուրով 128

Կախանով 129
Կոնդուրով 209, 210
Կոստանդով Եղիազար 200
Կորոլով Վ. 103
Կուլենբախ 84

Հազրեթ Կուլի Պիրի Օղլի 50
Համբարյան Ա. Ս. 4, 145, 213
Հաջի Աբաս Հաջի Զեյնալ Օղլի 39
Հաջի Ալի Հաջի Կուրբան Օղլի 101
Հաջի Իրգա Կուլի Հաջի Ալաֆաթ Օղլի 39

Հաջի Ռուսթ Օղլի 82
Հերակլ 45
Հովհաննիսյան Օ. Մ. 4—6, 11, 26, 95
Հուսեյին Բերբալայ Ալի Օղլի 200

Ղազարյան 125
Ղազարով Պ. 198
Ղազին 38
Ղոնաղյան Կարապետ 77

Մախարաձե Ֆ. 180, 213
Մասլով 177
Մատթեոս Երկրորդ 34
Մարուշվիլի 207
Մարության Ա. 4, 5, 6, 7, 12, 44, 213

Մարգ Կ. 73, 74, 212
Մելիք-Աղամալյան Մ. 123
Մելիք-Աղամալով Իվան 32, 197
Մելիքսեթով Ի. 198
Մելիք-Ստեփանով 202
Մելիքյան Հ. Ս. 192, 213
Մելիքով Դ. 198

Մխիթար վարդապետ 6, 34, 113
Մոշալով Վ. Դ. 4, 214
Մուքայալյան Ս. 123, 124
Մուսեյան Գեղամ 56
Մուրադով Դ. 198

Նազարով 56

Նախանջով Ալ. 103
Ներսիսյան Մ. Դ. 4
Նիկոլայ Երկրորդ 35
Նիկոլսկի 142
Նիկոլոսով Ա. 103

Շահումյան Ստ. 181, 182, 186, 188, 190, 191, 212, 213
Շահնուսեյնբեկով 204
Շարիֆով 84
Շաֆարյան Դ. 62, 78
Շերեմետև 91, 129, 130, 208, 209
Շուստով 96, 97

Պարսամյան Վ. Ա. 4
Պետրովիչ Պ. 90, 91, 92, 93, 107, 108, 121, 214
Պողոսով 56

Ջունկովսկի 153

Ռիգեր 103
Ռշտունի Վ. Հ. 4, 5, 7, 11, 13, 17, 18, 26, 30, 31, 32, 111, 126, 130, 160, 197, 214

Սագինով 84
Սահակյան Ավ. 183
Սաղաթելյան 178
Սարաջև 96, 97
Սարգիսով Օ. 198
Սեզալ Լ. 13, 31, 63, 125, 214

Սիմոնյան Արիստակես 67
Սլովինսկի 153
Սկվորցով-Ստեփանով Ի. 212
Սմբատ-Լոռվարդ 106

Սյոմին Օրեստ 12, 13, 14, 128, 146, 214

Սպանդարյան Սուրեն 181, 182, 186, 187, 213

Ստեփանյան Կ. 4
Ստոլիպին 130, 132

Սուրբանբեկով 205
Սուկովիցին 103
Սումբատով 45, 46

Վարոնցով-Դաշկով 51, 60, 63,
139, 140, 144, 147, 149, 153,
154, 213

Տառլովսկի 121
Տիգենհաուզեն 155
Տիմոֆեև 98

Քերբալայ Մուլա Սալման Դաբի
Օղլի 200
Քերբալայ Նասիր Հաջի Իրգա Օղլի
39
Քերբալայ Ռահիմ Քերբալայ Իս-
մազան Օղլի 200

Օհանեսով Ս. 198
Օսեփով Կ. 198
Օրբելիանի 28, 84, 85
Օրդան Ավագ 56

Յրանկուպու Ս. 210

Աբարան 110
Ագարակ 204
Ադրբեջան 115
Ալագյազի շրջան 81, 82, 101
Ալադաղ 51
Ալավերդի 181, 191
Ալավերդու շրջան 29
Ալեքսանդրապոլի գավառ 42, 58,
86, 102, 103, 108, 110, 111,
112, 181, 191, 207
Ալիսան 118
Ալիֆուլադ 189
Ախիս 204
Աղասիբեկլու 54
Աղգիբիր 52
Ամերիկա 110, 111
ԱՄՆ 90
Այգեհատ 193
Այդր լին 123
Այրիշ 104
Անդրկովկաս 8, 13, 16, 30, 32,
47, 48, 63, 87, 91, 92, 94, 97,
108, 113, 120, 125, 127, 128,
135, 137, 140—146, 151, 153,
161, 162, 163, 165, 167, 169,
170, 179, 180, 213
Աշտարակ գյուղ 77, 189
Աշտարակի շրջան 29
Առինջ 101, 197
Ավան 41, 55, 101
Արագած 40

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արագոյանի շրջան 129
Արագոյան կավածք 208, 209
Արամուս 100
Արարատյան հարթավայր 95
Արաբս 106, 110
Արդաշատ 118
Արդվի 20
Արգաֆենդ 201
Արկադիա 84
Արմավիր 111
Արշագուն 202
Արփաշայ 123
Արորի 20, 32, 164
Արևելյան Անդրկովկաս 63
Արևելյան Հայաստան 4, 8, 11,
54, 59, 102, 153, 213
Արևելյան Ռյ-Օյուվու 51
Արևմտյան Վրաստան 179

Բաթում 102, 110
Բաշաբարան 70, 106
Բաշգյաունի 67*
Բաշնալու 108
Բաշֆենդ 209, 210
Բարախլու 46
Բաֆվի ճահանգ 12, 16, 33, 47
Բաֆու 9, 82, 102, 109, 110
Բոգիֆենդ 86
Բորչալուի գավառ 35, 84, 110,
128, 191, 194, 196
Բշնի 19, 201

Բռնակոթ 72

Գառնիքասար 107, 122

Գեղովան 209

Գյազակ 46

Գյամբեգ 71

Գյոդակլու 204

Գյոլ 118

Գյոյգումբեք 38

Գյոյֆիխա 198, 199, 201

Գյոֆշա 110

Գյունեյ-Յաթաղ 46

Գյունեուր 204

Դադաղշլաղ 118

Դալի-Դարաղշ 118

Դալիփաշա 118

Դաշ-Յաթաղ 46

Դարալգյազ 106, 107, 110

Դարաշիշազ 103, 208

Դոմաշեն 118

Դիլիշան 103

Եգանլար 86

Եթիմ յուրա 82

Ելիգավետալի Եահանգ 12, 16, 33, 44, 47, 143, 155, 171

Ելդովան 193

Եղվարդ 18, 66, 118, 153

Երեան 4, 7, 11, 18, 31, 36, 44, 51, 54, 60, 70, 77, 80, 86, 88, 93, 95, 97, 102, 110, 115, 124, 126, 145, 148, 153, 155, 157, 175, 181, 182, 186, 187, 188, 191, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 200, 201, 204, 205, 206, 207, 209, 213

Երեանի գավառ 32, 38, 39, 53, 56, 57, 58, 66, 67, 85, 91, 93, 108, 112, 116, 129, 157, 165, 198, 201

Երեանի հանանգ 6, 9, 12, 13, 14—20, 25, 27, 29, 30—33, 36, 38, 40, 41, 42, 47, 48, 50, 52,

57, 69, 81, 90, 91, 95, 96, 97, 99, 101, 107, 111, 115, 116, 117, 119, 121, 126, 127, 128, 143, 146, 150, 153, 155, 156, 157, 160, 163—166, 189, 200, 202:

Զանգեզուրի գավառ 23, 24, 25, 31, 35, 40, 44, 72, 73, 109, 191

Զանգիբասար 107

Զառ 67, 165, 199, 200

Զող 203

Էլար 101

Էլմիածին 6, 26, 34, 64, 65, 91, 107, 121, 201, 213

Էլմիածնի գավառ 18, 38, 49, 58, 93, 102, 112, 157, 163, 203, 204, 205

Էլմիածնի վանք 65, 67, 158, 163, 201

Թագազյուղ 72, 107

Թագաֆենդ 66

Թալին 204

Թաշարուխ 49

Թաֆաղյու 118

Թիֆլիս 9, 12, 13, 20, 29, 33, 63, 71, 84, 90, 91, 92, 99, 102, 103, 108, 110, 115, 121, 125, 127, 128, 142, 155, 164, 180, 194, 203, 204, 210, 213

Թիֆլիսի հանանգ 8, 20, 47, 143

Թովուզ 71

Թուրքիա 67, 71

Թուրքիա 84, 106, 107

Իլմազլի 20, 21

Իմանշալու 56

Լամբալու 20, 21, 44

Լոռի 6, 9, 20, 21, 23, 25, 31, 32, 35, 49, 83, 84, 103, 104,

106, 110, 128, 164, 191—194

Լեռնայարլու 203

Մաթեր 20, 21

Մադկունք 113

Կարխունի 116

Կարսի մարզ 22, 108

Կիև 13, 128, 146

Կոստանտինովկա 208

Կովկաս 51, 59, 60, 62, 87, 88, 96, 104, 108, 115, 140, 141, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 168, 169, 171, 180, 184, 179, 204, 205, 207, 209

Հալավար 86

Հաղպատ 20, 64, 181, 191

Հաղպատի վանք 20, 34

Հայաստան 4—7, 10, 11, 17, 18, 19, 23, 26, 27, 29—36, 43, 44, 47, 54, 57, 60, 62, 63, 68, 71, 74—76, 78, 79, 80, 88, 89, 104, 105, 108, 109, 111, 114, 115, 119, 124, 125, 127, 130, 135, 144, 145, 148, 157, 162, 165, 171, 172, 179, 180, 181, 187, 190, 191, 192, 193, 195, 196, 206, 210

Հայկական ՍՍՀ 7, 17, 24, 25, 27, 31, 35, 44

Հայկական Փամբ 207

Հաշի Մալիեռ 52

Հյուսիսային Կովկաս 142, 143, 149

Ղազախի գավառ 23, 24, 25, 31, 35, 44

Ղաթար 109

Ղաթադիրի 85

Ղամաբու 76, 97, 122

Ղաշաղան 207

Ղարաբաղ 40, 72, 109

Ղարադաղլու 201

Ղարադաղլա 118

Ղարաֆիխա աղբրեջանական 72

Ղարաֆիխա հայկական 72

Ղարս 181

Ղափանի շրջան 29, 109, 209, 210

Ղզեյ 46

Ղրզըլ-Թամուր 93

Ղոնադոան 42

Ղուզիգիդան 94

Ղուրդուզլի 90, 116

Ճաթղոան 71

Ճոնկան 20

Ճոնկան-Այրում 20, 21

Մասլումա 122

Մաստարա 18, 66, 158

Մեծ Ղարաֆիխա 22, 84, 103

Միլի տափաստան 145

Միսխանա 104

Միրաֆ 118

Մոսկվայի հանանգ 97

Մուղանի տափաստան 145

Մուլնի 18, 158

Յանրիս 209

Յոսլա 122, 201

Նագրավան 204, 205

Նախիջևանի գավառ 58, 113

Ներֆին Աղշաղալա 49, 50

Ներֆին Կոշբուլաղ 81

Ներֆին Ղարանդուղ 118

Նիկիտինա 86, 103

Նովո-Միխայլովկա 118

Նովոուզլու 93, 121

Նորագավիթ 67

Նորադուզ 71

Նոր-Բայազետ 40, 71, 81, 102, 103, 104, 110, 112, 123, 125, 138, 191, 203

Շահար 101
Շամախ 181
Շամշադին 71
Շարուր-Դարալագյազ 58, 112, 209
Շիրքափա 84
Շիրքափա № 1 51
Շիրքափա № 2 51
Շուրու Գեմրչի 38
Շուշի 181

Որհակ 20

Չամուր 39
Չարքախ 67
Չորանգյարա 101
Չորաքան 24

Պարսկաստան 106, 107
Պետեբուրգ 13, 33, 40, 97, 109, 142
Ջալալօղլի 190
Ջաֆարաբադ 119

Ռաշո յուրտ 82
Ռեհանլու 38
Ռեդամալ 207, 208

Ռուսաստան 3, 4, 6, 10, 29, 32—35, 54, 59, 62, 74, 76, 87, 89, 90, 92, 96, 97, 104, 108, 126, 130, 132, 134, 141, 147, 162, 169, 171, 172, 173, 176, 185, 191, 194, 195, 200, 212, 213

Սամաղար 122
Սանահինի վանք 20

Սանահին 191
Սարգսրազատի տափաստան 123, 145

Սարիալի մարգագետին 51
Սարիբուրազ 40
Սարչապետ 85
Սեմյոնովկա 104
Սիբիր 133, 186, 195
Սիսիանի շրջան 29
Սուչիի շրջան 111
Սուրմալուի գավառ 58, 198, 113
Սևծովյան նահանգ 111

Վաղարշապատ 6, 18, 65, 37, 158
Վոսկրեսենովկա 103
Վրաստան 20, 44, 115

Տաքսի վանք 34
Տաշ-բուլախ 86
Տավրիկյան նահանգ 49, 53
Տեղ 72
Տուապետ 111

Ուրալ 133

Փոքր Ղարափիլիսա 85, 207
Փոքր Շահրիար 94, 122

Քանաֆեռ 101, 199
Քաշարան 109
Քարահունջ 72, 73
Քարվանսարա Չուխար 51
Քյալաշ յուրտ 82
Քյամալ 71
Քյուրփալու 123
Քյուլուջան 71
Քոչալայր 104
Քուրայիս 8, 127
Քուրայիսի նահանգ 47

Օդեսա 13, 47, 161
Օշական 18, 65, 66, 158
Օնունի վանք 20

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐՍԵՏՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳՆՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ Հոգային հարաբերությունները Արևելյան Հայաստանում (XIX դ. վերջ—XX դ. սկզբ)	8
1. Ընդհանուր դիտողություններ գյուղացիական ռեֆորմի մասին	8
2. Գյուղացիության հողատիրությունը և նրա ձևերը	11
3. Կաթնածառատիրական, եկեղեցատիրական-վանքատիրական և արքունական հողատիրությունը	30
ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ Գյուղացիության դրությունը Հայաստանում	38
1. Գյուղացիության սակավահողությունը և հողագրկումը	38
2. Հողի վարձակալումը, առուծախը	43
3. Գյուղացիության հարկերը, տուրքերը, պարհանքները	59
4. Գյուղացիության պարտքերը, վաշխատությունը, մանր վարկ	63
5. Արտավայրերից օգտվելու կարգը և գյուղացիության անասնազրկումը	79
6. Կապիտալիստական հարաբերությունների դարգացումը գյուղատնտեսության մեջ	87
7. Զրից օգտվելու կարգը, հողերի ոռոգումը	119
8. Գյուղացիության հետամնացությունը	124
ԳՆՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ Ցարիզմի ագրարային փոփոխությունները Հայաստանում 1907—1914 թթ.	127
1. Ցարիզմի ագրարային փոփոխությունների կուրսը Հայաստանում	127
2. Ստոլիպինյան ագրարային փոփոխությունները և նրա արտահայտությունը Հայաստանում	130
3. 1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենքը և նրա կիրառումը Հայաստանում	145
4. 1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենքի էությունը	153
5. 1912 թվականի դեկտեմբերի 20-ի օրենքի կենսագործումը և նրա նշանակությունը	162
ԳՆՈՒՆ ՉՈՐՐՈՐԴ Բոլշևիկյան կազմակերպությունների պայքարը գյուղացիական մասսաների համար և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 1907—1914 թթ.	172
1. Բոլշևիկների ագրարային ծրագիրը	172
2. Բոլշևիկյան կազմակերպությունների պայքարը Հայաստանում գյուղացիական մասսաների համար	179
3. Գյուղացիական շարժումները Հայաստանում 1907—1914 թվականներին	196
Օգտագործված գրականության ցուցակ	212
Արխիվային էյուրեք	214
Անձնանունների ցանկ	216
Տեղանունների ցանկ	219
	223

ՄԱՐՏԻԿ ԱՐՇԱՎԻՐԻ ԽՈՆԴԿԱՐՅԱՆ

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԳԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (XIX Դ. ՎԵՐՋ ԵՎ XX Դ. ՍԿԻՋԵ)

Հրատարակության է ներկայացրել ՍՍՀՄ պատմության ամբիոնը

Խմբագիր՝ Ա. Ս. Համբարյան
Հրատ. խմբագիր՝ Գ. Հ. Աղամյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան
Տեխն. խմբագիր՝ Ժ. Խ. Հայրումյան
Վերստ. սրբագրիչ՝ Ա. Ի. Սաղաթելյան

ՎՅ 03590

Պատվեր 876

Տպաքանակ 2000

Հանձնված է տպատիրության 5/VII 1974 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 11/XI 1974 թ.:

Թուղթ $84 \times 108^{1/32}$: Տպագր. 14,0 մամ.: Պայմ. 11,7 մամ.:

Հրատ. 10,5 մամ.:

Գինը՝ 0-78 կոպ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Արմվյան փող. № 52:

Երևանի համալսարանի տպարան: Երևան, Արմվյան փող. № 52: